KUSUMAMALA.

OR

A COLLECTION OF CHOICE EXTRACTS FROM STANDARD SANSKRIT WRITERS IN PROSE AND VERSE.

No. II.

Designed for students preparing for the Matriculation Examination.

With Explanatory Notes.

BY

THE LATE

VÂMAN SHIVRÂM ÂPTE, M. A.

FIFTH EDITION

(Revised and Curtailed)

BY

M. S. ÂPTE, B. A.

Printed at the "Arya Vijaya" Press, Budhwar Peth, Poona City, by Trimbak Sitaram Joshi, &

PUBLISHED BY

SHIRALKAR & Co.

Budhwar Peth Poona.

1906.

(All rights reserved)

Price Rs: 1-4.

PREFACE TO THE FIRST EDITION.

The following pages have been intended to serve as a reading book for Sanscrit students preparing for the Matriculation Examination They contain about 90 extracts taken from the well known works of most of the renowned standard Sanskrit writers, beginning with Valmiki and ending with *Jagannatha Pandita* The extracts are intended to give the student specimens of different styles and modes of thought, and will be found to display a variety of forms descriptive, moral, didactic, narrative, argumentative, epic, dramatic, lyric &c Each extract has an intelligible, beginning and an end, the subject treated therein being given in English at the commencement, and its source at the end In selecting passages from different works I have had to abridge or condense them in several cases by leaving out single words or long compounds, or even several sentences or verses, where the omission could be made without impairing the beauty of the original or affecting the context or train of reasoning It was found necessary to do so to prevent the extracts from being needlessly long, but in some cases even the passages so condensed became rather lengthy, and have, therefore, been divided into Parts

The extracts have been divided into three Series, each Series being expected to be read in the class during one year An attempt has been made to arrange extracts *in each Series progressively* but the order may in some cases have to be changed in a subsequent edition if they be found to be too easy or difficult where they are at present. The passages in prose and verse are almost alternate, and miscellaneous verses have been added at the end of each Series, being intended to be learnt by heart by the student In adapting stories, as in the tale of Pururavas and Urvasi or of Savitri, I have tried to retain, as far as possible, the language of the original, making changes only where absolutely necessary Difficult words and expressions have been explained in the notes, but mere words have not been given, as Sanskrit English Dictionaries are now accessible to even the poorest student. At the end is an appendix giving the Questions in Sanskrit set at the Matriculation Examination of the University of Bombay from 1862 to 1890

Thus the book is intended to supply the want of a Sanskrit reading book hitherto felt by senior students in High Schools, and will, I hope, give them some familiarity with the styles and modes of thought of at least the more celebrated writers.

Any suggestion as to improvement &ca. will be thankfully received.

Poona,
31st January, 1891. } V. S. APTE

PREFACE TO THE SECOND EDITION.

This edition does not materially differ from the first. The only changes made are in the order of the lessons, the easiest ones being placed first. A few additional notes on points found to require explanation in the course of teaching have been added. The appendix given at the end of the first edition has been altogether omitted. The changes mentioned above were the only ones which the author intended to make in the second edition.

Dhulia,
3rd December, 1892 } M S APTE

PREFACE TO THE THIRD EDITION.

The rapid sale of the first two editions has encouraged the Editor to give the public the third edition of this book and in doing so he has omitted such of the extracts as he thought difficult for an ordinary student of Sanskrit to understand. He has also added a few more explantory notes in places where considered to be necessary for a clear elucidation of the text. It is hoped that this edition will receive that support which was accorded to the first two.

Dhulia,
1893. } M. S. APTE, B A.

PREFACE TO THE FOURTH EDITION.

Nothing new has been done in this Edition, except that a few passages found to be difficult from experience have been omitted and a few more explanatory notes added.

Dhulia,
25th July 1901. } M. S. APTE

CONTENTS.

FIRST SERIES.

I.	The Three fishes ...	1
II.	The vulture and the cat ...	2
III.	An account of Mâlavikâ ...	4
IV.	Pârvatî practising penance.	5
V.	A specimen of a letter	7
VI.	A thunder-Storm ...	8
VII.	Yayâti with renovated youth	10
VIII.	Introduction of Patralekhâ to Chandrapida	11
IX.	Atreyi and Vâsanti (a sylvan deity) ...	13
X.	The Yaksha's abode	17
XI.	A foundling	18
XII.	An ideal king	20
XIII.	Chandrapida requesting Mahâsvetâ to tell her story	22
XIV.	A contrast	23
XV.	The heroic and fiery-tempered Asvatthâman Part I	25
XVI.	" " " " " Part II	30
XVII.	Aja's lamentation on the death of his wife ...	35
XVIII.	Advice of Sukanâsa to Chandrâpida ...	37
XIX.	The tale of Purûravas and Urvasi ... Part I	39
XX.	" " " " ... Part II	44
XXI.	Râmâ's return journey from Lanka to Ayodhyâ	49
XXII.	Another foundling	51
XXIII.	Dasaratha and Visvâmitra	53
XXIV.	Draupadi and Yudhishthira	54
XXV.	Brahmana is the efficient cause of the universe	56
XXVI.	Judicial procedure	57
XXVII.	Miscellaneous verses ...	58

SECOND SERIES.

I.	A jackal fallen into an indigo-vat	67
II.	Monkeys advised by a bird	68
III.	General precepts of advice	68
IV.	Chârudatta on poverty	71

V	The Summer	73
VI	An old woman s tale .	75
VII	Krisna on the immortality of the soul	77
VIII	The tale of Mahasveta Part I	79
IX	Characteristics of strong minded & spir ted persons	84
X	A feigned quarrel between Chanakya and Chandragupta Part I	85
XI	" " " Part II	89
XII	The tale of Mahâsvetâ Part II	93
XIII	" " Part III	100
XIV	Characteristics of good servants	105
XV	Characterist es of wise and foolish persons Part I	106
XVI	" " Part II	109
XVII	King Harsha hear ng of h s father s illness .	112
XVIII	The Yaksha s Message	113
XIX	A lover s tale . . .	115
XX	An address to the Ganges	120
XXI	God is not open to the charges of injustice & cruelty	124
XXII	A poet s introduction to his poem	125
XXIII	Miscellaneous verses	126
XXIV	Do Do	131

THIRD SERIES

I	The hare and the lion	137
II	The Crane and the Crab	138
III	The tale of Savitri Part I .	140
IV	" " " Part II	143
V	Know thyself	148
VI	Repu liation of Sakuntala by Dushyanta Part I	149
VII	" " " " Part II	153
VIII	Ayodhya and its subjects . ..	156
IX.	The herm tage of Jabâli . .	158
X.	Siva disguised as an ascetic to test Parvati s love	160
XI	The Prologue to the Ratnâvali . ..	164
XII	Kapinjala's account of himself after Pundarikas death	166

XIII. The Omnipresent form of Vishnu 168
XIV. Râma abandoning Sitâ 170
XV. Surpanakhâ personating Manthara 174
XVI. Advice to a king grieved at the death of his beloved queen ... 176
XVII. An account of Kâdambari 177
XVIII. The duties of a king 178
XIX. An address to the supreme Being 181
XX. An old Minister's advice to a young prince ... 183
XXI. Chânakya's Soliloquy 184
XXII. Sarasvati cursed by Durvasas 186
XXIII. Miscellaneous verses 188

कुसुममाला.

प्रथमावलिः

FIRST SERIES.

I.

The three fishes.

कस्मिंश्चिज्जलाशयेऽनागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिर्यद्भविष्यश्चेति त्रयो मत्स्याः सन्ति । अथ कदाचित्तं जलाशयं दृष्ट्वागच्छद्भिर्मत्स्यजीविभिरुक्तं यदहो बहुमत्स्योऽयं ह्रदः कदाचिदपि नास्माभिरन्वेषितः । तदद्याहारवृत्तिः संजाता । संध्यासमयश्च संभूतस्ततः प्रभातेऽत्रागन्तव्यमिति निश्चयः । अतस्तेषां तत्कुलिशपातोपमं वचः समाकर्ण्यानागतविधाता सर्वान्मत्स्यानाहूयेदमूचे । अहो श्रुतं भवद्भिर्यन्मत्स्यजीविभिरभिहितम् । तद्रात्रावपि किंचिद्गम्यतां समीपवर्ति सरः । तन्नूनं प्रभातसमये मत्स्यजीविनोऽत्र समागम्य मत्स्यक्षयं करिष्यति । एतन्मम मनसि वर्तते । तन्न युक्तं साम्प्रतं क्षणमप्यत्रावस्थातुम् । तदाकर्ण्य प्रत्युत्पन्नमतिः प्राह । अहो सत्यमभिहितं भवता । ममाप्यभीष्टमेतत् । तदन्यत्र गम्यतामिति । उक्तं च ।

यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स कस्मात्स्वदेशरागेण हि याति नाशम् ।
तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥ १ ॥

अथ तत्समाकर्ण्य प्रोच्चैर्विहस्य यद्भविष्यः प्रोवाच । अहो न भवद्भ्यां मन्त्रितं सम्यगेतदिति । यतः किं वाङ्मात्रेणापि तेषां पितृपैतामहिकमेतत्सरस्त्यक्तुं युज्यते । तद्यद्यायुःक्षयोऽस्ति तदन्यत्र गतानामपि मृत्युर्भविष्यत्येव । उक्तं च ।

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।
जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति ॥२॥

तदहं न यास्यामि । भवद्भ्यां च यत्प्रतिभाति तत्कार्यम् । अथ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वानागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिश्च निष्क्रान्तौ सह परिजनेन । अथ प्रभाते तैर्मत्स्यजीविभिर्जालैस्तं जलाशयमालोड्य यद्भविष्येण सह जलाशयो निर्मत्स्यतां नीतः । अतोऽहं ब्रवीमि

अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा ।
द्वावेतौ सुखमेधेते यद्भविष्यो विनश्यति ॥ ३ ॥

Panchatantra I

II

The vulture and the cat

अस्ति भागीरथीतीरे गृध्रकूटनाम्नि पर्वते महापर्कटीवृक्षः । तस्य कोटरे दैवदुर्विपाकाद्गलितनखनयनो जरद्गवनामा गृध्रः प्रतिवसति । अथ कृपया तज्जीवनाय तद्वृक्षवासिनः पक्षिणः स्वाहारात्किंचित्किंचिदुद्धृत्य ददति । तेनासौ जीवति । अथ कदाचिद्दीर्घकर्णनामा मार्जारः पक्षिशावकान्भक्षितुं तत्रागतः । ततस्तमायान्तं दृष्ट्वा पक्षिशावकैर्भयार्तैः कोलाहलः कृतः । तच्छ्रुत्वा जरद्गवेनोक्तं कोऽयमायाति । दीर्घकर्णो गृध्रमवलोक्य सभयमाह । हा हतोऽस्मि । अधुनास्य संनिधाने पलायितुमक्षमः । तद्यथा भवितव्यं तद्भवतु । तावद्विश्वासमुत्पाद्यास्य समीपमुपगच्छामि । इत्यालोच्याब्रवीत् । आर्य त्वामभिवन्दे । गृध्रोऽवदत् कस्त्वम् । सोऽवदत् मार्जारोऽहम् । गृध्रो ब्रूते दूरमपसर । नो चेद्धन्तव्योऽसि मया । मार्जारोऽवदत् । श्रूयतां तावन्मद्वचनम् । ततो यद्यहं वध्यस्तदा हन्तव्यः । यतः ।

जातिमात्रेण किं कश्चिद्धन्यते पूज्यते क्वचित्।
व्यवहारं परिज्ञाय वध्यः पूज्योऽथवा भवेत्॥ १॥

गृध्रो ब्रूते ब्रूहि किमर्थमागतोऽसि। सोऽवदत्। अहमत्र गङ्गातीरे नित्यस्नायी ब्रह्मचारी चान्द्रायणव्रतमाचरंस्तिष्ठामि। यूयं धर्मज्ञानरता विश्वासभूमय इति पक्षिणः सर्वे सर्वदा ममाग्रे प्रस्तुवन्ति। अतो भवद्भ्यो विद्यावयोवृद्धेभ्यो धर्मं श्रोतुमिहागतः। भवन्तश्चैतादृशा धर्मज्ञा यन्मामतिथिं हन्तुमुद्यताः। गृध्रोऽवदत्। मार्जारो हि मांसरुचिः। पक्षिशावकाश्चात्र निवसन्ति। तेनाहमेवं ब्रवीमि। तच्छ्रुत्वा मार्जारो भूमिं स्पृष्ट्वा कर्णौ स्पृशति। ब्रूते च। मया धर्मशास्त्रं श्रुत्वा वीतरागेणेदं दुष्करं व्रतं चान्द्रायणमध्यवसितम्। परस्परं विवदमानानामपि धर्मशास्त्राणां अहिंसा परमो धर्म इत्यत्रैकमत्यम्। इत्येवं विश्वास्य स मार्जारस्तरुकोटरे स्थितः।

ततो दिनेषु गच्छत्सु पक्षिशावकानाक्रम्य कोटरमानीय प्रत्यहं खादति। येषामपत्यानि खादितानि तैः शोकार्तैर्विलपद्भिरितस्ततो जिज्ञासा समारब्धा। तत्परिज्ञाय मार्जारः कोटरान्निःसृत्य बहिः पलायितः। पश्चात्पक्षिभिरितस्ततो निरूपयद्भिस्तत्र तरुकोटरे शावकास्थीनि प्राप्तानि। अनन्तरं ते ऊचुः। अनेनैव जरद्गवेनास्माकं शावकाः खादिताः। इति सर्वैः पक्षिभिर्निश्चित्य गृध्रो व्यापादितः। अतोऽहं ब्रवीमि।

अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित्।
मार्जारस्य हि दोषेण हतो गृध्रो जरद्गवः॥ २॥

Hitopadesa I

III

An account of Malivika

राजा । (चेट्यौ प्रति) के भवत्यौ का चेयम् ।

प्रथमा । देव इयमावयोर्भर्तृदारिका ।

राजा । कथमिव ।

उभे । शृणोतु भर्ता । योऽसौ भर्त्रा विजयदर्ण्डैर्विदर्भनाथ वशी कृत्य बधनान्मोचित कुमारो माधवसेनो नाम तस्यैव कनीयसी भगिनी मालविका नाम ।

देवी । अहो राजदारिकेयम् । चदन खलु मया पादुकापरि-भोगेण दूषितम् ।

राजा । अथात्रभवती कथमित्थभूता ।

मालविका । (नि श्वस्यात्मगतम्) विधेर्नियोगेन ।

द्वितीया । भर्ता शृणोतु । दायादवश गत आवयोर्भर्तृदारके माधवसेने तस्यामात्येनार्यसुमतिनास्मादृश परिजनमुज्झित्वा गूढमप नीतैषा ।

राजा । श्रुतपूर्वं मयैतत् । ततस्तत ।

उभे । एतावदेव । अत पर न जानीव ।

परिव्राजिका । अत परमह मन्दभागिनी कथयिष्यामि । माध-वसेनसचिव सुमतिं ममाग्रजमवगच्छ । स इमा तथागतभ्रातृका मया सार्धमपवाह्य भवत्सबधापेक्षया पथिकसार्थं वैदिशगामिनमनुप्रविष्ट । स चाटव्यन्ते निविष्टो गताध्वा वणिग्जनोऽध्वश्रमार्तो विश्रमितुम् । ततश्च ।

तूणीरपथपरिणद्धभुजांतरालमाकर्णलबिशिखिपिच्छकलापधारि ।

कोदण्डपाणि निनदत्प्रतिरोधकानामापातदुष्प्रसहमाविरभूदनीकम् ॥१॥

ततो मुहूर्त बद्धयुद्धास्ते पराङ्मुखीकृतास्तस्करै सार्थवाहयोद्धार । तत स कमेदर्ध

इमां परीप्सुर्दुर्जाते पराभिभवकातराम् ।
भर्तृप्रियः प्रियैर्भर्तुरानृण्यमसुभिर्गतः ॥ २ ॥

राजा । ननु भूतार्थदर्शी लोकयात्रा । शोचितं यात्रमभवान्यतस्तौ कृतभर्तृपिण्ड ।

परिव्राजिका । ततोऽहं मोहमुपगता यावत्संज्ञामुपलभे तावदियं दुर्लभदर्शना सञ्जाता । ततो भ्रातुरग्निसंस्कारं कृत्वा पुनर्नवीकृतवैधव्यदुःखया मया त्वदीयं देशमवतीर्येमे काषाये गृहीते । इयमप्याटविकेभ्यो वीरसेनेन वीरसेनतोऽपि गता देवीगृहे उपप्रवेशिता मया पुनर्दृष्टा । इत्येतदवसानं कथायाः ।

धारिणी । भगवति त्वयाभिजनवती मालविकानाम... प्रत इतम् ।

परिव्राजिका । शान्तं पापं शान्तं पापम् । कारणेन मया नैभृत्यमवलम्बितम् । इयं पितरि जीवति केनापि सिद्धादेशेन साधुना समादिष्टा संवत्सरमात्रं प्रेष्यभावमनुभूय ततः सदृशभर्तृगामिनी भविष्यतीति । तदवश्यभाविनमादेशमस्यास्त्वत्पादशुश्रूषया परिणमन्तं देशकालप्रतीक्षया मया साधु कृतमिति पश्यामि ।

Malavikagnimitra V.

IV

Parvati practising penance —

तथा समक्षं दहता मनोभवं पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥ १ ॥
इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥ २ ॥

निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां सुतां गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् ।
उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥ ३ ॥
मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।
पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥ ४ ॥
इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।
क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥
कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।
अयाचतारण्यनिवासमात्मनः फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥
अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।
प्रजासु पश्चात्प्रथितं तदाख्यया जगाम गौरी शिखरं शिखण्डिमत् ॥७॥
विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥
यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहैर्जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम् ।
न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥
विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् ।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः ॥ १० ॥
महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतैः स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।
अशेत सा बाहुलतोपधायिनी निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥ ११ ॥
पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तया द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।
(लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च) ॥ १२ ॥
अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्धयत् ।
गुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनां न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १३ ॥
अरण्यबीजाञ्जलिदानलालितास्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।
यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥ १४ ॥

कृताभिषेकां हुतजातवेदसं त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।
दिदृक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागमन्न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥ १५ ॥
विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं द्रुमैरभीष्टप्रसवार्चितातिथि ।
नवोटजाभ्यन्तरसम्भृतानलं तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ॥ १६ ॥
यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम् ।
तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १७ ॥
क्लमं ययौ कन्दुकलीलयापि या तया मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।
ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥ १८ ॥
शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।
विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ १९ ॥
तथाभितप्तं सवितुर्गभस्तिभिर्मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।
अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः शनैः शनैः श्यामिकया कृतं पदम्॥२०॥
निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा ।
परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ॥ २१ ॥
स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः ॥ २२ ॥
मृणालिकापेलवमेवमादिभिर्व्रतैः स्वमङ्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।
तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥ २३ ॥

Kuamarsmbhava V.

V.

A specimen of a letter

स्वस्ति । यज्ञशरणात्सेनापतिः पुष्यमित्रो वैदिशस्थं पुत्रमायुष्मन्तमग्निमित्रं स्नेहात्परिष्वज्यानुदर्शयति । विदितमस्तु । योऽसौ राजसूययज्ञदीक्षितेन मया राजपुत्रशतपरिवृतं वसुमित्रं गोप्तारमादिश्य तुरगो

पावर्तनीयो निरर्गलस्तुरगो विसृष्टः स सिन्धोर्दक्षिणरोधसि चरन्नश्वानीकेन यवनानां प्रार्थितः । तत उभयोः सेनयोर्महानासीत्समर्दः ।

ततः परान्पराजित्य वसुमित्रेण धन्विना ।
प्रसह्य ह्रियमाणो मे वाजिराजो निवर्तितः ॥

सोऽहमिदानीमंशुमतेव सगरः पौत्रेण प्रत्याहृताश्वो यक्ष्ये । तदिदानीमकालहीनं विगतरोषचेतसा भवता वधूजनेन सह यज्ञसदर्शनायागतव्यमिति

Mâlavikâgnimitra V

VI

A thunder-storm.

मेघो जलार्द्रमहिषोदरभृङ्गनीलो
विद्युत्प्रभारचितपीतपटोत्तरीयः ।
आभाति संहतबलाकगृहीतशङ्खः
खं केशवोऽपर इवाक्रमितुं प्रवृत्तः ॥ १ ॥

एता निषिक्तरजतद्रवसंनिकाशा
धारा जवेन पतिता जलदोदरेभ्यः ।
विद्युत्प्रदीपशिखया क्षणनष्टदृष्टा
श्छिन्ना इवाम्बरपटस्य दशाः पतन्ति ॥ २ ॥

एतत्तद्धृतराष्ट्रवक्त्रसदृशं मेघान्धकारं नभो
दृष्टो गर्जति चातिदर्पितबलो दुर्योधनो वा शिखी ।
अक्षद्यूतजितो युधिष्ठिर इवाध्वानं गतः कोकिलो
हंसाः सम्प्रति पाण्डवा इव वनादज्ञातचर्यां गताः ॥३॥

गर्जन्ति शैलशिखरेषु विलम्बिबिम्बा
मेघा वियुक्तवनिताहृदयानुकाराः ।
येषां रवेण सहसोत्पतितैर्मयूरैः
खं वीज्यते मणिमयैरिव तालवृन्तैः ॥ ४ ॥

पङ्कक्लिन्नमुखाः पिबन्ति सलिलं धाराहता दर्दुराः
कण्ठं मुञ्चति बर्हिणः समदनो नीपः प्रदीपायते ।
सन्यासं कुलभूषणैरिव जनैर्मेघैर्वृतश्चन्द्रमा
विद्युन्नीचकुलोद्गतेव युवतिर्नैकत्र संतिष्ठते ॥ ५ ॥
पवनचपलवेगः स्थूलधाराशरौघः
स्तनितपटहनादः स्पष्टविद्युत्पताकः ।
हरति करसमूहं खे शशाङ्कस्य मेघो
नृप इव पुरमध्ये मन्दवीर्यस्य शत्रो ॥ ६ ॥
एतैरार्द्रतमालपत्रमलिनैरापीतसूर्यं नभो
वल्मीकाः शरताडिता इव गजाः सीदन्ति धाराहताः ।
विद्युत्काञ्चनदीपिकेव रचिता प्रासादसञ्चारिणी ।
ज्योत्स्ना दुर्बलभर्तृकेव वनिता प्रोत्सार्य मेघैर्हृता ॥ ७ ॥
एते हि विद्युद्गुणबद्धकक्षा गजा इवान्योऽन्यमभिद्रवन्त
शक्राज्ञया वारिधरा सधारा गां रूप्यरज्ज्वेव समुद्धरन्ति॥८॥
एषेर्हीनि शिखण्डिना पटुतरं केकाभिराक्रन्दितं
प्रोड्डीयेव बलाकया सरभसं सोत्कण्ठमालिङ्गितं ।
हंसैरुज्झितपङ्कजैरतितरां सोद्वेगमुद्वीक्षितं
कुर्वन्नञ्जनमेचका इव दिशो मेघः समुत्तिष्ठते ॥ ९ ॥
गता नाशं तारा उपकृतमसाधाविव जने
वियुक्ताः कान्तेन स्त्रिय इव न राजन्ति ककुभः ।
प्रकामान्तस्तप्तं त्रिदशपतिशस्त्रस्य शिखिना
द्रवीभूतं मन्ये पतति जलरूपेण गगनम् ॥ १० ॥
उन्नमति नमति वर्षति गर्जति मेघः करोति तिमिरौघम्
प्रथमश्रीरिव पुरुषः करोति रूपाण्यनेकानि ॥ ११ ॥

विद्युद्भिर्ज्वलतीव संविहसतीवोच्चैर्बलाकाशतै-
र्माहेन्द्रेण विवल्गतीव धनुषा धाराशरोद्गारिणा ।
विस्पष्टाशनिनिःस्वनेन रसतीवाघूर्णतीवानिलै-
र्नीलैः सान्द्रमिवाहिभिर्जलधरैर्धूपायतीवाम्बरम् ॥ १२ ॥

Mrichchhakatika V.

VII

Yayati with renovated youth

यतिर्ययातिः संयातिरायातिर्वियतिः कृतिसंज्ञा नहुषस्य षट् पुत्रा महाबलपराक्रमा बभूवुः । यतिस्तु राज्यं नैच्छत् । ययातिस्तु भूभृदभवत् उशनसश्च दुहितरं देवयानीं शर्मिष्ठां च वार्षपर्वणीमुपयेमे ।

यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत ।
द्रुह्युं चाणुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ १ ॥

काव्यशापाच्चाकालेनैव ययातिर्जरामवाप । प्रसन्नशुक्रवचनाच्च जरां संक्रमयितुं ज्येष्ठं पुत्रं यदुमुवाच । त्वन्मातामहशापादियमकालेनैव जरा मामुपस्थिता । तामहं तस्यैवानुग्रहाद्भवतः संचारयाम्येकं वर्षसहस्रं न तृप्तोऽस्मि विषयेषु । त्वद्वयसा विषयानहं भोक्तुमिच्छामि नात्र भवता प्रत्याख्यानं कर्तव्यमित्युक्तः स नैच्छत्तां जरामादातुम् । तं चापि पिता शशाप । त्वत्प्रसूतिर्न राज्यार्हा भविष्यतीति । अनन्तरं द्रुह्युं तुर्वसुमणुं च पृथिवीपतिर्जराग्रहणार्थं स्वयौवनप्रदानाय च चोदयामास । तैरप्येकैकशः प्रत्याख्यातस्तांश्च शशाप । अथ शर्मिष्ठातनयं पूरुं तथैवाह । स चातिप्रवणमतिः प्रणम्य पितरं सबहुमानं महाप्रसादोऽयमस्माक-मित्यभिधाय जरां प्रतिजग्राह स्वकीयं च यौवनं पित्रे ददौ । सोऽपि च नवं यौवनमासाद्य धर्माविरोधेन यथाकामं यथाकालोपपन्नं यथोत्साहं विषयांश्चचार । सम्यक् प्रजापालनमकरोत् । विश्वाच्या सहोपभोग

मुक्त्वा कामानामतमवाप्स्यामीत्यनुदिन तन्मनस्को बभूव । अनुदिन चोपभोगन कामानतीव रम्यान्मेने । ययातिरुवाच ।

न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ २ ॥
यदा न कुरुते भाव सर्वभूतेषु पापकम् ।
समदृष्टेस्तदा पुस सर्वा एव सुखा दिश ॥ ३ ॥
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यत ।
ता तृष्णा सत्यजन्प्राज्ञ सुखेनैवाभिपूर्यते ॥ ४ ॥
जीर्यन्ति जीर्यत केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यत ।
धनाशा जीविताशा च जीर्यतोपि न जीर्यत ॥ ५ ॥
पूर्ण वर्षसहस्र मे विषयासक्तचेतस ।
तथाप्यनुदिन तृष्णा ममैतेष्वेव जायते ॥ ६ ॥
तस्मादेतामह त्यक्त्वा ब्रह्मण्याध्याय मानसम् ।
निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगै सह ॥ ७ ॥
पुरो सकाशादादाय जरा दत्वा च यौवनम् ।
राज्येऽभिषिच्य पूरु च प्रययौ तपसे वनम् ॥ ८ ॥

Vishnu Purana

VIII

Introduction of Patralekha to Chandrapida

अन्येद्युश्च स प्रभातसमय एव सर्वान्तपुराधिकृतमवनिपते परम मत कैलासनामान कञ्चुकिनमायातमपश्यत् । स कृतप्रणाम समुपसृत्य क्षितितलनिहितदक्षिणकरो विज्ञापयामास । कुमार महादेवी विलासवती समाज्ञापयति । इय खलु कन्यका महाराजेन पूर्व कुलू

तराजधानींमवजित्य कुलूतेश्वरदुहिता पत्रलेखाभिधाना बालिका सती बंदीजनेन सहानीयातःपुरपरिचारिकामध्यमुपनीता । सा मया विगतनाथा राजदुहितेति च समुपजातस्नेहया दुहितृनिर्विशेषमियतं कालमुपलालिता संवर्धिता च । तदियमिदानीमुचिता भवतस्तांबूलकरंकवाहिनीति कृत्वा मया प्रेषिता । न चास्यामायुष्मता परिजनसामान्यदृष्टिना भवितव्यम् । बालेव लालनीया । स्वचित्तवृत्तिरिव चापलेभ्यो निवारणीया । शिष्येव द्रष्टव्या । सुहृदिव सर्वविश्रम्भेष्वभ्यंतरी करणीया / दीर्घकालसंवर्धितस्नेहतया स्वसुतायामिव हृदयमस्यामस्ति मे वल्गानस्यां पक्षपात । महाभिजनराजवंशप्रसूता चार्हतीयमेवंविधानि कर्माणि । नियत स्वयमेवेयमभिविनीततया कतिपयैरेव दिवसैः कुमारमाराधयिष्यति । केवलमतिचिरकालोपचिता बलवती मे प्रेमवृत्तिरस्यामविदितशीलश्चास्याः कुमार इति संदिश्यते । सर्वथा तथा कल्याणिना प्रयतितव्य यथेयमतिचिरमुचिता परिचारिका ते भवतीति । इत्यभिधाय विरतवचसि कैलासे कृतभिजातप्रणामा पत्रलेखामानिमिषलोचन सुचिरमालोक्य चंद्रापीडो यथाज्ञापयत्यंबेत्यमुक्त्वा कंचुकिन प्रेषयामास ।

पत्रलेखा तु ततः प्रभृति दर्शनेनैव समुपजातसेवारसा न दिवा न रात्रौ न सुप्तस्य नासीनस्य नोत्थितस्य न भ्रमतो न राजकुलगतस्य छायेव राजसूनोः पार्श्वं मुमोच । चंद्रापीडस्यापि तस्या दर्शनादारभ्य प्रतिक्षणमुपचीयमाना महती प्रीतिरासीत् । अभ्यधिकं च प्रतिदिवसमस्याः प्रसादमकरोत् । आत्महृदयादव्यतिरिक्तामिव चैनां सर्वविश्रम्भेष्वमन्यत ।

Kâdambari

IX.

Atreyi and Vásanti (a sylvan deity).

(नेपथ्ये । स्वागत तपोधनाया.) ।

(प्रविश्य) अध्वगवेशा तापसी । अये वनदेवतेय फलकुसुमप-ल्लवार्घ्येण मामुपतिष्ठते ।

(प्रविश्य) । वनदेवता । (अर्घ्यं विकीर्य)

यथेच्छ भोग्य वो वनमिदमय मे सुदिवस

सता सद्भि सग कथमपि हि पुण्येन भवति ।

तरुच्छाया तोय यदपि तपसो योग्यमशन

फल वा मूल वा तदपि न पराधीनमिह व ॥ १ ॥

ताप. । किमत्रोच्यते ।

प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरो वाचि नियम

प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीत परिचय ।

पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरस

रहस्य साधूनामनुपधि विशुद्ध विजयते ॥ २ ॥

(इत्युपविशत) ।

वन. । का पुनरत्रभवतीमवगच्छामि ।

ताप. । आत्रेय्यस्मि ।

वन. । आत्रेयि । कुत पुनरिहागम्यते किं प्रयोजन वा दण्डकारण्यप्रदेशे ।

आत्रे. । अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखा प्रदेशे भूयास उद्गीथविदोवसति । तेभ्योऽधिगन्तु निगमान्तविद्या वाल्मीकिपार्श्वादिह पर्यटामि ॥ ३ ॥

वन. । यदि तावदन्येऽपि मुनयस्तमेव हि पुराणब्रह्मवादिन प्राचेतसमृषि ब्रह्मपारायणायोपासते तत्कोऽयमत्रार्याया दीर्घप्रवास. ।

आत्रे. । तत्र महानध्ययनप्रत्यूह इति दीर्घप्रवासोऽङ्गीकृत ।

वन. । कीदृश ॥

आत्रे. । तस्य भगवतः केनापि देवताविशेषेण सर्वप्रकाराद्भुतं स्तन्यत्यागमात्रके वयसि वर्तमानं दारकद्वयमुपनीतम् ।

वन. । अपि तयोर्नामसंविज्ञानमस्ति ।

आत्रे. । तयैव किल देवतया तयोः कुशलवाविति नामनी प्रभावश्चाख्यातः ।

वन. । कीदृशः प्रभावः ।

आत्रे. । तयोः किल सरहस्यजृम्भकास्त्राण्याजन्मसिद्धानीति ।

वन. । अहो नु भोः । चित्रमेतत् ।

आत्रे. । तौ च भगवता वाल्मीकिना धात्रीकर्मवस्तुतः परिगृह्य पोषितौ परिरक्षितौ च । वृत्तचूडौ त्रयीवर्जमितरा विद्याः सावधानेन परिपाठितौ । समनन्तरं च गर्भैकादशे वर्षे क्षात्रेण कल्पेनोपनीय तौ त्रयीविद्यामध्यापितौ । न ह्येताभ्यामतिप्रदीप्तप्रज्ञाभ्यामस्मदादेः सहाध्ययनयोगोऽस्ति । यतः

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे
न तु खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।
भवति च पुनर्भूयान्भेदः फलं प्रति तद्यथा
प्रभवति शुचिर्बिम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः ॥ ४

वन. । अयमसावध्ययनप्रत्यूहः ।

आत्रे. । अपरश्च ।

वन. । अथापरः कः ।

आत्रे. । अथ स महर्षिरेकदा मध्यंदिनसमये नदीं तमसामनुप्रपन्नः । तत्र युग्मचारिणोः क्रौञ्चयोरेकं व्याधेन विध्यमानं ददर्श । आकस्मिकप्रत्ययभासां च देवीं वाचमनुष्टुप्छन्दसा परिणतामभ्युदैरयत् ।

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ ५ ॥ इति

वन. । चिरमाम्नायादन्योऽयं नूतनश्छन्दसामवतारः ।

आत्रे. । तेन खलु पुनः समयेन तं भगवन्तमाविर्भूतशब्दब्रह्मप्रकाशमृषिमुपसंगम्य भगवान्भूतभावनः पद्मयोनिरवोचत् । ऋषे प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि । तद् ब्रूहि रामचरितम् । अव्याहतज्योतिरार्षं ते चक्षुः प्रतिभातु । आद्यः कविरसीत्युक्त्वान्तर्हितः । अथ भगवान्प्राचेतसः प्रथमं मनुष्येषु शब्दब्रह्मणस्तादृशं विवर्तमितिहासं रामायणं प्रणिनाय ।

वन. । हन्त तर्हि पण्डितः संसारः ।

आत्रे. । तस्मादवोचं तत्र महानध्ययनप्रत्यूह इति ।

वन. । युज्यते ।

आत्रे. । विश्रान्तास्मि भद्रे संप्रत्यगस्त्याश्रमस्य पन्थानं ब्रूहि ।

वन. । इतः पञ्चवटीमनुप्रविश्य गम्यतामनेन गोदावरीतीरेण ।

आत्रे. । (सास्रम्) अप्येतत्तपोवनम् । अप्येषा पञ्चवटी । अपि सरिदियं गोदावरी । अप्ययं गिरिः प्रस्रवणः । अपि वनदेवता जनस्थानवासिनी वासन्ती त्वम् ।

वास. । अस्त्येतत्सर्वम् ।

आत्रे. । वत्से जानकि ।

स एष ते वल्लभबन्धुवर्गः प्रासङ्गिकीनां विषयः कथानाम् ।
त्वां नामशेषामपि दृश्यमानः प्रत्यक्षदृष्टामिव नः करोति ॥ ६ ॥

वास. । (सभयं स्वगतम्) कथं नामशेषामित्याह । (प्रकाशम्) आर्ये किमत्याहितं सीतादेव्याः ।

आत्रे. । न केवलमत्याहितं सापवादमपि ।

वास. । कथमिव ।

आत्रे. । (कर्णे) । एवमिव ।

वास. । अहह दारुणो दैवनिर्घातः । (इति मूर्च्छति) ।

आत्रे. भद्रे समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वासं । हा प्रियसखि । हा महाभागे । ईदृशस्ते निर्माणभागः । रामभद्र रामभद्र । अथवा अलं त्वया । आर्ये आत्रेयि । अथ तस्मादरण्यात्परित्यज्य निवृत्ते लक्ष्मणे सीतादेव्याः किं वृत्तमिति काचिदस्ति प्रवृत्तिः ।

आत्रे. । नहि नहि ।

वास. । हा कष्टमार्यारुन्धतीवसिष्ठाधिष्ठिते रघुकुलगृहे जीवन्तीषु च प्रवृद्धराज्ञीषु कथमिदं जातम् ।

आत्रे । ऋष्यशृङ्गसत्रे गुरुजनस्तदासीत् । संप्रति परिसमाप्तं तद् द्वादशवार्षिकं सत्रम् । ऋष्यशृङ्गेण च संपूज्य विसर्जिता गुरवः । ततो भगवत्यरुन्धती नाहं वधूविरहितामयोध्यां गमिष्यामीत्याह । तदेव राममातृभिरनुमोदितम् । तदनुरोधाद्भगवतो वसिष्ठस्य परिशुद्धा वाचो यथा वाल्मीकितपोवनं गत्वा तत्र वत्स्याम इति ।

वासं. । अथ स राजा किमारभः संप्रति ।

आत्रे. । तेन राज्ञा क्रतुरश्वमेधः प्रक्रान्तः ।

वास. । अहह । धिक् परिणीतमपि ।

आत्रे. । शान्तं पापम् ।

वास. । का तर्हि यज्ञे सहधर्मचारिणी ।

आत्रे । हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः ।

वासं. । हन्त भोः ।

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ॥ ७ ॥

आत्रे. । विसृष्टश्च वामदेवानुमन्त्रितो मेध्योऽश्वः । उपकल्पिताश्च यथाशास्त्रं तस्य रक्षितारः । तेषामधिष्ठाता च लक्ष्मणात्मजश्चन्द्रकेतुर्दत्तदिव्यास्त्रसंप्रदायश्चतुरङ्गसाधनान्वितोऽनुप्रहितः ।

वास. । (सस्नेहकौतुकास्रम्) । कुमारलक्ष्मणस्यापि पुत्रः । हन्त मातर्जीवामि ।

आत्रे. अत्रांतरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्रमुत्क्षिप्य राजद्वारे सोरस्ताडनमब्रह्मण्यमुद्घोषितम् । ततो न राजापराधमंतरेण प्रजास्वकालमृत्युश्चरतीति आत्मदोषं निरूपयति करुणामये रामभद्रे सहसैवाशरीरिणी वागुदचरत् ।

शंबूको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः ।
शीर्षच्छेद्यः स ते राम तं हत्वा जीवय द्विजम् ॥ ८ ॥

इति उपश्रुत्य कृपाणपाणिः पुष्पकं विमानमारुह्य सर्वा दिशो विदिशश्च शूद्रतापसान्वेषणाय जगत्पतिः संचरितुमारब्धवान् ।

वासं. । शंबूको नामधूमपः शूद्रोऽस्मिन्नेव जनस्थाने तपश्चरति । तदपि नाम रामभद्रः पुनरपीदं वनमलंकुर्यात् ।

आत्रे. । भद्रे गम्यतेऽधुना ।

वासं. । एवमस्तु । कठोरीभूतोऽस्य दिवसः । तथाहि

कण्डूलद्विपगण्डपिण्डकषणोत्कम्पेन संपातिभि-
र्घर्मस्रंसितबन्धनैः स्वकुसुमैरर्चंति गोदावरीम् ।
छायापस्किरमाणविष्किरमुखव्याकृष्टकीटत्वचः
कूजत्क्लान्तकपोतकुक्कुटकुलाः कूले कुलायद्रुमाः ॥ ९ ॥

Uttararámacharita II.

X

The Yaksha's abode.

तत्रागारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयं
दूराल्लक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेन
यस्योपांते कृतकतनयः कांतया वर्धितो मे
हस्तप्राप्यस्तवकनमितो बालमंदारवृक्षः ॥ १ ॥
वापी चास्मिन्मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गा
हैमैश्छन्ना विकचकमलैः स्निग्धवैदूर्यनालैः ।

यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं संनिकृष्टं
नाध्यास्यति व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः ॥ २ ॥
तस्यास्तीरे रचितशिखरः पेशलैरिन्द्रनीलैः
क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः ।
मद्गेहिन्याः प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण
प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततडितं त्वां तमेव स्मरामि ॥ ३ ॥
रक्ताशोकश्चलकिसलयः केसरश्चात्र कांतः
प्रत्यासन्नौ कुरवकवृतेर्माधवीमण्डपस्य ।
एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
कांक्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छद्मनास्याः ॥ ४ ॥
तन्मध्ये च स्फटिकफलका कांचनी वासयष्टि-
र्मूले बद्धा मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ।
तालैः शिंजावलयसुभगैर्नर्तितः कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः ॥ ५ ॥
एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्षणैर्लक्षयेथा
द्वारोपान्ते लिखितवपुषौ शङ्खपद्मौ च दृष्ट्वा ।
क्षामच्छायं भवनमधुना मद्वियोगेन नूनं
सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामभिख्याम् ॥ ६ ॥
गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसंपातहेतोः ।
क्रीडाशैले प्रथमकथिते रम्यसानौ निषण्णः ।
अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्तुमल्पाल्पभासं
खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम् ॥ ७ ॥

Meghadúta.

X.

A foundling.

कदाचिद्वामदेवशिष्यः सोमदेवशर्मा नाम कश्चिद्बटुक याचकः राज्ञः

पुरो निक्षिप्याभाषत । देव रामतीर्थे स्नात्वा प्रत्यागच्छता मया कानने वनितया कयापि धार्यमाणमेनमुज्ज्वलाकारं कुमारं विलोक्य सादरमभाणि । स्थविरे का त्वम् । एतस्मिन्नटवीमध्ये बालकमुद्वहन्ती किमर्थमायासेन भ्रमसीति । वृद्धयाप्यभाणि । मुनिवर कालयवननाम्नि द्वीपे कालगुप्तो नाम धनाढ्यो वैश्यवरः कश्चिदस्ति । तन्नन्दिनीं नयनानन्दकारिणीं सुवृत्तां नाम तस्माद् द्वीपादागतो मगधनाथमन्त्रिसम्भवो रत्नोद्भवो नाम रमणीयगुणालयो भ्रातृभूतया मनोहारी व्यवहार्युपयम्य सुवस्तुसम्पदा श्वशुरेण सम्मानितोऽभूत् । कालक्रमेण नताङ्गी गर्भिणी जाता । ततः सोदरविलोकनकुतूहलेन रत्नोद्भवः कथंचिच्छ्वशुरमनुनीय चपललोचनयानया सह प्रवहणमारुह्य पुष्पपुरमभिप्रतस्थे । कल्लोलमालिकाभिहतं पोतं समुद्राम्भस्यमज्जत् । गर्भभरालसां ललनां धात्रीभावेन कल्पिताहं कराभ्यामुद्वहन्ती फलकमेकमधिरुह्य दैवगत्या तीरभूमिमगमम् । सुहृज्जनपरिवृतो रत्नोद्भवस्तत्र निमग्नो वा केनोपायेन तीरमगमद्वा न जानामि । क्लेशस्य परां काष्ठामधिगता सुवृत्तास्मिन्नटवीमध्येऽद्य सुतमसूत । प्रसववेदनया विचेतना सा प्रच्छायशीतले तरुतले निवसति । विजने वने स्थातुमशक्यतया जनपदगामिनं मार्गमन्वेष्टुमुद्युक्तया मया विवशायास्तस्याः समीपे बालकं निक्षिप्य गन्तुमनुचितमिति कुमारोऽप्यानायीति । तस्मिन्नेव क्षणे वन्यो वारणः कश्चिददृश्यत । तं विलोक्य भीता सा बालकं निपात्य प्राद्रवत् । अहं समीपलतागुल्मके प्रविश्य परीक्षमाणोऽतिष्ठम् । निपतितं बालकं पल्लवकवलमिवाददति गजपतौ कण्ठीरवो भीमरवो महाग्रहेण न्यपतत् । भयाकुलेन तेनोत्पतता झटिति वियति समुत्पात्यमानो बालको न्यपतत् । चिरायुष्मत्तया स चोन्नततरुशाखासमासीनेन वानरेण केनचित्पक्वफलबुद्ध्या परिगृह्य फलेतरतया विततस्कन्धमूले निक्षिप्तोऽभूत् । सोऽपि मर्कटः क्वचिदगात् । बालकेन सत्त्वसम्पन्नतया सकलक्लेशसहेनाभावि ।

केसरिणा करिणि निहत्य कुत्रचिदगामि । लतागृहान्निर्गतोऽहमपि तेजःपुञ्जं बालकं शनैरवनीरुहादवतार्य वनान्तरे वनितामन्विष्यापि अलब्ध्वैनमानीय गुरवे निवेद्य तन्निदेशेन भवन्निकटमानीतवानस्मीति । सर्वेषां सुहृदामेकदैवानुकूलदैवाभावेन महदाश्चर्यं बिभ्राणो राजा रत्नोद्भवः कथमभवदिति चिन्तयन्तन्नन्दनं पुष्पोद्भवनामधेयं विधाय तदुदन्तं व्याख्याय सुश्रुताय विषादसंतोषावनुभवंस्तदनुजतनयं समर्पितवान् ।

Dasakumarcharita

XII

An ideal king

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।
आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ १ ॥
तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।
दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ २ ॥
व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ ३ ॥
सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना ।
स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना ॥ ४ ॥
आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।
आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥ ५ ॥
भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।
अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ ६ ॥
रेखामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्वर्त्मनः परम् ।
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥ ७ ॥
प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ ८ ॥

सेनापरिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।
शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता ॥ ९ ॥
तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।
फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥ १० ॥
जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृध्नुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ ११ ॥
ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥ १२ ॥
अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।
तस्य धर्मरतेरासीद्वृद्धत्वं जरसा विना ॥ १३ ॥
प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ १४ ॥
स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये ।
अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥ १५ ॥
दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् ।
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ १६ ॥
न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।
व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥ १७ ॥
द्वेष्योऽपि संमतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम् ।
त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥ १८ ॥
तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथा हि सर्वे तस्यासन्परार्थैकफला गुणाः ॥ १९ ॥
स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम् ।
अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥ २० ॥
तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।

पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥ २१ ॥
कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।
तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥ २२ ॥

Raghuvamsa I.

XIII.

Chandrapida requesting Mahasveta to tell her story

इति परिसमापिताहारां निर्वर्तितसन्ध्योचिताचारां शिलातले निश्चिन्तमुपविष्टां निभृतमुपसृत्य नातिदूरे समुपविश्य मुहूर्तमिव स्थित्वा चन्द्रापीडः सविनयमब्रवीत् । भगवति त्वत्प्रसादप्रीतिप्रोत्साहितेन कुतूहलेनाकुलीक्रियमाणो मानुषसुलभो लघिमा बलादनिच्छन्तमपि मां प्रश्नकर्मणि नियोजयति । जनयति हि प्रभुप्रसादलवोऽपि प्रागल्भ्यमधीरप्रकृतेः । स्वल्पोऽप्येकासनस्थानकालः परिचयमुत्पादयति । अणुरप्युपचारपरिग्रहः प्रणयमारोपयति । तद्यदि नातिखेदकरमिव ततः कथनेनात्मानमनुग्राह्यमिच्छामि । अतिमहत्खलु भवद्दर्शनात्प्रभृति मे कौतुकमस्मिन्विषये । कतमन्मरुतामृषीणां गन्धर्वाणां गुह्यकानामप्सरसां वा कुलमनुगृहीतं भगवत्या जन्मना । किमर्थं चास्मिन्कुसुमसुकुमारे नवे वयसि, व्रतग्रहणम् । क्वेदं वयः क्वेदं तपः क्वेयमाकृतिः क्व चायं लावण्यातिशयः क्वेयमिन्द्रियाणामुपशान्तिः । तदद्भुतमिव मे प्रतिभाति । किंनिमित्तं चानेकसिद्धसाध्यसमाराधितानि सुरलोकसुभगान्यपहाय दिव्याश्रमपदान्येकाकिनी वनमिदममानुषमधिवससि । अपनयतु मे कौतुकमावेदयतु भवती सर्वमिदम् । इत्येवमभिहिता सा किमप्यन्तर्ध्यायन्ती तूष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा निःश्वस्य पृथुबाष्पबिन्दुवर्षिणा लोचनेन निःशब्दं रोदितुमारेभे ।

तां च प्ररुदितां दृष्ट्वा चन्द्रापीडः क्षणमचिन्तयत् । अहो दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानां यदीदृशीमप्याकृतिमनभिभवनीयामात्मीयां

कुर्वंति। सर्वथा न कञ्चन न स्पृशन्ति शरीरधर्माणमुपतापाः। बलवती हि द्वन्द्वानां प्रवृत्तिः। इदमपरमतिकुतूहलमुपजनितमतिमहन्मनसि मे कौतुकमस्या बाष्पसलिलपातेन। न ह्यल्पीयसा शोककारणेन क्षत्रीक्रियन्त एवंविधा मूर्तयः। न हि क्षुद्रनिर्घातपाताभिहता चलन्ति वसुधाः। इति समुपजातकुतूहलश्च शोकस्मरणहेतुतामुपगतमपराधिनमिवात्मानमवगच्छन्नुत्थाय प्रस्रवणादञ्जलिना मुखप्रक्षालनोदकमुपनिन्ये। सा तु प्रक्षाल्य लोचने वल्कलोपान्तेन वदनमपमृज्य दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य शनैः प्रत्यवादीत्। राजपुत्र किमनेनातिनिर्घृणहृदयाया मम मन्दभाग्यायाः पापाया जन्मनः प्रभृति वैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन। तथापि यदि महत्कुतूहलं तत्कथयामि श्रूयताम्।

Kadambari.

XIV
A contrast

अथार्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्धः।
कुशः प्रवासस्थकलत्रवेशामदृष्टपूर्वां वनितामपश्यत्॥ १॥
सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धेः स्थित्वा पुरस्तात्पुरुहूतभासः।
जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं तस्याञ्जलिं बन्धुमतो बबन्ध॥ २॥
अथानपोढार्गलमप्यगारं छायामिवादर्शतलं प्रविष्टाम्।
सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः प्रोवाच पूर्वार्धविसृष्टतल्पः॥ ३॥
लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते।
बिभर्षि चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागम्॥ ४॥
का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते।
आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति॥ ५॥
तमब्रवीत्सा गुरुणानवद्या या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन।
तस्याः पुरः संप्रति वीतनाथां जानीहि राजन्नधिदेवतां माम्॥ ६॥
वस्वौकसारामभिभूय साहं सौराज्यबद्धोत्सवया विभूत्या।

समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥ ७ ॥
विशीर्णतल्पाट्टशतो निवेशः पर्यस्तशालः प्रभुणा विना मे ।
विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्यं दिनान्तमुग्रानिलभिन्नमेघम् ॥ ८ ॥
निशासु भास्वत्कलनूपुराणां यः संचरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।
नदन्मुखोल्काविचितामिषाभिः स वाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥ ९ ॥
आस्फालितं यत्प्रमदाकराग्रैर्मृदङ्गधीरध्वनिमन्वगच्छत् ।
वन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥ १० ॥
वृक्षेशया यष्टिनिवासभङ्गान्मृदङ्गशब्दापगमादलास्याः ।
प्राप्ता दवोल्काहतशेषबर्हाः क्रीडामयूरा वनबर्हिणत्वम् ॥ ११ ॥
सोपानमार्गेषु च येषु रामा निक्षिप्तवत्यश्चरणान्सरागान् ।
सद्यो हतन्यङ्कुभिरस्रदिग्धं व्याघ्रैः पदं तेषु निधीयते ते ॥ १२ ॥
चित्रद्विपाः पद्मवनावतीर्णाः करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ।
नखाङ्कुशाघातविभिन्नकुम्भाः संरब्धसिंहप्रहृतं वहन्ति ॥ १३ ॥
कालान्तरश्यामसुधेषु नक्तमितस्ततो रूढतृणाङ्कुरेषु ।
त एव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि हर्म्येषु मूर्छन्ति न चन्द्रपादाः ॥ १४ ॥
आवर्ज्य शाखाः सदयं च यासां पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ।
वन्यैः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः क्लिश्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥ १५ ॥
रात्रावनाविष्कृतदीपभासः कान्तामुखश्रीवियुता दिवापि ।
तिरस्क्रियन्ते कृमितन्तुजालैर्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥ १६ ॥

XV.

The heroic and fiery-tempered Asvatthâman.

Part I.

(ततः प्रविशत्युत्खातखड्गः कलकलमाकर्णयन्नश्वत्थामा).

अश्वत्थामा—महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक-
प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरुतानुकारी मुहुः ।
रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकंदरः
कुतोद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः ॥ १ ॥

(विचिन्त्य) । ध्रुवं गांडीविना सात्यकिना वृकोदरेण वा यौवनदर्पातिक्रांतमर्यादेन परिकोपितस्तातः समुल्लंघ्य शिष्यप्रियतामात्मसदृशभावमाचेष्टते । (पृष्ठतोऽवलोक्य) तदलमिदानीं मम रथप्रतीक्षया । सशस्त्रश्चास्मि सजलजलधरप्रभाभास्वरेण खड्गेन । यावत्समरभुवमवतरामि । (परिक्रम्य वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा) । आः कथं ममापि नामाश्वत्थाम्नः समरमहोत्सवप्रमोदनिर्भरस्य तातविक्रमदर्शनलालसस्यानिमित्तानि समरगमनविघ्नमुत्पादयंति । भवतु । अवगच्छामि । (सावष्टम्भं परिक्रम्याग्रतो विलोक्य) कथं रणभूमेः समंतादपक्रामतां महानादोयं बलानाम् । हा धिक्कष्टम् कथमेते महारथाः कर्णादयोपि समरात्पराङ्मुखा भवंति । कथं नु ताताधिष्ठितानामपि बलानामियमवस्था भवेत् । भवतु । एवं तावत् । भो भोः कौरवसेनासमुद्रवेलापरिपालनमहामहीधरा नरपतयः कृतं कृतं समरपरित्यागसाहसेन ।

यदि समरमपास्य नास्ति मृत्योर्भयमिति युक्तमितोन्यतः प्रयातुम् ।
अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वम् ॥२॥

अपि च तातं चापद्वितीये रणधुरां वहंते को भयस्यावकाशः ।

। नेपथ्ये । कुतोद्यापि ते तात. ।

अश्वत्थामा (श्रुत्वा) किं ब्रूथ । कुतोद्यापि ते तात इति ।

आः क्षुद्राः समरभीरवः कथमेवं प्रलपतां वः सहस्रधा न दीर्णमनया जिह्वया।

दग्धुं विश्वं दहनकिरणैर्नोदिता द्वादशार्का
वाता वाता दिशि दिशि न वा सप्तधा सप्त भिन्नाः ॥
छन्नं मेघैर्न गगनतलं पुष्करावर्तकाद्यैः
पापं पापाः कथयत कथं शौर्यराशेः पितुर्मे ॥ ३ ॥

(ततः प्रविशति सम्भ्रान्तः सप्रहारः सूतः)।

सूतः परित्रायतां परित्रायतां कुमारः । (इति पादयोः पतति)।

अश्वत्थामा (विलोक्य)। अये तातस्य सारथिरश्वसेनः आर्य त्रैलोक्यत्राणक्षमस्य सारथिरसि । किं मत्तः शिशुजनात्परित्राणमिच्छसि ।

सूतः (उत्थाय सकरुणम्) । कुमार कुतोऽद्यापि ते तातः ।

अश्वत्थामा (सावेगम्) । किं तातो नामास्तमुपगतः ।

सूतः अथ किम् ।

अश्वत्थामा । हा तात हा सुतवत्सल हा लोकत्रयैकधनुर्धर ।

सूतः । कुमार अलमत्यन्तशोकावेगेन । वीरपुरुषोचितां विपत्तिमुपगते पितरि त्वमपि तदनुरूपेणैव शौर्येण शोकसागरमुत्तीर्य सुखी भव ।

अश्वत्थामा (अश्रूणि विमुच्य) । आर्य कथय कथय कथं तादृग्भुजवीर्यसागरस्तातोऽपि नामास्तमुपगतः ।

जीवित हा शौर्यराशे हा युधिष्ठिरपक्षपातिन् । (इति रोदिति)

सूत । कुमार अलमत्यन्तपरिदेवनकार्पण्येन ।

अश्वत्थामा । (आकाशे) । युधिष्ठिर युधिष्ठिर ।

आजन्मनो न वितथं भवता किलोक्तं
न द्वेक्षि यज्जनमतस्त्वमजातशत्रुः ।
ताते गुरौ द्विजवरे मम भाग्यदोषा-
त्सर्वं तदेकपद एव कथं निरस्तम् ॥ ५ ॥

(ततः प्रविशति सोद्वेगः कृपः) ।

सूत । कुमार एष ते मातुलः शारद्वतः पार्श्वे तिष्ठति ।

अश्वत्थामा । (विलोक्य सबाष्पम्) मातुल ।

क नु खलु स ते स्वसुः श्लाघ्यो भर्ता गतः ।

कृपः । वत्स परिगतपरिगतव्य एव भवान् । अलमत्यन्तशोकावेगेन ।

अश्वत्थामा । मातुल परित्यक्तमेव मया परिदेवनम् । एषोऽहं सुतनु-त्सलं तातमेवानुगच्छामि ।

कृपः वत्स अनुपपन्नमिदं भवद्विधानाम् ।

अश्वत्थामा । आर्य सत्यमेवेदम् । किं त्वतिदुर्वहतया शोकभारस्य न शक्नोमि तातविरहितः क्षणमपि प्राणान्धारयितुम् । तद्गच्छामि तमेवो-देशं यत्र तादृशमपि पितरं द्रक्ष्यामि ।

। नेपथ्ये । आचार्यस्य त्रिभुवनगुरोर्न्यस्तशस्त्रस्य शोकाद्
द्रोणस्याजौ नयनसलिलक्षालितार्द्राननस्य ।
मौलौ पाणिं पलितधवले न्यस्य कृत्वा नृशंसं
धृष्टद्युम्नः स्वशिबिरमयं याति सर्वे सहध्वम् ॥ ६ ॥

अश्वत्थामा । (सक्रोधं सकम्पं च कृपसूतौ दृष्ट्वा) । किं नामेदम् ।

प्रत्यक्षमात्तधनुषां मनुजेश्वराणां
प्रायोपवेशसदृशव्रतमास्थितस्य ।

तातस्य मे पलितमौलिनिरस्तकाशे
व्यापारितं शिरसि शस्त्रमशस्त्रपाणेः ॥ ७ ॥

कृपः । वत्स एवं किल जनः कथयति ।

अश्वत्थामा । किं तातस्य दुरात्मना परिमृष्टमभूच्छिरः ।

सूतः । (सभयम्) कुमार आसीदयं तस्य तेजोराशेर्नव परिभवावतारः ।

अश्वत्थामा । हा तात हा पुत्रप्रिय मम मदभागधेयस्य कृते शस्त्रपरित्यागात्तथाविधेन क्षुद्रेणात्मा परिभावितः । अथवा

परित्यक्ते देहे रणशिरसि शोकान्धमनसा
शिरः श्वा काको वा द्रुपदतनयो वा परिमृशेत् ।
स्फुरद्दिव्यास्त्रौघद्रविणमदमत्तस्य च रिपो-
र्मयैनाय पादः शिरसि निहितस्तस्य न करः ॥ ८ ॥

आः दुरात्मन्पाञ्चालापसद

तात शस्त्रग्रहणविमुखं निश्चयेनोपलभ्य
त्यक्त्वा शङ्कां खलु विदधतः पाणिमस्योत्तमाङ्गे ।
अश्वत्थामा करधृतधनुः पाण्डुपाञ्चालसेना-
तूलक्षेपप्रलयपवनः किं न यातः स्मृतिं ते ॥ ९ ॥

अहो युधिष्ठिर युधिष्ठिर । अजातशत्रो अमिथ्यावादिन् धर्मपुत्र सानुजस्य ते किमनेनापकृतम् । अथवा किमनेनालीकप्रकृतिजिह्मचेतसा । अर्जुन सात्यके वृकोदर माधव युक्तं नाम भवतां सुरासुरमनुजलोकैकधनुर्धरस्य द्विजन्मनः परिणतवयसः सर्वाचार्यस्य विशेषतो मम पितुरमुना द्रुपदकुलकलङ्केन मनुजपशुना स्पृश्यमानमुत्तमाङ्गमुपेक्षितुम् । अथवा सर्व एवैते पातकिनः । किमेतैः ।

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।

नरकरिपुणा मार्गे तेषां सर्वामर्कारीटिना
मयमहमसृङ्मेदोमासे करोमि दिशा बलिम् ॥ १० ॥

कृप । वस किं न सभाव्यते भारद्वानतुल्ये बाहुशालिनि दिव्यास्त्रग्रामकोविदे भवति।

अश्वत्थामा । सूत गच्छ । सर्वोपकरणे साग्रामिके सर्वायुधैरुपेतमस्मत्स्यदनमुपनय।

सूत । यदाज्ञापयति कुमार । (इति निष्क्रात) ।

कृप । वस अवस्यप्रतिकर्तव्येऽस्मिन्दारुणे परिभवाग्नौ सर्वेषामस्माकं कोऽन्यस्त्वामतरेण शक्त प्रतिकर्तुम् ।

अश्वत्थामा । किमत परम् ।

कृप । सनापत्योभिषिक्त भवतमिच्छामि समरभुवमवतारयितुम् ।

अश्वत्थामा । मातुल परतत्रमिदमकिंचित्कर च ।

कृप । वस न खलु परतत्र नाकिंचित्कर च । पश्य
भवेदभीष्ममद्रोण धृतराष्ट्रबल कथम् ।
यदि तत्तुल्यकर्मात्र भवाधुर्यो न युज्यते ॥ ११ ॥

कृतपरिकरस्य भवादृशस्य त्रैलोक्यमपि न क्षम परिपन्थीभवितु किं पुनर्युधिष्ठिरबलम् । तदेव मन्ये। परिकल्पिताभिषेकोपकरण कौरवराजो न चिरात्त्वामभ्युदीणक्षमास्तिष्ठतीति ।

अश्वत्थामा । यद्येव त्वरते मे परिभवानलदह्यमानमिद चेतस्तत्प्रतीकारजलावगाहनाय । तदह गत्वा तातवधविषण्णमानस कुरुपतिं सैनापत्यस्वयग्रहणप्रणयसमाश्वासनया मदसताप करोमि ।

कृप । वस एवमिदम् । अतस्तमेवोद्देश गच्छाव ।

(इति परिक्रामत) ।

Venisamhara III

XVI.

The heroic and fiery-tempered Asvatthaman
Part II.

(ततः प्रविशतः कर्णदुर्योधनावासनस्थौ) ।

दुर्योधनः । अङ्गराज

तेजस्वी रिपुहतबन्धुदुःखपारं
बाहुभ्यां व्रजति धृतायुधप्लवाभ्याम् ।
आचार्यः सुतनिधनं निशम्य संख्ये
किं शस्त्रग्रहसमये निशस्त्र आसीत् ॥ १ ॥

अथवा सूक्तमिदमभियुक्तैः प्रकृतिर्दुस्त्यजेति । यतः शोकान्धचेतसा तेन विमुच्य क्षत्रधर्मकार्कश्यं द्विजातिसुलभो मार्दवपरिग्रहः कृतः ।

कर्णः । राजन्कौरवेश्वर न खल्विदमेवम् ।

दुर्यो. । कथं तर्हि ।

कर्णः । एवं किल द्रोणस्याभिप्राय आसीद्यथाश्वत्थामा मया पृथिवीराज्येऽभिषेक्तव्य इति । तस्याभावाद्वृद्धस्य मे ब्राह्मणस्य वृथा शस्त्रग्रहणमिति तथा कृतवान् ।

दुर्यो. । (सशिरःकम्पम्) एवमिदम् ।

कर्णः । एतदर्थं च कौरवपाण्डवपक्षपातप्रवृत्तमहासमरस्य राजकस्य परस्परक्षयमुपेक्षमाणेन तेन प्रधानपुरुषवध उपेक्षा कृता ।

दुर्यो. । उपपन्नमिदम् ।

कर्णः । न चायं मर्मज्ञस्याभिप्रायः । अन्येऽभियुक्ता अपि नैनेदमन्यथा मन्यन्ते ।

दुर्यो. । एवमेतत् । कः संदेहः ।

दत्त्वाभयं सोऽतिरथो वध्यमानं किरीटिना ।
सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा ॥ २ ॥

(ततः प्रविशत्युपसर्पन्कृपाश्वत्थामानौ) ।

दुर्यो- । (दृष्ट्वा) । अये कथं कृपोऽश्वत्थामा च ।

(आसनादवतीर्य) । गुरो अभिवादये (अश्वत्थामानं प्रति) । आचार्यपुत्र एहि मां परिष्वजस्व माम् ।

(आलिङ्ग्य पार्श्वे उपवेशयति । अश्वत्थामा बाष्पमुत्सृजति) ।

कर्णः । द्रोणायने अलमात्मानं शोकानले प्रक्षेप्तुम् ।

दुर्यो. । आचार्यपुत्र त्वं विशेष आवयोरस्मिन्व्यसनार्णवे । पश्य

तातस्तव प्रणयवान्पितुः सखा मे
शस्त्रे यथा तव गुरुः स तथा ममापि ।
किं तस्य देहनिधने कथयामि दुःखं
जानीहि तत्त्वमनुशोच्य मनसा त्वमेव ॥ ३ ॥

अश्व. । राजेन्द्र पक्षपातिनि त्वयि पुत्रस्नेह शोकभारो लघूकृतम् । किन्तु

मयि जीवति यत्तातः केशग्रहमवाप्तवान् ।
कथमन्ये करिष्यन्ति पुत्रेभ्यः पुत्रिणः स्पृहाम् ॥ ४ ॥

कर्णः । द्रौणायने किमत्र क्रियते यत्र दैवेन सर्वविगलनारोह-सुना शस्त्रमुत्सृजता लोकान्तरमानीतो तातः ।

अश्व. । भगवन् किमाह भवान् । किमत्र क्रियते इति । श्रूयतां यदभिप्रेतं ।

तदहमेवं मन्ये। भवता कृतपरिकरोऽयमुच्छेत्तुं लोकत्रयमपि समर्थः। किं पुनर्युधिष्ठिरबलम्। अतोऽभिषिच्यतां सैनापत्ये।

दुर्यो। सुष्ठु युज्यमानमभिहितं युष्माभिः। किं तु प्राक्प्रतिपन्नोऽयमर्थोऽङ्गराजस्य।

कृप। राजन् असदृशपरिभवशोकसागरे निमज्जन्तमेनमङ्गराजस्यार्थे नैवोपेक्षितुं युक्तम्। अस्यापि च तदेवारिकुलमनुशासनीयम्। अतः किमस्य पीडा न भविष्यति।

अश्व। राजन्कौरवेश्वर किमद्यापि युक्तायुक्तविचारणया।

प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशा-
मकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम्।
इयं परिसमाप्यते रणकथाद्य दोःशालिनां
व्यपैतु नृपकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः॥ ६॥

कर्ण। द्रोणात्मज वक्तुं सुकरमिदमध्यवसितुं दुष्करम्। बहवः कौरवबलेऽस्य कर्मणः शक्ताः।

अश्व। अङ्गराज एवम्। बहवः कौरवबले शक्ताः। किं तु दुःखोपहतः शोकविशाद्ब्रवीमि। न पुनर्वीरजनाधिक्षेपेण।

कर्ण। मूढ दुःखितस्याश्रुपातः कुपितस्य चायुधद्वितीयस्य संग्रामावतरणमुचितम्। नैवंविधाः प्रलापाः।

अश्व. (सक्रोधम्)। अरे राधागर्भभारभूत सूतापसद किमेवमाक्षिपसि।

कर्ण। सूतो वा सूतपुत्रो वा यो वा को वा भवाम्यहम्।
दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम्॥ ७॥

अश्व। किमाह भवान्। ममापि नामाश्वत्थाम्नो दुःखितस्याश्रुभिः प्रतिक्रियामुपदिशसि न शस्त्रेण।

निर्वीर्यं गुरुशापभाषितवशात्किं मे तवेवायुधं

मम्न्येन मयाद्विजाय नमं प्रानेम्मि किं नं यथा ।
जानेहं म्युनिंदर्गितनिदां किं मार्थानां कुटे
कुस्रागनिहतप्रियं प्रतिकोम्मन्येण नात्रेश किम् ॥ ८ ॥

कर्णः (सनोथम्)। अंरे याचाट पृथाराज्ञमहगदुर्विदग्ध वटो ।
निर्शिन वा मर्गनि वा मया नोत्सृष्टमानुधम्
यथा पांचार्जनिन रिता ते बाहुशालिना ॥ ९ ॥

अश्व. (सनोथम्) । अरे रथकान्कुटकटक राजगर्भभारभृत
कुथानलिः नानल्यर्थिभिरसि । अथवा
न भीरः स्तो या प्रथिनपुजसानविपुरने
हन यत्नेनाजौ प्रतिदिनमिव नेति पशुया ।
परिन्यक्तं गर्व पार्थनिनि न मन्दमनसः
पृथास्नुः नाशी नमति रणभीतेः च नु मया ॥ १० ॥

कर्णः (सिस्म) । पुत्र भीमान् । नं पुर्लिगनीरग्धः तत्र
गाग्नुम्भून गराभि सदाशे ज्ञाः । अपि च रे मूढ
? दारसुभिरजयदारनमयो न निरापनि सिर्व्हिनुरनुधान् ।
स्नेन भीमिपसर्वेनुरशि मुनिर भिरेन नृपचकर्लिर्वं ॥ ११ ॥

अश्व. (सरोषं सान्तं च) दुरात्मन् राजकुलकण्टक पुत्तपार
गाहरणारित

कर्ण (सक्रोधमुत्थाय खड्गमाकृष्य) । अरे दुरात्मन् ब्रह्मबन्धो आत्मश्लाघिन्

जात्या काममवध्योसि चरण त्विदमुद्धृतम् ।
अनेन लून खड्गेन पतित वेत्स्यसि क्षितौ ॥ १३ ॥

अश्व । अरे मूढ जात्या चेदवध्योहमिय सा जाति परित्यक्ता ।

(इति यज्ञोपवीत छिनत्ति) ।

अद्य मिथ्याप्रतिज्ञोसौ किरीटी क्रियते मया) ।
शस्त्र गृहाण वा त्यक्त्वा मौलौ वा रचयांजलिम् ॥ १४ ॥

(उभावपि खड्गमाकृष्यान्योन्य प्रहर्तुमुद्यतौ)

दुर्यो । आचार्यपुत्र शस्त्रग्रहणेनालम्

कृप । वत्स सूतपुत्र शस्त्रग्रहणेनालम् ।

अश्व । मातुल मातुल किं निवारयसि । अयमपि तातनिंदाप्रगल्भ सूतापसदो धृष्टद्युम्नपक्षपात्येव ।

कर्ण । राजन्न खल्वह निवारयितव्य ।

उपेक्षिताना मन्दाना धीरसत्त्वैरवज्ञया ।
अत्रासिताना क्रोधाद्यैर्भवत्येषा विकत्थना ॥ १५ ॥

दुर्यो । कर्ण गुरुपुत्र कोयमद्य युवयोर्व्यामोह ।

कृप । वत्स अन्यदेव प्रस्तुतमन्यत्रावेग इति कोय व्यामोह । स्वबलव्यसन चेदमस्मिन्काले राजकुलस्यास्य युष्मत्त एव भवतीति मामा पृथा ।

अश्व । मातुल न लभ्यतेऽस्य खड्गमन्त्रापिनो रथकारकुलकलंकस्य दर्प शातयितुम् ।

कृप । वत्स अकाल खलु स्वबलप्रधानविरोधस्य ।

अश्व । मातुल यद्येव

अय पापो यावन्न निधनमुपेयादरिशरै

परित्यक्तं तावत्प्रियमपि मयास्त्रं रणमुखे ।
बलानां नाथेऽस्मिन्परिकुपितभीमार्जुनभये
समुत्पन्ने राजा प्रियसखममुं वेत्तु समरे ॥ १६ ॥
(इति खड्गमुत्सृजति) ।

कर्णः (विहस्य) । अपरित्यक्तमपि भवादृशैरायुधं ननु चिरपरित्यक्तमेव निष्फलत्वात् ।

धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।
यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत्केन सेत्स्यति ॥ १७ ॥

Venisambhāra III

XVII.

Aja's lamentation on the death of his wife

विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ १ ॥
कुसुमान्यपि गात्रसंगमात्प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।
न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधेः ॥ २ ॥
अथवा मृदु वस्तु हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।
हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता ॥ ३ ॥
स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ ४ ॥
अथवा मम भाग्यविप्लवादशनिः कल्पित एव वेधसा ।
यदनेन तरुर्न पातितः क्षपिता तद्विटपाश्रिता लता ॥ ५ ॥
कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।
कथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥ ६ ॥
मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।
ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः ॥ ७ ॥

कुसुमोत्खचितान्वलीभृतश्चलयन् भृङ्गरुचस्तवालकान् ।
करभोरु करोति मारुतस्त्वदुपावर्तनशङ्कि मे मनः ॥ ८ ॥
तदपोहितुमर्हसि प्रिये प्रतिबोधेन विषादमाशु मे ।
ज्वलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्रेरिव नक्तमोषधिः ॥ ९ ॥
इदमुच्छ्वसितालकं मुखं तव विश्रान्तकथं दुनोति माम् ।
निशि सुप्तमिवैकपङ्कजं विरताभ्यन्तरषट्पदस्वनम् ॥ १० ॥
शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वन्द्वचरं पतत्रिणम् ।
इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥ ११ ॥
नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।
तदिदं विषहिष्यते कथं वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥ १२ ॥
कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतम् ।
पृषतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥ १३ ॥
त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया ।
विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥ १४ ॥
मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।
अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसाम्प्रतम् ॥ १५ ॥
कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।
अलकाभरणं कथं नु तत्तव नेष्यामि निवापमाल्यताम् ॥ १६ ॥
स्मरतेव सशब्दनूपुरं चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।
अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यसे ॥ १७ ॥
तव निःश्वसितानुकारिभिर्बकुलैरर्धचितां समं मया ।
असमाप्य विलासमेखलां किमिदं किन्नरकण्ठि सुप्यते ॥ १८ ॥
समदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः ।
अहमेकरसस्तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥ १९ ॥
धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।
गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥ २० ॥

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ २१ ॥
मदिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत्कथं नु मे ।
अनुपास्यसि बाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥ २२ ॥
विभवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।
अहृतस्य विलोभनान्तरैर्मम सर्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥ २३ ॥
विलपन्निति कोसलाधिपः करुणार्थग्रथितं प्रियां प्रति ।
अकरोत्पृथिवीरुहानपि स्रुतशाखारसबाष्पदूषितान् ॥ २४ ॥
अथ तस्य कथंचिदङ्कतः स्वजनस्तामपनीय सुन्दरीम् ।
विससर्ज तदन्त्यमण्डनामनलायागुरुचन्दनैधसे ॥ २५ ॥
प्रमदामनु संस्थितः शुचा नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ।
न चकार शरीरमग्निसात्सह देव्या न तु जीविताशया ॥ २६ ॥

Raghuvamsa VIII

XVIII

Advice of Sukanasa to Chandrapida —

तात चन्द्रापीड विदितवेदितव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलं च निसर्गत एवाभानुभेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवमित्यतो विस्तरेणाभिधीयसे । गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरंपरा । सर्वाविनयानामेकैकमप्येषामायतनं किमुत समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । अनुज्झितधवलतापि सरागेव भवति यूनां दृष्टिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च सततमतिदुरन्तेयमुपभोगमृगतृष्णिका । तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति

भाजनान्युपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखमुपदेशगुणाः । अयमेव चानास्वादितविषयरसस्य ते काल उपदेशस्य । गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलं स्नानम् । नोद्वेगकरः प्रजागरः । विशेषेण तु राज्ञाम् । विरला हि तेषामुपदेष्टारः । अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि । राज्यविषविकारतन्द्राप्रदा राज्यलक्ष्मीः ।

आलोकयतु तावल्लक्ष्मीमेव भवान्प्रथमम् । इयमनार्या लब्धापि दुःखेन परिपाल्यते । न परिचयं रक्षति । नाभिजनमीक्षते । न वैदग्ध्यं गणयति । न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचारयति । न कविनिर्भरमाबध्नाति पदम् । यथा यथेयं दीप्यते तथा तथा कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्वमति । न हि तं पश्यामि यो ह्यपरिचितयानया न निर्भरमुपगूढो यो वा न विप्रलब्धः । एवंविधयापि चानया दुराचारया कथमपि दैववशेन परिगृहीता विक्लवा भवन्ति राजानः सर्वाविनयाधिष्ठानतां च गच्छन्ति । तेषां दाक्षिण्यं प्रक्षाल्यते हृदयं मलिनीभवति सत्यवादितापह्रियते गुणाश्चोत्सार्यन्ते । केचित्सम्पद्भिः प्रक्षोभ्यमाणा रागावेशेन बाध्यमाना विह्वलतामुपयान्ति । आसन्नमृत्यव इव बन्धुजनमपि नाभिजानन्ति । अदूरदर्शिनः पापेनेवाध्मातमूर्तयो भवन्ति । तदवस्थाश्च व्यसनशतशरव्यतामुपगताः पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति । अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्धूर्तैः विनोद इति प्रमत्तता शौर्यमिति स्वच्छन्दता प्रभुत्वमिति दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्भिरन्तः स्वयमपि हसद्भिः प्रतारणकुशलैर्धूर्तैः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्ति । दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति । स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यो नाभिवादयन्त्यभिवादनार्हान्नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरून् । जरावैक्लव्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम् । आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचि-

योपदेशाय कुप्यति हितवादिने । सर्वथा तमभिनदति न पार्श्वे कुर्वीति न बहु मन्यते तमाप्ततामापादयति योऽहर्निशमुपरचिताञ्जलिरधिदैवतमिव विगतान्यकर्तव्य स्तौति यो वा माहात्म्यमुद्भावयति । तदेवंप्राये राज्यतन्त्रेऽस्मिन्महाकारिणि च यौवने कुमार तथा प्रयतेथा यथा नोपहस्यसे जनैर्नोपालभ्यसे सुहृद्भिर्न प्रहस्यसे विटैर्नावलुप्यसे सेवकवृकैर्न प्रलोभ्यसे वनिताभिर्नोन्मत्तीक्रियसे मदनेन नाक्षिप्यसे विषयैर्न विकृष्यसे रागेण नापह्रियसे सुखेन । काम भवान्प्रकृत्यैव धीर पित्रा च महता प्रयत्नेन समारोपितसस्कारस्तरलहृदयमप्रतिबुद्धमेव मादयन्ति धनानि । तथापि भवद्गुणसतोषो मामेव मुखरीकृतवान् । इदमेव च पुन पुनरभिधीयसे विद्वासमपि धीरमप्यभिजातमपीय दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्योवराज्याभिषेकमनेकमङ्गलम् । कुलक्रमागतामुद्वह पूर्वपुरुषैरूढा धुरम् । अवनमय द्विषता शिरासि । उन्नमय बन्धुवर्गम् । अय च ते काल प्रतापमारोपयितुम् । आरूढप्रतापो हि राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति । इत्येतावदभिधायोपशशाम ।

Kádambari

XIX

The tale of Pururavas and Urvasi

Part 1

पुरा किल सोमकुलावतस पुरूरवा नाम राजा बभूव । स एकदा सूर्योपस्थानान्निवर्तमान परित्रायता परित्रायता य सुरपक्षपाती यस्य वाम्बरतले गतिरस्तीति करुण वदतमप्सरसा गण ददर्श । ता अभ्युपेत्य प्रोवाच च । अलमलमाक्रन्दितेन । कथ्यता कुतो भवत्य परित्रातव्या इति । तासामेकतमा मेनका नाम प्रत्युवाच । शृणोतु महाराज । या तपोविशेषपरिशङ्कितस्य महेन्द्रस्य सुकुमार प्रहरण रूपगर्विताया श्रिय प्रत्यादेश स्वर्गस्य चालकार सा न प्रियसख्यु-

वशी कुबेरभवनात्प्रतिनिवर्तमाना समापत्तिदृष्टेन केशिना दानवेन चित्रलेखाद्वितीया बंदिग्राहं गृहीता । तदस्मादसुरात्त्रैलोक्यपावय परित्रातव्या इति । तच्छ्रुत्वा पूर्वोत्तरेण दिग्भागेन गतः स जाल्मो दानव इति च निश्चार्येदानीं दिशा प्रत्यश्वोदयितुं सूतमादिश्य राजा ता अप्सरसः सान्त्वयन्प्रोवाच । विमुच्यतां विषादो यतिष्ये व सखीप्रत्यानयनाय । इत्युक्त्वा महता रथवेगेन तं मघोनोऽपकारिणमसुरमासादयितुं गते पुरूरवसि ता सर्वा हेमकूटशिखरे तदागमनं प्रतिपाल्यत्यस्तस्थुः । अत्रांतरे राजापि केशिनं पराभूय तद्धस्ताच्चित्रलेखाद्वितीयामुर्वशीमाच्छिद्याजगाम । उर्वशी सुरारिसंभवेन भयेन बलवत्परिग्रस्ता कंचित्कालं प्रकृतिं नापद्यत । किं तु नातिचिराद्बोधं पतनकलुषा प्रसादं गृह्णती गंगामिव मोहेन मुच्यमाना प्रियसखीमवलोक्य चित्रलेखोवाच । सखि निश्चिन्ता भव । पराभूता खलु त्रिदशपरिपन्थिनो हताशाः । तच्छ्रुत्वा चक्षुषी उन्मील्योर्वशी सखीं पप्रच्छ किं महेंद्रेणेति । न महेंद्रेण महेंद्रसदृशानुभावेनानेन राजर्षिणेति सख्या कथिते सा राजानमवलोक्यात्मगतमाह । उपकृतं खलु दानवेन । राजापि तन्मनोहरं रूपं प्रेक्ष्य तद्गतमना नैव तपस्विनो नारायणस्य मुनेः सृष्टिर्भवितुमर्हतीति निश्चिकाय । कुत्रेदानीं मे सखीजनो भवेदित्युर्वश्या पृष्टे राजा हेमकूटस्थिताभिः स्वसखीभिस्ते उभे संयोजयामास । ताः सर्वा अप्सरसः प्रयानीतां सखीं महाराजं चापरिक्षतमवलोक्य तं विजयेनावर्धापयन् । अत्रांतरे चित्ररथो नाम गंधर्वराजस्तदैव शैलशिखरमवततार । आगमनप्रयोजनं च पृष्टोऽकथयत् । वयस्य केशिना हृतामुर्वशीं नारदादुपश्रुत्य प्रत्याहरणार्थमस्याः शतमन्युना गंधर्वसेना समादिष्टा । ततो वयमंतरा चारणेभ्यस्त्वदीयं जयोदाहरणं श्रुत्वा त्वामिहस्थमुपागताः । स भवानिमां पुरस्कृत्य सहास्माभिर्मघवंतं द्रष्टुमर्हति । महत्खलु तत्रभवतो मघोनः प्रियमनुष्ठितं भवतेति । राजा प्रत्युवाच । मा गैवम्

ननु वज्रिण एव वीर्यमेतद्यदस्य पक्ष्या द्विषतो विजयंते । वसुधाधर कंदराभिसर्पी हरेः प्रतिशब्दोऽपि नागान् भिनत्ति । तथापि नायमवसरो मम शतक्रतुं द्रष्टुं त्वमेवात्रभवतीं प्रभोरंतिकं प्रापयेति । तथेत्युक्त्वा चित्ररथः सह सर्वाभिरप्सरोभिः प्रस्थितः। उर्वशी तु राजर्षिमामंत्रयितुमशक्नुवती चित्रलेखामुखेन महाराजेनाभ्यनुज्ञातेच्छामि प्रियसखीमिव महाराजस्य कीर्तिं महेन्द्रलोकं नेतुमिति राजानं विज्ञापयामास । तेनानुज्ञाता च लताविटप एकावलीं लग्ना इति सव्याजं तां मोचयितुं सखीमभ्यर्थ्य राजानमेवावलोकयंती सनिःश्वासं निष्क्रांता ।

राजा तु तां सुरसुंदरीं गतामवलोक्य मदनशरपीडितस्तस्याः कृते भृशमुत्कंठितोऽभूत् । तां तस्यावस्थां दृष्ट्वा तस्य देवी काशीराजपुत्र्यौशीनरी नाम तस्य शून्यहृदयत्वस्य कारणं राज्ञः प्रियवयस्यान्माणवकाद्विज्ञातुं निपुणिकां नाम स्वचेटीमाज्ञापयामास । यथार्थनाम्नी सा निपुणिकाऽतिविदग्धतया भर्तृरहस्यदुर्गभेदनं कृतवती । ततो राजा रहस्यनिक्षेपरक्षणविषये माणवकेन समाश्वासित उर्वशीगतामेव कथां कुर्वन्वयस्येन सहोत्कंठाविनोदार्थं प्रमदवनं प्रविवेश । किंतु वसंतावतारसूचकं तदभिरामत्वमवलोक्य सजाताधिकतरोत्कंठः कुत्रापि धृतिं न लेभे । तस्माद्वयस्यमाह । कोप्युपायस्तावच्चिंत्यतां येन सफलप्रार्थनो भवेयमिति । यावन्माणवकः समाधिमास्थायोपायं चिंतयति तावदाकाशयानेन चित्रलेखासहितोर्वशी प्रतिष्ठानस्य शिखाभरणभूतं राजर्षेर्भवनमुपस्थिता । ते उभे तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ने भूत्वा राज्ञो वयस्येन सह संलापं शृण्वत्यौ तस्थतुः । माणवको राजानमाह । भो वयस्य चिंतितो मयोपायः । स्वप्नसमागमकारिणीं निद्रां सेवतां भवान् । अथवा तत्रभवत्या उर्वश्याः प्रतिकृतिमालिख्यावलोकयंस्तिष्ठ । राजा प्राह । सखे उभयमप्यनुपपन्नम् । मम हृदयं कामस्येषुभिः सशल्यमतः स्वप्नसमागमकारिणीं निद्रां कथमुपलभे । अपरं च यदि तस्याः प्रतिकृति-

मालिखामि तह्यालिरयेऽसमात एव मम नयने उद्वाष्पे भवत । अतो या मम मानसीं रुज न वेत्ति विदित्वा वा मामवमन्यते तस्या मुर्वश्या मम समागममनोरथमलब्धफलनीरस विधाय पचवाण सर्वथा कृती भवतु उर्वशी तद्वचन श्रुत्वा स्वामिन्यदि नामाहमनुरक्तस्य तवोपरि यथा त्वया सभाविता तथा परमार्थत स्या तर्हि किमिति नदनवनवाता अपि ललितपरिजातशयनीये मम शरीरकेऽत्युष्णा भवेयुरिति तुल्यानुरागपिशुन काव्य प्रभावनिर्मिते भूर्जपत्रे लिखित्वा राज्ञ पुरतस्तत्पत्र न्यक्षिपत् । राजापि तद् गृहीत्वा वाचयित्वा च स जातानदो धार्यतामय प्रियाया स्वहस्त इत्युक्त्वा माणवकस्य हस्ते तत्पत्र ददौ । अनन्तर एवोर्वशीप्रेषिता चित्रलेखा त्वद्दर्शनसमुत्थेन मदनेन बाध्यमानाह भूयोऽपि महाराजेनानुकम्पनीया इति प्रियसख्या विज्ञप्ति राज्ञे निवेदयामास । सोऽपि तदधिकतर मदनेन पीड्यमानस्ता विज्ञप्ति परमाल्हादेनानुमेने । यावदुर्वशी राजान प्रणम्योपविशति तावदेव चित्रलेखे त्वरयोर्वशीं यतो भरतेन मुनिना भवतीषु य प्रयोगो नियुक्तस्तमद्य सलोकपालो मरुता भर्ता द्रष्टुमना इति देवदूताह्वान ते अशृणुता राज्ञानुज्ञाते च स्वर्ग मगच्छताम् । गताया तस्या राजा वैयर्थ्यमिव सप्रति चक्षुष इति सप्रधार्य तद्भूर्जपत्रावलोकनेन दृष्टि विलोभयितुकामो माणवकमाह । उपनय भूर्जपत्रमिति । किं तु माणवकस्य प्रमादेन तत्पत्र तस्य हस्ताद् भ्रष्ट भर्तार द्रष्टुमायान्त्या देव्या औशीनर्या समासादितम् । तद्गताक्षरार्थं च परिज्ञाय सेर्ष्यया तयेतस्ततस्तदन्वेषणपरस्य तस्य पुरत एव सम्मानीय प्रक्षिप्तम् । राजा तु लोप्त्रेण गृहीत इव चौरक इव प्रतिवचन दातुमसमर्थ आत्मन सौभाग्य प्रच्छादयितु यथ कथमपि प्रायतत । देवी तु कुपिता दृष्टापराधो नामाह प्रमाद गोत्र विरम सरभाढियादिवचनैस्ता सप्रणिपातमनुनेतुं प्रवृत्त । किंतु

तत्प्रणिपातमवधूय प्रावृट्नदीवाप्रसन्ना सा सपरिवारा निष्क्रान्ता। अनेन समयेन गतमर्धं दिवसस्य तस्मात्स्नानभोजनं सेविनु राजा सत्यस्येति पुरमेव प्राविशत्।

भरतमुनिप्रयोगं द्रष्टुमना महेंद्र उर्वशीं ससर्खीमाहाययदिति प्रा ग्निर्दिष्टमेव। तथा च तस्य पुरतः सरस्वतीकृतलक्ष्मीस्वयंवरनामके काव्यबंधेऽभिनीयमाने तेषु तेषु रसेषु परिपत्तन्मय्यासीत्। किं तु भवितव्यतानुविधायीनीन्द्रियाणीति वचनानुरोधादुर्वश्या वचनमेकस्मिन् स्थले प्रमादस्खलितमासीत्। यतो लक्ष्मीभूमिकायां वर्तमानोर्वशी वारुणी भूमिकायां वर्तमानया मेनकया पृष्टा। सखि समागता एते सकेशवा लोकपालाः। कतमस्मिंस्ते भावाभिनिवेश इति। ततस्तया पुरुषोत्तम इति भणितव्ये पुरूरवसीति निर्गता वाणी। तां श्रुत्वा भरतः क्रुद्ध स्तां शशाप येन ममापदेशस्त्वया लङ्घितस्तेन न ते दिव्यं स्थानं भ विष्यतीति। महेंद्रेण पुनः प्रेक्षणावसाने लज्जावनतमुखी सा भणिता यस्मिन् बद्धभावासि तस्य मे रणसहायस्य राजर्षेः प्रियमत्र करणी यम्। अतस्त्वं यथाकामं पुरूरवसमुपतिष्ठ यावत्स त्वयि दृष्टसतानो भवेदिति। तदादेशानुरोधादुर्वशी अस्तमिते सूर्ये पुरूरवसमुपस र्तु कामाऽल्पाभरणभूषिता नीलांशुकपरिग्रहमभिसारिकावेषं परिधाय स सखी परिवर्तितमिव कैलासशिखरं प्रियतमस्य भवनमुपगता। तदा राजा वयस्येन सह स्वावस्थामेवोद्दिश्य स्वरालाप कुर्वाणस्तया दृष्टः। यदा चाहमेवास्योत्कंठाहेतुरिति तस्याः संशयच्छेदो जातस्तदा तमु पगन्तुमियेष। किं तु तत्क्षण एव इत इतो देवीति वचनं श्रुत्वा पर विषादमगमत्। किंतु व्रतनियमवेषा राजार्पमहिषी दृश्यते तत्तया चिरमिह स्थास्यतीति चित्रलेखया समाश्वासिता तथैव तिरस्करिणीप्र तिच्छन्नातिष्ठत्। एवमवस्थितायां तस्यां देव्यवधूतार्यपुत्रप्रणिपाता पश्चात्तप्यमानापि प्रियानुप्रसादनव्रतापदेशेनोपचारातिक्रम

प्रमार्ष्टुकामा तत्रैवागता । तां दृष्ट्वा राजाऽन्यसक्तप्रेमाऽधिकतरमेव देव्या दक्षिणोऽभूत् । देव्यपि व्रतानुरूपं गन्धपुष्पादिभिरादौ चन्द्रपादानभ्यर्च्य पश्चाद्राजानं च पूजयित्वा प्राञ्जलिः प्रणिपत्याह । एषाहं देवतामिथुनं रोहिणीमृगलाञ्छनं साक्षीकृत्यार्यपुत्रमनुप्रसादयामि । अद्य प्रभृति यां स्त्रियमार्यपुत्रः प्रार्थयते या चार्यपुत्रसमागमप्रणयिनी तया सह मया प्रीतिबन्धेन वर्तितव्यमिति । इदं देवीवचनं श्रुत्वा माणवकोऽपवार्याह । छिन्नहस्ते मत्स्ये पलायिते निर्विण्णो धीवरो भणति धर्मो मे भविष्यतीति । प्रकाशं च देवीमाह । भवति किं तादृशः प्रियस्तत्रभवान् । देव्याह । मूढ अहं खल्वात्मनः सुखावसानेनार्यपुत्रं निर्वृतशरीरं कर्तुमिच्छामि । एतावता चिन्तय तावत्प्रियो न वेति । एवमुक्त्वा निष्क्रान्ता देवी । उर्वश्यपि महानुभावया देव्या अभ्यनुज्ञातोऽनन्तरायो मे प्रियसमागमो भविष्यतीति मन्यमाना राजानं सहसोपसृत्य जयशब्दमुदीरयामास । तेन चाभिनन्दिता तस्यैवासन उपविष्टा । वयस्य वसन्तानन्तरम् उष्णसमये भगवान् सूर्यो मयोपचरितव्यस्तथैव मे प्रियसखी स्वर्गस्य नोत्कण्ठते तथा त्वया कर्तव्यमिति राजानं विज्ञाप्य चित्रलेखा गता । राजापि तथेति प्रतिपद्य मनोरथसारतया हर्षनिर्भरं कञ्चित्कालं प्रदोषरमणीयांश्चन्द्रपादान् सेवित्वा वासगृहं प्रविवेश ।

Vikramorvasiyam.

XX

The tale of Pururavas and Urvasi
Part II.

अथ गच्छत्सु केषुचिद्दिवसेषु उर्वशी स राजर्षिरमात्यनिवेशितराज्यधुरं गृहीत्वा गन्धमादनवनं विहर्तुं गता । तत्र गङ्गा मन्दाकिन्याः पुलिनेषु स्थिता सिकतापर्वतकेलिभिः क्रीडन्ती विद्याधरदारिका उदयवती नाम तेन राजर्षिणा निध्यातेति कुपितोर्वशी गता दूरमलङ्घ.

प्रणयोऽसहन । ततो भर्तुरनुनयमप्रतिपद्यमाना गुरुशापसमूढहृदया स्त्रीजनपरिहरणीयं कुमारवनं प्रविष्टा । प्रवेशानन्तरमेव च काननोपान्तवर्तिलताभावेन परिणतमस्या रूपम् । अथ स राजर्षिस्तस्मिन्नेव कानने प्रियतमां विचिन्वन्नहोरात्रमनिवाहयामास । प्रथमं तावत्तस्य प्रियया वियोग एकपदं उपनत । अपरं च निर्वृतानामप्युत्कण्ठाकारी जलदसमय संप्राप्त । तेन तस्य दुःखं दुःखानुबन्धीव संजातम् । तथा चोन्मत्त इव तस्मिन्वने यत्किंचित्तस्य दृष्टिपथमाययौ तत्प्रिया प्रवृत्तिं सोत्सुकः पप्रच्छ । एवं तेन मयूर परभृता राजहंसश्चक्रवाको मधुकरो नागराज शिलोच्चय सरित्कृष्णसारश्च क्रमेणाभ्यर्थिता । किं तु स सर्वत्र भग्नाशो बभूव । एवं प्रियान्वेषणार्थं परिभ्रमन्नेकदा रक्ताशोकस्तबकसमरागं कमपि शिलाभेदान्तरगतं मणिं ददर्श । स च संगमनीयो नाम मणि शैलसुताचरणरागसमुद्भवो धार्यमाणश्चाचिरात्प्रियजनेन संगममावहतीति केनापि मुनिनानुशिष्टस्तं गृहीत्वा पुनः परिचक्राम । अन्ते स एकां कुसुमरहितां लतां दृष्ट्वा तां स्वप्रियानुकारिणीं च मत्वालिंगितुं प्रवृत्त । स्पृष्टमात्रायां लतायां तत्स्थान एवोर्वशी प्रादुर्भूता । राजा तां विलोक्य दिष्ट्या गतासुना चेतनेन त्वं मया प्रत्युपलब्धासि त्वद्दर्शनादेव प्रसन्नबाह्यान्तःकरणो ममान्तरात्मा तत्कथय कथमियन्तं कालमवस्थिता मया विना भवतीति तामुवाच । उर्वशी प्रत्युवाच । शृणोतु महाराज । भगवता कुमारेण शाश्वतं कुमारव्रतं गृहीत्वाऽकलुषो नाम गन्धमादनकच्छोऽध्यासित कृतश्चैष विधि । यैतं प्रदेशं स्त्री प्रवेक्ष्यति सा लताभावेन परिणंस्यति गौरीचरणसंभवं मणिं विना ततो न मोक्ष्यत इति । साहं गुरुशापसमूढहृदया देवतासमयं विस्मृत्य कुमारवनं प्रविष्टा प्रवेशानन्तरमेव चासतीलता संवृत्तेति । तन्निशम्य राजा प्राह । सर्वमुपपन्नमधुना । शयने सुप्तमपि मां या प्रवासगतं मन्यसे सा त्वं मदीयं चिरवियोगं कथं सहेथा । इदं तद्यथा

कथित त्वत्सगममनिमित्त मुनेरुपलभ्य मणि भागान्मासादिताऽस्माभि रिति वदन्मणि तामदर्शयत् । सा त गृहीत्वा मूर्ध्न्यवहद्राजान चोवाच । महान्खलु कालस्तव प्रतिष्ठानान्निर्गतस्य । तदेहि निवर्तावह इति भर्त्रा सहिता विमानता गमितेन नवेन पयोमुचा राजधानीमाससाद ।

उर्वशीसहित महाराज चिरस्य कालस्य प्रतिनिवृत्तमवलोक्याखिला प्रजा सप्रजा ननदु । ताभि स ससत्कारोपचारैरनुरज्यमानश्च राज्यमशिषत् । सतान वर्जयित्वा न तस्य किमपि हीनम् । एकदा तु तिथिविशेष इति सात पुरो गगायमुनयो सगमे कृताभिषेक उपकार्यां प्रविष्ट । अत्रातर एव दुकूलोत्तरच्छेदे तालवृताधारे निक्षिप्य क्वापि दास्या नीयमान सगमनीयमणिरामिषशकिना गृध्रेणाक्षिप्त । तदवलोक्यासमाप्तनेपथ्य एव राजा सावेग प्राह । आत्मनो वधमाहर्ता क्वासौ विहगतस्कर । येन तत्प्रथम स्तेय गोप्तुरेव गृहे कृतम् । अत सायं निवासवृक्षाश्रयिण विहगदस्यु विचेतु नागरिकमादिदेश । समनतरमेव कञ्चुकी सशर मणिमादाय राज्ञेऽदर्शयत् । आह च । त्वद्बलेन मार्गणता गतेन निर्भिन्नतनु स वध्योऽपराधोचित प्राप्यांतरिक्षात्समणिरेव पतित इति । राजा मणिमभिशुद्ध कृत्वा पेटक प्रवेशयेति किरातीमादिश्य कञ्चुकिन पप्रच्छ । अपि जानीते भवानस्याय बाण इति । स आह । नामाङ्कितो दृश्यते किन्तु न मे वर्णविचारक्षमा दृष्टिरिति राज्ञे शरमुपानयत् । राजा तस्मिल्लिखितानि नामाक्षराण्यपश्यत् । उर्वशीसंभवस्याय मैलसूनोर्धनुष्मत । कुमारस्यायुषो बाण प्रहर्ता द्विषदायुषाम् ॥ इति । राजा [illegible] स सपरस्माह । सखे [illegible] । अत्र [illegible] यादविप्रयोगमुर्वश्या । न च मया गर्भोऽस्या [illegible] पुन एव प्रसूति । [illegible] दिनानि तस्या वपु पाण्डुराननच्छायम [illegible] भाग् । माणवक आह । मा भवानमर्त्य मानुषीधर्मि दि-

व्यासु संभावयतु । प्रभावनिगूढानि तासां चरितानि । राजा प्रोवाच । अस्तु तावदेवं यथा भवानाह । पुत्रसंवरणे किमिव कारणं तत्रभवत्याः । माणवकः प्रत्युवाच । को देवतारहस्यानि तर्कयिष्यति । इति तयोः सल्लापे प्रवर्तमाने कंचुकी प्रविश्याह । देवच्यवनाश्रमात्कुमारं गृहीत्वा तापसी संप्राप्ता देवं द्रष्टुमिच्छति । अविलंबितमुभावपि प्रवेशयेन्यादिष्टः कंचुकी तथाकरोत् । माणवकः कुमारं विलोक्योवाच । किं न खलु स एष तत्रभवान् क्षत्रियकुमारो यन्नामांकितो गृध्रलक्ष्यवेधी नाराचः । तथा बहुतरं भवंतमनुकरोति । राजा प्राह । स्यादेवम् । अतः खलु मम दृष्टिरस्मिन्निपतिता बाष्पायते । वात्सल्यबंधि हृदयं मनसः प्रसादः । एनं चादयं परिरब्धुमिच्छामि । राज्ञाऽभिवादिता तापसी सोमवंशविस्तारयित्ता भवेत्याशिषं प्रयुयुजे कुमारं च प्राह जात प्रणम ते गुरुम् । कुमारस्तथा कृत्वोपविष्टः । ततो राजा तापसीं पप्रच्छ भगवति किमागमनप्रयोजनम् । तापसी प्रत्युवाच । शृणोतु महाराजः । एष दीर्घायुरायुर्जातमात्र एवोर्वश्या किमपि निमित्तमवेक्ष्य मम हस्ते न्यासीकृतः । यत्क्षत्रियकुमारस्य जातकर्मादिविधानं तदस्य भगवता च्यवनेनाशेषमनुष्ठितं गृहीतविद्यो धनुर्वेदेऽभिविनीतः । अथ पुष्पसमिदर्थमृषिकुमारकैः सह गतेनानेनाश्रमविरुद्धमाचरितं यदनेन गृहीतामिषः किल गृध्रः पादपशिखरे निलीयमानो लक्ष्यीकृतो बाणस्य । तत उपलब्धवृत्तांतेन भगवता च्यवनेनाह समादिष्टा निर्यातय हस्तन्यासमिति । तदिच्छाम्युर्वशीं प्रेक्षितुमिति । राज्ञाहूतामुर्वशीं तापसी प्राह । एष गृहीतविद्य आयुः सांप्रतं कवचधरः संवृत्तः । तदेतस्य ते भर्तुः समक्षं निर्यातितो हस्तनिक्षेपः । अधुना विसर्जय मामुपरुध्यते ममाश्रमधर्मः । उर्वशी तु तच्चिरदर्शनेनाधिकतरमतितृष्णा सती कथं कथमपि तां विससर्ज । राजा पुत्रवती भार्यां प्रेक्ष्य सानंदमाह । कल्याणि पौलोमीसमवेन जयंतेन पुरंदर इवाद्याहममुना त्वत्सत्पुत्रेण पुत्रिणामग्रयः । तद्वचः

श्रुत्वोर्वशी सहसा रोदितुमारेभे । कारणं पृष्टा प्रत्युवाच । महाराज प्रथमं पुत्रदर्शनेन विस्मृतवत्यस्मि । इदानीं महेंद्रसंकीर्तनेन समयो मम हृदयमायासयति । स समयस्त्वेवंविधः । अहं पुरा महाराजगृहीतहृदया महेंद्रेणाज्ञप्ता यदैव मम प्रियसखो राजर्षिस्त्वयि समुत्पन्नस्य वंशकरस्य मुखं प्रेक्षिष्यते तदा त्वया भूयोऽपि मम समीपमागंतव्यंमिति । ततो तया महाराजवियोगभीरुतया जातमात्र एव विद्यागमनिमित्तं भगवतश्च्यवनस्याश्रमपदं आर्यायाः सत्यवत्या हस्तेऽप्रकाशं निक्षिप्तः । अद्य पितुराराधनसमर्थः संवृत्त इति कल्पयित्वा निर्यातितो मे दीर्घायुः । तदेतावान्मे महाराजेन सवास इति । तच्छ्रुत्वा राजा दैवस्य सुखप्रत्यर्थितां निंदन् प्रियामाह । सुलभवियोगा परवत्तात्मप्रियाणि कर्तुं न प्रभवति । अतस्त्वं भर्तुः शासने तिष्ठ । अहमपि तव सूनावायुषि न्यस्तराज्यो विचरितमृगयूथानि वनान्याश्रयिष्ये । इति निश्चित्य कुमारस्यायुषोऽभिषेकसंभाराः क्रियतामिति माल्यपरिषदमादिदेश । तस्मिन्नेव क्षणे भगवान्नारद आकाशादवतीर्णः सर्वैस्तैरर्घ्यादिभिरुपचारैः पूजित आसनं परिगृह्य राजानमुवाच । श्रूयतां महेंद्रसंदेशः । प्रभावदर्शी मघवा वनगमनाय कृतबुद्धिं भवंतमनुशास्ति । त्रिकालदर्शिभिर्मुनिभिरादिष्टः सुरासुरसंगरो भावी । भवांश्च सांयुगीनः सहायो नः । तेन त्वया न शस्त्रं संन्यस्तव्यम् । इयं चोर्वशी यावदायुस्तव सहधर्मचारिणी भवत्विति । तच्छ्रुत्वोर्वशी हृदयाच्छल्यमपनीतमिव मेने । राजाप्युवाच । परवानस्मि देवेश्वरेण । नारदस्तमभिनंद्य । युक्तम् त्वत्कार्यं वासवः कुर्यात्त्वं च तस्येष्टकार्यैः । सूर्यस्तेजसाग्निं समेधयत्यग्निः सूर्यं च । इत्युक्त्वा कुमारमायुषं स्वहस्तेनैव यौवराज्येऽभिषिच्य राजानं पप्रच्छ च । किं ते भूयः पाकशासनः प्रियं करोतु । राजोवाच । यदि मे मघवा प्रसन्नः किमतः परमिच्छामि । तथापीदमस्तु भरतवाक्यम् ।

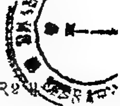
परस्परविरोधिन्योरेकसंश्रयदुर्लभम्।
संगतं श्रीसरस्वत्योर्भूतयेऽस्तु सदा सताम्॥

XXI

Râma's return journey from Lanka to Ayodhyá

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां रामाभिधानो हरिरित्युवाच॥ १॥
वैदेहि पश्यामलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम्।
छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम्॥ २॥
गुरोर्यियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरंगे।
तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः पूर्वैः किलायं परिवर्धितो नः॥ ३॥
नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिशेते॥ ४॥
पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीध्राः।
नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते॥ ५॥
एते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः।
प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात्कूलं फलावर्जितपूगमालम्॥ ६॥
अमी जनस्थानमपोढविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजानि।
अध्यासते चीरभृतो यथास्वं चिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि॥ ७॥
सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम्।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्॥ ८॥
त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे।
अदर्शयन्वक्तुमशक्नुवत्यः शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः॥ ९॥
एतद्गिरेर्माल्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम्।
नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम्॥ १०॥
उपान्तवानीरवनोपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि।

दूरावतीर्णा पिबतीव खेदादमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥ ११ ॥
अमूर्विमुक्तानि रथाङ्गनाम्नामन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि ।
द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्तिना ते मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि ॥ १२ ॥
एषा त्वया पेशलमध्ययापि घटाम्बुसंवर्धितबालचूता ।
आनन्दयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात्पञ्चवटी मनो मे ॥ १३ ॥
अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन विनीतखेदः ।
रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥ १४ ॥
भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।
तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥ १५ ॥
हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटंतपसप्तसप्तिः ।
असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥ १६ ॥
अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्नस्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः ।
चिराय संतर्प्य समिद्भिरग्निं यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत् ॥ १७ ॥
छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसंभाव्यफलेष्वमीषु ।
तस्यातिथीनामधुना सपर्या स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥ १८ ॥
धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः ।
बध्नाति मे बन्धुरगात्रि चक्षुर्दृप्तः ककुद्मानिव चित्रकूटः ॥ १९ ॥
एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी ।
मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥ २० ॥
अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।
यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥ २१ ॥
अत्राभिषेकाय तपोधनानां सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्माम् ।
प्रवर्तयामास किलानुसूया त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ॥ २२ ॥
त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपद्मरागः फलितो विभाति ॥ २३ ॥

क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥ २४ ॥
क्वचित्खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।
अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥ २५ ॥
क्वचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः शबलीकृतेव ।
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥ २६ ॥
क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।
पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥ २७ ॥
पुरं निषादाधिपतेरिदं तद्यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय ।
जटासु बद्धास्वरुदत्सुमन्त्रः कैकेयि कामाः फलितास्तवेति ॥ २८ ॥
जलानि या तीरनिखातयूपा वहत्ययोध्यामनु राजधानीम् ।
तुरङ्गमेधावभृथावतीर्णैरिक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ॥ २९ ॥
सेयं मदीया जननीव तेन मान्येन राज्ञा सरयूर्वियुक्ता ।
दूरे वसन्तं शिशिरानिलैर्मां तरङ्गहस्तैरुपगूहतीव ॥ ३० ॥

Raghuvamsa XIII.

XXII.
Another foundling.

अथ कदाचिदेकेन तापसेन राजलक्षणविराजितं कंचिन्नयनानन्दकरं सुकुमारं कुमारं राज्ञे समर्प्यावोचि । भूवल्लभ कुशसमिदानयनाय वनं गतेन मया काचिदशरण्या व्यक्तकार्पण्याश्रु मुञ्चती वनिता विलोकिता । निर्जने वने किंनिमित्तं रुद्यते त्वयेति पृष्टा सा करसरोरुहैरश्रु प्रमृज्य सगद्गदं मामवोचत् । मुने लावण्यजितपुष्पसायके मिथिलानायके पुत्रदारसमन्विते पुष्पपुरमुपेत्य कंचन कालमधिवसति समाराधितगिरीशो मालवाधीशो मगधराजं योद्धुमभ्यगात् । तत्र प्रख्यात-वैरयोरेतयोरन्योन्यं संयुगे वर्तमाने सुहृत्साहाय्यकं कुर्वाणो निजबले सति

विदेहे विदेहेश्वर प्रहारवर्मा जयवता रिपुणाभिगृह्य कारुण्येन पुण्येन विसृष्टो हतावशेषेण शून्येन सैन्येन सह स्वपुरगमनमकरोत् । ततो वनमार्गेण दुर्गेण गच्छन्नधिकबलेन शबरबलेन रभसादभिहन्यमानो मूलबलाभिरक्षितावरोध स पलायिष्ट । तदीयार्भकयोर्यमयो र्धात्रीभावेन परिकल्पिताह मद्दुहितापि तीव्रगतिं भूपतिमनुगन्तुमक्षमे अभूव । तत्र विवृतवदन काऽपि रूपी कोप इव व्याघ्र शीघ्र मामाघ्रातुमागतवान् । भीताहमुदग्रग्राव्णि स्खलन्ती पर्यपतम् । मदीयपाणिभ्रष्टो बालक कस्यापि कपिलाशवस्य क्रोडमभ्यलीयत । तच्छवाकर्षिणोऽमर्षिणो व्याघ्रस्य प्राणान्बाणो बाणासनयन्त्रमुक्तोऽपाहरत् । विलोलालको बालकोऽपि शबरैरादाय कुत्रचिदुपानीयत । कुमारमपरमुद्वहन्ती मद्दुहिता कुत्र गता न जाने । साह मोह गता केनापि कृपालुना वृष्णिपालेन स्वकुटीरमानीय निरोपितव्रणाभवम् । तत स्वस्थीभूय भूय क्ष्माभर्तुरन्तिकमुपतिष्ठासुरसहायतया दुहितुरनभिज्ञतया च व्याकुलीभवामि । इत्यभिदधाना एकाकिन्यपि स्वामिन गमिष्यामीति सा तदैव निरगात् । अहमपि भवन्मित्रस्य विदेहनाथस्य विपन्निमित्त विषादमनुभवस्तदन्वयाङ्कुर कुमारमन्विष्यस्तदेक चण्डिकामन्दिर सुन्दर प्रागाम् । तत्र सततमेवविधविजयसिद्धये कुमार देवतोपहार करिष्यत किराता मया समभ्यभाष्यत । ननु किरातोत्तमा घोरप्रचारे कान्तारे स्खलितपथ स्थविरभूसुरोऽह मम पुत्रक क्वचिच्छायाया निक्षिप्य मार्गान्वेषणाय किंचिदन्तरमगच्छम् । स क्व गत केन वा गृहीत इति परीक्ष्यापि न वीक्ष्यते । तन्मुखावलोकनेन विनानेकान्यहान्यतीतानि । किं करोमि क्व यामि भवद्भिर्न किमदर्शि । द्विजोत्तम कश्चिदत्र तिष्ठति । किमेष तव नंदन सत्यमेव तं नंदन गृहाणेत्युक्त्वा दैवानुकूल्येन मह्य त व्यतरन् । तेभ्यो दत्ताशीरह बालकमङ्गीकृत्य शिशिरोदकादिनोपचारेणाश्वास्य नि-

त्मक भवदके समानीतवानस्मि । एनमायुष्मन् पितृरूपो भवानभिरक्षतामिति । राजा सुहृदापत्तिनिमित्तं शोकं तन्नन्दनविलोकनसुखेन किंचिदपरीकृत्य तमुपहारवर्मनाम्नाहूय राजवाहनमिव पुपोष ।

Dasakumáracharita.

XXIII

Dasaratha and Visvâmitra.

अभून्नृपो विबुधसखः परंतपः श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः ।
गुणैर्वरं भुवनहितच्छलेन यं सनातनः पितरमुपागमत्स्वयम् ॥ १ ॥
सोऽध्येष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितॄनपारीत्सममंस्त बन्धून् ।
व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यवधीदरींश्च ॥ २ ॥
अमूनि तोयं धनवद्व्ययकारी सहासनं गोत्रभिदोऽध्यवात्सीत् ।
न त्र्यम्बकादन्यमुपास्थितासौ यशांसि सर्वेषुभृतां निरास्थत् ॥ ३ ॥
पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः संतर्पणो नाकसदां वरेण्यः ।
जज्वाल लोकस्थितये स राजा यथाऽध्वरे वह्निरभिप्रणीतः ॥ ४ ॥
स पुण्यकीर्तिः शतमन्युकल्पो महेन्द्रलोकप्रतिमां समृद्ध्या ।
अध्यास्त सर्वर्तुसुखामयोध्यामध्यासितां ब्रह्मभिरिद्धबोधैः ॥ ५ ॥
निर्माणदक्षस्य समीहितेषु सीमेव पद्मासनकौशलस्य ।
ऊर्ध्वस्फुरद्रत्नगभस्तिभिर्या स्थिताऽवहस्येव पुरं मघोनः ॥ ६ ॥
रम्यासु कामार्थयशस्करीषु मतासु लोकेऽधिगतासु काले ।
विद्यासु विद्वानिव सोऽभिरेमे पत्नीषु राजा तिसृषूत्तमासु ॥ ७ ॥
पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभिरानायि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान् ।
विपत्तिमज्ञानगतिर्मनस्वी मान्यो मुनीनां स्त्रिया पुरुऋष्यशृङ्गः ॥ ८ ॥
ऐहिष्ट तं कारयितुं कृतात्मा क्रतुं नृपः पुत्रफलं मुनीन्द्रम् ।
ज्ञानाशयस्तस्य ततो व्यतानीत्स कर्मठः कर्म सुतानुबन्धम् ॥ ९ ॥
निष्ठां गते दाशरथिसम्यतीर्थे विहितेर्मि कर्मणि राजपत्न्यः ।

प्राशुर्हुतोच्छिष्टमुदारवंश्यास्तिस्रः प्रसोतुं चतुरः सुपुत्रान् ॥ १० ॥
कौशल्ययाऽसावि सुखेन रामः प्राक्केकयीतो भरतस्ततोऽभूत् ।
प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्टमेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥ ११ ॥
आर्चीद् द्विजातीन् परमार्थविन्दानुदेजयान्भूतगणान् न्यषेधीत् ।
विद्वानुपानेष्ट च तान्स्वकाले यतिर्वशिष्ठो यमिनां वरिष्ठः ॥ १२ ॥
वेदोऽङ्गवांस्तैरखिलोऽध्यगायि शस्त्राण्युपायंसत जित्वराणि ।
ते भिन्नवृत्तीन्यपि मानसानि समं जनानां गुणिनोऽध्यवात्सुः ॥१३॥
ततोऽभ्यगाद्गाधिसुतः क्षितीन्द्रं रक्षोभिरभ्याहतकर्मवृत्तिः ।
रामं वरीतुं परिरक्षणार्थं राजार्जिहत्तं मधुपर्कपाणिः ॥ १४ ॥
आख्यन्मुनिस्तस्य शिवं समाधेर्विघ्नन्ति रक्षांसि वने क्रतूंश्च ।
तानि द्विषद्वीर्यनिराकरिष्णुस्तृणेढु रामः सह लक्ष्मणेन ॥ १५ ॥
स शुश्रुवांस्तद्वचनं मुमोह राजाऽसहिष्णुः सुतविप्रयोगम् ।
अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयुरूचे वचस्तापसकुञ्जरेण ॥ १६ ॥
मया त्वमाप्था शरणं भयेषु वयं त्वयाप्यास्महि धर्मवृद्धौ ।
क्षात्रं द्विजत्वं च परस्परार्थं शङ्कां कृथा मा प्रहिणु स्वसूनुम् ॥१७॥
घानिष्यते तेन महान्विपक्षः स्थायिष्यते येन रणे पुरस्तात् ।
मा मा महाभाग परिभूरयोग्यं न मद्विधो न्यस्यति भारमग्र्यम् ॥ १८ ॥
क्रुध्यन्कुलं धक्ष्यति विप्रवह्निर्यास्यन् सुतस्तप्स्यति मां समन्युम् ।
इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य ॥ १९ ॥

Bhatti-Kavya I

XXIV

Draupadi and Yudhishthira

इतीरयित्वा गिरमात्तसत्क्रिये गतेऽथ पत्यौ वनसंनिवासिनाम् ।
प्रविश्य कृष्णासदनं महीभुजा तदाचचक्षेऽनुजसंनिधौ वचः ॥ १ ॥
निशम्य सिद्धिं द्विषतामपाकृतीस्ततस्ततस्त्या विनियन्तुमक्षमा ।

नृपस्य मन्युव्यवसायदीपिनीरुदाजहार द्रुपदात्मजा गिर ॥ २ ॥
भवादृशेषु प्रमदाजनोदित भवत्यधिक्षेप इवानुशासनम् ।
तथापि वक्तु व्यवसाययन्ति मा निरस्तनारीसमया दुराधय ॥ ३ ॥
अखण्डमाखण्डलतुल्यधामभिश्चिर धृता भूपतिभि स्ववशजै ।
त्वयात्महस्तेन मही मदच्युता मतगजेन स्रगिवापवर्जिता ॥ ४ ॥
व्रजन्ति ते मूढधिय पराभव भवन्ति मायाविषु ये न मायिन ।
प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधानसवृताङ्गान्निशिता इवेषव ॥ ५ ॥
गुणानुरक्तामनुरक्तसाधन कुलाभिमानी कुलजा नराधिप ।
परैस्त्वदन्य क इवापहारयेन्मनोरमामात्मवधूमिव श्रियम् ॥ ६ ॥
भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते विवर्तमान नरदेव वर्त्मनि ।
कथ न मन्युर्ज्वलयत्युदीरित शमीतरु शुष्कमिवाग्निरुच्छिख ॥ ७ ॥
अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदा भवन्ति वश्या स्वयमेव देहिन ।
अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादर ॥ ८ ॥
परिभ्रमल्लोहितचन्दनोचित पदातिरन्तर्गिरि रेणुरूषित ।
महारथ सत्यधनस्य मानस दुनोति नो कच्चिदय वृकोदर ॥ ९ ॥
विजित्य य प्राज्यमयच्छदुत्तरान्कुरूनकुप्य वसु वासवोपम ।
स वल्कवासासि तवाधुना हरन्करोति मन्यु न कथ धनजयः ॥१०॥
वनान्तशय्याकठिनीकृताकृती कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ ।
कथ त्वमेतौ धृतिसयमौ यमौ विलोकयन्नुत्सहसे न बाधितुम् ॥ ११ ॥
इमामह वेद न तावकीं धिय विचित्ररूपा खलु चित्तवृत्तय. ।
विचिन्तयन्त्या भवदापद परा रुजन्ति चेत प्रसभ ममाधय ॥१२॥
पुराधिरूढ शयन महाधन विबोध्यसे य स्तुतिगीतिमङ्गलै. ।
अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीं जहासि निद्रामशिव शिवारुतै ॥१३॥
पुरोपनीत नृप रामणीयक द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा ।
तदद्य ते वन्यफलाशिन पर परैति कार्श्य यशसा सम वपु ॥१४॥

अनारतं यौ मणिपीठशायिनावरञ्जयद्राजशिरःस्रजां रजः ।
निषीदतस्तौ चरणौ वनेषु ते मृगद्विजालूनशिखेषु बर्हिषाम् ॥ १५ ॥
द्विषन्निमित्ता यदियं दशा ततः समूलमुन्मूलयतीव मे मनः ।
परैरपर्यासितवीर्यसंपदां पराभवोऽप्युत्सव एव मानिनाम् ॥ १६ ॥
विहाय शान्तिं नृप धाम तत्पुनः प्रसीद संधेहि वधाय विद्विषाम् ।
व्रजन्ति शत्रूनवधूय निःस्पृहाः शमेन सिद्धिं मुनयो न भूभृतः ॥ १७ ॥
पुरःसरा धामवतां यशोधनाः सुदुःसहं प्राप्य निकारमीदृशम् ।
भवादृशाश्चेदधिकुर्वते रतिं निराश्रया हन्त हता मनस्विता ॥ १८ ॥
अथ क्षमामेव निरस्तविक्रमश्चिराय पर्येषि सुखस्य साधनम् ।
विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं जटाधरः सन् जुहुधीह पावकम् ॥१९॥
न समयपरिरक्षणं क्षमं ते निकृतिपरेषु परेषु भूरिधाम्नः ।
अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशा विदधति सोपधि संधिदूषणानि ॥२०॥

Kiratarjuniyam I

XXI

Brahman is the efficient cause of the universe

चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते कस्मादुपसंहारदर्शनात् । इह हि लोके कुलालादयो घटपटादीनां कर्तारो मृद्दण्डचक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण संगृहीतसाधनाः सन्तस्तत्तत्कार्यं कुर्वाणा दृश्यन्ते । ब्रह्म चासहायं तवाभिप्रेतं तस्य साधनान्तरानुपसंग्रहे सति कथं स्रष्टृत्वमुपपद्येत । तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति चेत् नैष दोषः । यतः क्षीरवद्द्रव्यस्वभावविशेषादुपपद्यते । यथा हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव दधिहिमभावेन परिणमतेऽनपेक्ष्य बाह्यं साधनं तथेहापि भविष्यति । ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षत एव बाह्यं साधनमौष्ण्यादिकं कथमुच्यते क्षीरवद्धीति । नैष दोषः । स्वयमपि हि क्षीरं यां च यावतीं च परिणाममात्रामनुभवत्येव त्वार्यते

त्वौष्ण्यादिना दधिभावाय । यदि च स्वयं दधिभावशीलता न स्यान्नैवौ-
ष्ण्यादिनापि बलाद् दधिभावमापद्येत । न हि वायुराकाशो वौष्ण्यादिना बलाद्दधिभावमापद्यते । साधनसंपत्त्या च तस्य पूर्णता संपद्यते । परिपूर्णशक्तिकं तु ब्रह्म न तस्यान्येन केनचित् पूर्णता संपादयितव्या । तस्मादेकस्यापि । ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात् क्षीरादिवद् विचित्रपरिणाम उपपद्यते ।

Śaṅkarabhâshya.

XXVI.

Judicial Procedure

व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।
धर्मशास्त्रानुसारेण । क्रोधलोभविवर्जितः ॥ १ ॥
श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।
राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥ २ ॥
अपश्यता कार्यवशाद् व्यवहारान्नृपेण तु ।
सभ्यैः सह नियोक्तव्यो । ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥ ३ ॥
रागाल्लोभाद्भयाद्वापि स्मृत्यपेतादिकारिणः ।
सभ्याः पृथक् पृथग्दण्ड्या विवादाद् द्विगुणं दमम् ॥ ४ ॥
स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।
आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ ५ ॥
प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ।
समामासतदर्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम् ॥ ६ ॥
श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसंनिधौ ।
ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ॥ ७ ॥
तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा ।
चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः ॥ ८ ॥

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।
अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥ ९ ॥
कुर्यात्प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु च ।
उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ॥१० ॥
साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।
पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥ ११ ॥
छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृप ।
भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः ॥ १२ ॥
स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः ।
अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥ १३ ॥
प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ १४ ॥
सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।
आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥ १५ ॥

Yajnavalkyasmriti II

XXVII

Miscellaneous verses

दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः
करिण्यः कारुण्यास्पदमसमशीलाः खलु मृगाः ।
इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिखानां पुनरयं
नखानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन् मृगपतिः ॥ १ ॥
पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिस्खलत्
परागसुरभीकृते पयसि यस्य यातं वयः ।
स पल्वलजलेऽधुना मिलदनेकभेकाकुले
मरालकुलनायकः कथय रे कथं वर्तताम् ॥ २ ॥

अयि दलदरविंद स्यंदमानं मरंद
तव किमपि लिहंतो मंजु गुंजंतु भृंगाः ।
दिशि दिशि निरपेक्षस्तावकीनं विवृण्वन्
परिमलमयमन्यो बांधवो गंधवाहः ॥ ३ ॥
समुपागतवति दैवादवहेलां कुटज मधुकरे मा गाः ।
मकरंदतुंदिलानामरविंदानामयं महामान्यः ॥ ४ ॥
तावत्कोकिल विरसान् यापय दिवसान्वनांतरे निवसन् ।
यावन्मिलदलिमालः कोऽपि रसालः समुल्लसति ॥ ५ ॥
कमलिनि मलिनीकरोषि चेतः किमिति बकैरवहेलिताऽनभिज्ञैः ।
परिणतमकरंदमार्मिकास्ते जगति भवतु चिरायुषो मिलिंदाः ॥ ६ ॥
नितरां नीचोऽस्मीति त्वं खेदं कूप मा कदापि कृथाः
अन्यतमरसहृदयो यतः परेषां गुणग्रहीतासि ॥ ७ ॥
येनामंदमरंदे दलदरविंदे दिनान्यनायिषत ।
कुटजे खलु तेनेहा तेने हा मधुकरेण कथम् ॥ ८ ॥
अयि मलयज महिमायं कस्य गिरामस्तु विषयस्ते ।
उद्गिरतो यद्गरलं फणिनः पुष्णासि परिमलोद्गारैः ॥ ९ ॥
पाटीर तव पटीयान् कः परिपाटीमिमामुरीकर्तुम् ।
यत्पिंषतामपि नृणां पिष्टोऽपि तनोषि परिमलैः पुष्टिम् ॥ १० ॥
नीरक्षीरविवेके हंसालस्यं त्वमेव तनुषे चेत् ।
विश्वस्मिन्नधुनान्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः ॥ ११ ॥
स्वच्छंदं दलदरविंद ते मरंदं
विंदंतो विदधतु गुंजितं मिलिंदाः ।
आमोदानथ हरिदंतराणि नेतुं
नैवान्यो जगति समीरणात्प्रवीणः ॥ १२ ॥
याते मय्यचिरान्निदाघमिहिरज्वालाशतैः शुष्कतां
गंता कं प्रति पांथसंततिरसौ संतापमालाकुला ।

एव यस्य निरतराधिपटलैर्नित्य वपु क्षीयते
धन्य जीवनमस्य मार्गसरसो धिग्वारिधीना जनु ॥ १३ ॥
अपेदिरेऽम्बरपथ परित पतगा भृगा रसालमुकुलानि समाश्रयते ।
सकोचमचति सरस्त्वयि दीनदीनो मीनो नु हत कतमा गतिमभ्युपेतु॥१४
गुजति मञ्जु मिलिंदे मा मालति मौनमुपयासी ।
शिरसा वदान्यगुरव सादरमेन वहति सुरतरव ॥ १५ ॥
यस्य गुणगणवानपि सता द्विजिह्वैरसेव्यता नीत ।
तानपि वहसि पटीरज कि कथयामस्त्वदीयमाहात्म्यम् ॥ १६ ॥
गाहितमखिल गहन परितो दृष्टाश्च विटपिन सर्वे ।
सहकार न प्रपेदे मधुपेन भवत्सम जगति ॥ १७ ॥
अपनीतपरिमलान्तरकथे पद न्यस्य देवतरुकुसुमे ।
पुष्पान्तरेऽपि गतु वाछसि चेद्भ्रमर धन्योऽसि ॥ १८ ॥
तटकुटकुसुमापहरा जनयतीं जगति जीवजातार्तिम् ।
केन गुणेन भवानीतात हिमानीमिमां वहसि ॥ १९ ॥
कलभ तवान्तिकमागतमलिमेन मा कदाप्यवज्ञासी ।
अपि दानसुदाराणा द्विपधुर्याणामय शिरोधार्य ॥ २० ॥
न यत्र स्थेमान दधुरतिभयभ्रान्तनयना
गलद्दानोद्रेकभ्रमदलिकदबा करटिन ।
लुठन्मुक्ताभारे भवति परलोक गतवतो
हरेरद्य द्वारे शिव शिव शिवाना कलकल ॥ २१ ॥
दधिभि भीमाभर पर्गदनदना दष्टोऽपि यथातक-
स्त्वां ध्यायन् घन यामरान् कथमपि द्राधीयसो नीतवान् ।
दैवाल्लोचनगोचरेण भवता तस्मिन्निदानीं यदि
स्वीयर्भ यदि यासानिरातनतृषा शक प्रति भ्रमते ॥ २२ ॥
दवदहन जटालज्वालजालाहतानां
परिगलितलतानां म्लायतां भूरुहाणाम् ।

अयि जलधर शैलश्रेणिशृङ्गेषु तोयं
वितरसि बहु कोऽयं श्रीमदस्तावकीन ॥ २३ ॥

नाकं ग्रावगणैर्लुठति मणयस्तीरेऽर्कबिम्बोपमा
नीरे नीरचरैः समं स भगवान्निद्राति नारायण ।
एवं वीक्ष्य तवाविवेकमथ च प्रौढिं परामुन्नते
किं निन्दाम्यथवा स्तवानि कथय क्षीरार्णव त्वामहम् ॥ २४ ॥

किं खलु रत्नैरेतैः किं पुनरभ्रायितेन वपुषा ते ।
सलिलमपि यत्र तावकमर्णव वदनं प्रयाति तृषितानाम् ॥ २५ ॥

इयत्या सम्पत्तावपि च सलिलानां त्वमधुना
न तृष्णामार्तानां हरसि यदि कासार सहसा ।
निदाघे चण्डांशौ किरति परितोऽङ्गारनिकरं
कृशीभूतः केषामहह परिहर्तासि खलु ताम् ॥ २६ ॥

भुक्ता मृणालपटली भवता निपीता
न्यम्बूनि यत्र नलिनानि निषेवितानि ।
रे राजहंस वद तस्य सरोवरस्य
कृत्येन केन भवितासि कृतोपकार ॥ २७ ॥

आरामे कुसुमाकरस्य परितो यस्योल्लसन्मञ्जरी
पुञ्जे मञ्जुलगुञ्जितानि रचयंस्तानातनोरुत्सवान् ।
तस्मिन्नद्य रसालशाखिनि दशां दैवात्कृशामञ्चति
त्वं चेन्मुञ्चसि चञ्चरीक विनयं नीचस्त्वदन्योऽस्ति कः ॥ २८ ॥

स्थितिं नो रे दध्याः क्षणमपि मदान्धेक्षण सखे
गजश्रेणीनाथ त्वमिह जटिलायां वनभुवि ।
असौ कुम्भिभ्रान्त्या खरनखरविद्रावितमहा
गुरुग्रावग्रामः स्वपिति गिरिगर्भे हरिपतिः ॥ २९ ॥

गिरिगह्वरेषु गुरुगर्वगुम्फितो

६

गजराजपोत न कदापि संचरेः ।
यदि बुध्यते हरिशिशुः स्तनंधयो
भविता करेणुपरिशेषिता मही ॥ ३० ॥
निसर्गादारामे तरुकुलसमारोपसुकृती
कृती मालाकारो बकुलमपि कुत्राऽपि निदधे ।
इद को जानीते यदयमिह कोणांतरगतो
जगज्जाल कर्ता कुसुमभरसौरभ्यभरितम् ॥ ३१ ॥
स्वस्वव्यापृतिमग्नमानसतया मत्तो निवृत्ते जने
चचूकोटिविपाटितारपुटो यास्याम्यह पजरात् ।
एव कीरवरे मनोरथमय पीयूषमास्वादय-
त्यतः सप्रविवेश वारणकराकारः फणिग्रामणीः ॥ ३२ ॥
पिब स्तन्य पोत त्वमिह मददतावलधिया
दृगतानाधत्से किमिति हरिदतेषु परुषान् ।
त्रयाणां लोकानामपि हृदयताप परिहर-
न्नय धीर धीर ध्वनति नवनीलो जलधरः ॥ ३३ ॥
नीरान्निर्मलतो जनिर्मधुरता वामामुखस्पर्धिनी
वासो यस्य हरे करे परिमलो गीर्वाणचेतोहर ।
सर्वस्व तदहो महाकविगिरा कामस्य चांभोरुह
त्व चेत् प्रीतिमुरीकरोषि मधुपे तत्त्वं किमाचक्ष्महे ॥ ३४ ॥
विदुषा वदनाद्वाच' सहसा यांति नो बहि' ।
याताश्चेन्न पराचति द्विरदानां रदा इव ॥ ३५ ॥
औदार्य भुवनत्रयेऽपि विदित सभूतिरंभोनिधे-
र्वासो नदनकानने परिमलो गीर्वाणचेतोहरः ।
एव दातृगुरोर्गुणा. सुरतरोः सर्वेऽपि लोकोत्तराः
स्यादर्थिप्रवरार्थनार्पणविधावेको विवेको यदि ॥ ३६ ॥

विश्राम्य मधुरवचनैः साधून् ये वचयंति नम्रतमाः ।
तानपि दधासि मातः काप्यपि यास्तवापि च विवेकः ॥ ३७ ॥

अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्ति-
रन्यैव काऽपि रचना वचनावलीनाम् ।
लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरार्तहृद्या
विद्यावतां सकलमेव गिरां दवीयः ॥ ३८ ॥

आपद्गतः किल महाशयचक्रवर्ती
विस्तारयत्यकृतपूर्वमुदारभावम् ।
कालागुरुर्दहनमध्यगतः समता-
ल्लोकोत्तर परिमलं प्रकटीकरोति ॥ ३९ ॥

विश्वाभिरामगुणगौरवगुम्फितानां
रोषोऽपि निर्मलधियां रमणीय एव ।
लोकम्पृणैः परिमलैः परिपूरितस्य
काश्मीरजस्य कटुताऽपि नितांतरम्या ॥ ४० ॥

लीलालुंठितशारदापुरमहासंपद्भराणां पुरो
विद्यासद्मविनिर्गलत्कणमुषो वल्गति चेत्पामराः ।
अद्य श्वः फणिनां शकुंतशिशवो दंतावलानां शशाः ।
सिंहानां च सुखेन मूर्धसु पदं धास्यंति शालावृकाः ॥ ४१ ॥

गीर्भिर्गुरूणां परुषाक्षराभिस्तिरस्कृता यांति नरा महत्त्वम् ।
अलब्धशाणोत्कषणा नृपाणां न जातु मौलौ मणयो वसंति ॥४२॥
वहति विषधरान् पटीरजन्मा शिरसि मषीपटलं दधाति दीपः ।
विधुरपि भजतेतरां कलंकं पिशुनजनं खलु बिभ्रति क्षितींद्राः ॥४३॥
सत्पूरुषः खलु हिताचरणैरमंदमानंदयत्यखिललोकमनुक्त एव ।
आराधितः कथय केन करैरुदारैरिंदुर्विकासयति कैरविणीकुलानि॥४४॥
द्रुमति महोन्नतार पद इव पीता निगनकः ।

प्रत्युत हंतु यतते काकोदरसोदरः खलो जगति ॥ ४५ ॥
खलः कापथ्यदोषेण दूरेणैव विसृज्यते ।
अपायशंकिभिर्लोकैर्विषेणाशीविषो यथा ॥ ४६ ॥
वंशभवो गुणवानपि सङ्गविशेषेण पूज्यते पुरुषः ।
न हि तुंबीफलविकलो वीणादंडः प्रयाति महिमानम् ॥ ४७ ॥
अमितगुणोऽपि पदार्थो दोषेणैकेन निंदितो भवति ।
निखिलरसायनमहितो गंधेनोग्रेण लशुन इव ॥ ४८ ॥
किं तीर्थं हरिपादपद्मभजनं किं रत्नमच्छा मतिः
किं शास्त्रं श्रवणेन यस्य गलति द्वैतांधकारोत्करः ।
किं मित्रं सततोपकाररसिकं तत्त्वावबोधः सखे
कः शत्रुर्वद खेददानकुशलो दुर्वासनासंचयः ॥ ४९ ॥
निष्णातोऽपि च वेदांते साधुत्वं नैति दुर्जनः ।
चिरं जलनिधौ मग्नो मैनाक इव मार्दवम् ॥ ५० ॥
नैर्गुण्यमेव साधीयो धिगस्तु गुणगौरवम् ।
शाखिनोऽन्येऽविराजंते खण्ड्यंते चंदनद्रुमाः ॥ ५१ ॥
शून्येऽपि च गुणवत्तामातन्वानः स्वकीयगुणजालैः ।
विवराणि मुद्रयन् द्रागूर्णायुरिव सज्जनो जयति ॥ ५२ ॥

धत्ते भरं कुसुमपत्रफलावलीनां
घर्मव्यथां वहति शीतभवां रुजं च ।
यो देहमर्पयति चान्यसुखस्य हेतोः
तस्मै वदान्यगुरवे तरवे नमोऽस्तु ॥ ५३ ॥
हालाहलं खलु पिपासति कौतुकेन
कालानलं परिचुचुंबिषति प्रकामम् ।
व्यालाधिपं च यतते परिरब्धुमद्धा
यो दुर्जनं वशयितुं तनुते मनीषाम् ॥ ५४ ॥

दीनानामिह परिहाय शुष्कशस्या
न्यादार्य प्रकटयतो महीनरेषु ।
औद्धत्य परममवाप्य दुर्मदस्य
ज्ञातोऽयं जलधर तावको विवेकः ॥ ५५ ॥

गिरयो गुरवस्तेभ्योऽप्युर्वी गुर्वी ततोऽपि जगदण्डम् ।
तस्मादप्यतिगुरवः प्रलयेऽप्यचला महात्मानः ॥ ५६ ॥

व्योमनि बीजाकुरुते चित्रं निर्माति सुन्दरं पवने ।
रचयति रेखाः सलिले यस्तु खले चरति सत्कारम् ॥ ५७ ॥

किमहं वदामि खल दिव्यमते गुणपक्षपातमभितो भवतः ।
गुणशालिनो निखिलसाधुजनान् यदहर्निशं न खलु विस्मरसि ॥५८॥

रे खल तव खलु चरितं विदुषामग्रे विविच्य वक्ष्यामि ।
अथवालं पापात्मन् कृतया कथयापि ते हतया ॥ ५९ ॥

आनन्दमृगदावाग्नि शीलशाखिमदद्विप
ज्ञानदीपमहावायुरयं खलसमागमः ॥ ६० ॥

खलास्तु कुशलाः साधुहितप्रत्यूहकर्मणि
निपुणाः फणिनः प्राणानपहर्तुं निरागसाम् ॥ ६१ ॥

वदने विनिवेशिता भुजंगी पिशुनानां रसनामिषेण धात्रा ।
अनया कथमन्यथावलीढा न हि जीवन्ति जना मनागमन्त्राः ॥६२॥

अनिशं परकार्यहानता मधुरिमातिशयेन वचोऽमृतम् ।
अपि च मानसमम्बुनिधिर्यशो विमलशारदचन्द्रिका ॥ ६३ ॥

पिब स्तन्यं पोत त्वमिह ...

एतत् कुसुमाकरो मे सर्वत्रविना गिरः चिरं सन्तु ।
इति चिन्तयतो हृदये पिकस्य समाधायि शौभिकेन शरः ॥ ६४ ॥

निर्गुणः शोभते नैव विपुलाडम्बरोऽपि ना ।
आपातरम्यपुष्पश्रीशोभितः शाल्मलिर्यथा ॥ ६५ ॥

पङ्कैर्विना सरो भाति सदः खलजनैर्विना ।
कटुवर्णैर्विना काव्यं मानसं विषयैर्विना ॥ ६६ ॥
तत्त्वं किमपि काव्यानां जानाति विरलो भुवि ।
मार्मिकः को मरन्दानामन्तरेण मधुव्रतम् ॥ ६७ ॥
यथा तानं विना रागो यथा मानं विना नृपः ।
यथा दानं विना हस्ती तथा ज्ञानं विना यतिः ॥ ६८ ॥
सतः स्वतः प्रकाशन्ते गुणा न परतो नृणाम् ।
आमोदो न हि कस्तूर्याः शपथेनानुभाव्यते ॥ ६९ ॥
अयि बत गुरु गर्वं मास्म कस्तूरि यासी-
रखिलपरिमलानां मौलिना सौरभेण ।
गिरिगहनगुहायां लीनमत्यन्तदीनं
स्वजनकममुनैव प्राणहीनं करोषि ॥ ७० ॥
दूरीकरोति कुमतिं विमलीकरोति ।
चेतश्चिरन्तनमघं चुलुकीकरोति ।
भूतेषु किं च करुणां बहुलीकरोति
सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमातनोति ॥ ७१ ॥
अनवरतपरोपकारव्यग्रीभवदमलचेतसा महताम् ।
आपातकाटवानि स्फुरन्ति वचनानि भेषजानीव ॥ ७२ ॥
मृतस्य लिप्सा कृपणस्य दित्सा
विमार्गगायाश्च रुचिः स्वकान्ते ।
सर्पस्य शान्तिः कुटिलस्य मैत्री ।
विधातृसृष्टौ न हि दृष्टपूर्वा ॥ ७३ ॥

Bhāminivilāsa I.

द्वितीयावलिः

SECOND SERIES.

I.

A jackal fallen into an indigo—vat.

अस्त्यरण्ये कश्चिच्छृगालः स्वेच्छया नगरोपान्ते भ्राम्यन्नीलीभांडे पतितः। पश्चात्तत उत्थातुमसमर्थः प्रातरात्मानं मृतवत्संदर्श्य स्थितः। अथ नीलीभांडस्वामिना मृत इति ज्ञात्वा तस्मात्समुत्थाप्य दूरे नीत्वापसारितस्तस्मात्पलायितः। ततोऽसौ वनं गत्वा स्वकीयमात्मानं नीलवर्णमवलोक्याचिंतयत्। अहमिदानीमुत्तमवर्णः। तदाहं स्वकीयोत्कर्षं किं न साधयामि इत्यालोच्य शृगालानाहूय तेनोक्तम्। अहं भगवत्या वनदेवतया स्वहस्तेनारण्यराज्ये सर्वौषधिरसेनाभिषिक्तः। तदद्यारभ्यारण्येऽस्मदाज्ञया व्यवहारः कार्यः। शृगालाश्च तं विशिष्टवर्णमवलोक्य साष्टांगपातं प्रणम्योचुः। यथाज्ञापयति देवः। इत्यनेनैव क्रमेण सर्वेष्वरण्यवासिष्वाधिपत्यं तस्य बभूव। ततस्तेन स्वज्ञातिभिरावृतेनाधिक्यं साधितम्। ततस्तेन व्याघ्रसिंहादीनुत्तमपरिजनान्प्राप्य सदसि शृगालानवलोक्य लज्जमानेनावज्ञया स्वज्ञातयः सर्वे दूरीकृताः। ततो विषण्णाञ्शृगालानवलोक्य केनचिद्वृद्धशृगालेनैतत्प्रतिज्ञातम्। मा विषीदत। यदनेनानभिज्ञेन नीतिविदो मर्मज्ञा वयं स्वसमीपात्परिभूतास्तद्यथायं नश्यति तथा विधेयम्। यतोऽमी व्याघ्रादयो वर्णमात्रविप्रलब्धाः शृगालमज्ञात्वा राजानमिमं मन्यंते। तद्यथायं परिचितो भवति तथा कुरुत। तत्र चैवमनुष्ठेयम्। यतः सर्वे सन्ध्यासमये संनिधाने महारावमेकदैव करिष्यथ। ततस्तं शब्दमाकर्ण्य जातिस्वभावात्तेनापि शब्दः कर्तव्यः। ततस्तथानुष्ठिते सति तद्भुतम्। यतः।

यः स्वभावो हि यस्यास्ति स नित्यं दुरतिक्रमः।
श्वा यदि क्रियते राजा स किं नाश्नात्युपानहम्॥ १॥

ततः शङ्खादभिज्ञाय स व्याघ्रेण हतः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

आत्मपक्षं परित्यज्य परपक्षेषु यो रतः ।
स परैर्हन्यते मूढो नीलवर्णशृगालवत् ॥ २ ॥

Hitopadesa III

II

Monkeys advised by a bird

अस्ति कस्मिंश्चित्पर्वतैकदेशे वानरयूथम् । तच्च कदाचिद्धेमन्तसमये ऽतिसौम्यवातसंस्पर्शवेपमानकलेवरं प्रवर्षद्घनधारानिपातसमाहतं न कथंचिच्छान्तिमगमत् । अथ केचिद्वानरा वह्निकणसदृशानि गुञ्जाफलानि विचित्य वह्निवाञ्छया फूत्कुर्वन्तः समन्तात्तस्थुः । अथ सूचीमुखो नाम पक्षी तेषां तं वृथायासमवलोक्य प्रोवाच । भो भवन्तः सर्वे मूर्खतमाः । नैते वह्निकणा वह्निकणसदृशानि गुञ्जाफलान्येतानि तत्किं वृथा श्रमेण नैतस्माच्छीतरक्षा भवति । तदन्विष्यतां कश्चिन्निर्वातो वनप्रदेशो गुहा वा गिरिकन्दरं वा । अद्यापि साटोपो मेघो दृश्यते । अथ तेषामेकतमो वृद्धवानरस्तमुवाच । भो किं तवानेन व्यापारेण । तद्गम्यताम् । सोऽपि तमनादृत्य भूयोऽपि वानराननवरतमाह । भो किं वृथा क्लेशेन । अथ यावदसौ न कथंचित्प्रलपन्विरमति तावदेकेन वानरेण व्यर्थश्रमत्वात्कुपितेन पक्षाभ्यां गृहीत्वा शिलायामास्फालित उपरतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि ।

नानाम्यं नमते दारु नाश्मनि स्यात्क्षुरक्रिया ।
सूचीमुख विजानीहि नाशिष्यायोपदिश्यते ॥

Panchatantra I

III

General precepts of advice.

दण्डं दधीत भूतेषु धारयन्धरणीपतिः ।
प्रजाः समनुगृह्णीयात्प्रजापतिरिव स्वयम् ॥ १ ॥

वाक् सूनृता दया दानं दीनोपगतरक्षणम् ।
इति सर्गः सतां साधु ह्येतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥ २ ॥
आविष्ट इव दुःखेन हृद्गतेन गरीयसा ।
समन्वितः करुणया परया दीनमुद्धरेत् ॥ ३ ॥
न तेभ्योऽभ्यधिकाः संतः संति सत्पुरुषव्रतैः ।
दुःखपङ्कार्णवे मग्नं दीनमभ्युद्धरन्ति ये ॥ ४ ॥
दयामास्थाय परमां धर्मादविचलन्नृपः ।
पीडितानामनाथानां कुर्यादश्रुप्रमार्जनम् ॥ ५ ॥
आनृशंस्य परो धर्मः सर्वप्राणभृतां यतः ।
तस्माद्राजा नृशंस्येत पालयेत्कृपणं जनम् ॥ ६ ॥
न हि स्वसुखमन्विच्छन्पीडयेत्कृपणं नृपः ।
कृपणः पीड्यमानो हि मन्युना हंति पार्थिवम् ॥ ७ ॥
को हि नाम कुले जातः सुखलेशेन लोभितः ।
अल्पसाराणि भूतानि पीडयेदविचारयन् ॥ ८ ॥
आधिव्याधिपरीताय अद्य श्वो वा विनाशिने
को हि नाम शरीराय धर्मापेतं समाचरेत् ॥ ९ ॥
महाप्रासादहतभ्रान्निमेघमालातिपेलवैः ।
कथं नाम महात्मानो ह्रियते विषयारिभिः ॥ १० ॥
जलांतश्चंद्रचपलं जीवनं खलु देहिनाम् ।
तथाविधमिति ज्ञात्वा शश्वत्कल्याणमाचरेत् ॥ ११ ॥
जगन्मृगतृष्णातुल्यं वीक्ष्येदं क्षणभंगुरम् ।
सज्जनैः संगतं कुर्याद्धर्माय च सुखाय च ॥ १२ ॥
हिमांशुमाली न तथा न चोत्फुल्लोत्पलं सरः ।
आनंदयति चेतांसि यथा सज्जनचेष्टितम् ॥ १३ ॥
सतः शीलोपसंपन्नानकस्मादेव दुर्जनः ।

अत प्रविश्य दहति शुष्कवृक्षमिवानल ॥ १४ ॥
नि श्वासोद्गीर्णहुतभुग्धूमधूम्रीकृताननै ।
वरमाशीविषै सग कुर्यान्न त्वेवदुर्जनै ॥ १५ ॥
असाध्य साधुमत्राणां तीव्र नागिविषमुत्सृजन् ।
द्विजिह्ववदन धत्ते दुष्टो दुर्जनपन्नग ॥ १६ ॥
हृदि विद्ध इवात्यर्थं यया सतप्यते जन ।
पीडितोऽपि हि मेधावी न ता वाचमुदीरयेत् ॥ १७ ॥
प्रियमेवाभिधातव्य नित्य सत्सु द्विषत्सु च ।
शिखीव केकामधुर प्रियवाक्कस्य न प्रिय ॥ १८ ॥
अलङ्क्रियते शिखिन केकया मदरक्तया ।
वाचा विपश्चितोऽत्यर्थं माधुर्यगुणयुक्तया ॥ १९ ॥
गुणानुरागी स्थितिमान् श्रद्दधानो दयान्वित ।
धन धर्माय विसृजेत् प्रिया वाचमुदीरयेत् ॥ २० ॥
ये प्रियाणि प्रभाषन्ते प्रयच्छन्ति च सत्कृतिम् ।
श्रीमतोऽनिंद्यचरिता देवास्ते नरविग्रहा ॥ २१ ॥
शुचिरास्तिक्यपूतात्मा पूजयेद्देवता सदा ।
देवतावद्गुरुजनमात्मवच्च सुहृज्जनम् ॥ २२ ॥
प्रणिपातेन हि गुरून् सतोऽनूचानचेष्टिते ।
कुर्वीताभिमुखान्भूत्यै देवान् सुकृतकर्मणा ॥ २३ ॥
स्वभावेन हरेन्मित्र सद्भावेन च बान्धवान् ।
स्त्रीभृत्यान् प्रेमदानाभ्या दाक्षिण्येनेतर जनम् ॥ २४ ॥
अनिंदा परकृत्येषु स्वधर्मपरिपालनम् ।
कृपणेषु दयालुत्व सर्वत्र मधुरा गिर ॥ २५ ॥
प्राणैरप्युपकारित्व मित्रायाव्यभिचारिणे ।
गृहागते परिष्वग शक्त्या दान सहिष्णुता ॥ २६ ॥

बन्धुभिर्बद्धसंयोगः स्वजने चरितानि च ।
तच्चित्तानुविधायित्वमिति वृत्तं महामनाम् ॥ २७ ॥
मनोनने वर्तेति साधु शिष्टानामयं हि पथा गृहमेधिना मत ।
अनेन गच्छन्नियत महामनाम् इह लोके परम च विन्दति ॥२८॥
Kamandaki Nitisara

IV.
Charudatta on poverty
चारुदत्त (उर्ध्वमवलोक्य सनिर्वेदं निःश्वस्य)

यासां बलिः सपदि मद्गृहदेहलीनां
हंसैश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्वः ।
तास्वेव संप्रति विरूढतृणाङ्कुरासु
बीजाञ्जलिः पतति कीटमुखावलीढः ॥ १ ॥
(इति मंदं मंदं परिक्रम्योपविष्टः) ।

विदूषकः । एष आर्य चारुदत्त । तद् यावदेनमुपसर्पामि । (उपसृत्य) स्वस्ति भवते । वर्द्धतां भवान् ।

चारु । अये सर्वकालमित्रं मैत्रेय प्राप्त । सखे स्वागतम् । आस्यताम् ।

विदू. । यद् भवानाज्ञापयति । भो वयस्य एष ते प्रियवयस्येन चूर्णवृद्धेन जातिकुसुमवासितः प्रावारकोऽनुप्रेषितः सिद्धीकृतदेवकार्यस्य आर्यचारुदत्तस्य त्वया उपनेतव्य इति । (समर्पयति)

चारु. । (गृहीत्वा सचिन्त स्थित) ।

विदू. । भो इदं किं चिन्त्यते ।

चारु. । वयस्य

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।
सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां धृत शरीरेण मृत. स जीवति ॥२॥

विदू. । भो वयस्य मरणाद्दारिद्र्याद्वा कतरत्ते रोचते ।

चारु. । वयस्य

दारिद्यान्मरणाद्वा मरण मम रोचते न दारिद्यम् ।

अल्पक्लेश मरण दारिद्यमनतक दु.खम् ॥ ३ ॥

विदू. । भो वयस्य अलं सतापितेन । प्रणयिजनसंक्रामितविभवस्य सुरजनपीतशेषस्य प्रतिपच्चन्द्रस्येव परिक्षयोऽपि तेऽधिकतरं रमणीयः ।

चारु । वयस्य न ममार्थान्प्रति दैन्यम् । पश्य

एतत्तु मां दहति यद्गृहमस्मदीयं
क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्जयन्ति ।
संशुष्कसान्द्रमदलेखमिव भ्रमतः
कालात्यये मधुकरा करिणः कपोलम् ॥ ४ ॥

विदू. । भो वयस्य एते खलु दास्याः पुत्रा अर्थकल्यवर्ता वरटाभीता इव गोपालदारका अरण्ये यत्र यत्र न खाद्यते तत्र तत्र गच्छति ।

चारु. । वयस्य

सत्य न मे विभवनाशकृतास्ति चिंता
भाग्यक्रमेण हि धनानि भवति याति ।
एतत्तु मा दहति नष्टधनाश्रयस्य
यत्सौहृदादपि जना शिथिलीभवति ॥ ५ ॥

अपि च

दारिद्याद् ह्रियमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसो
निस्तेजा परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापद्यते ।
निर्विण्णः शुचमेति शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते
निर्बुद्धि क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्पदम् ॥ ६ ॥

विदू. । भो वयस्य तमेव अर्थकल्यवर्त स्मृत्वा अल सतापितेन ।

चारु । वयस्य दारिद्य हि पुरुषस्य

निवासश्चिंतायाः परपरिभवो वैरमपर
जुगुप्सा मित्राणा स्वजनजनविद्वेषकरणम् ।

नन गतु बुद्धिर्भवति च कलत्रात्परिभवो
हृदिस्थ शोकाग्निर्न च दहति संतापयति च ॥ ७ ॥

तद्यस्य कृतो मया गृहदेवताभ्यो बलि । गच्छ त्वमपि चतुष्पथे मातृभ्यो बलिमुपहर ।

विदू. । न गमिष्यामि ।

चारु. । किमर्थम् ।

विदू. । यत एवं पूज्यमाना अपि देवता न ते प्रसीदति । तत्को गुणो देवेष्वर्चितेषु ।

चारु. । वयस्य मा मैवम् । गृहस्थस्य नित्योऽयं विधि
तपसा मनसा वाग्भि पूजिता बलिकर्मभि ।
तुष्यति शमिना नित्यं देवता किं विचारितै ॥ ८ ॥

तद्गच्छ मातृभ्यो बलिमुपहर ।

विदू. । भो न गमिष्यामि । अन्य कोऽपि प्रयुज्यताम् । मम पुनर्ब्राह्मणस्य सर्वमेव विपरीतं परिणमति । आदर्शगता इव छाया वामतो दक्षिणा दक्षिणतो वामा । अन्यच्च एतस्या प्रदोषवेलायामिह राजमार्गे गणिका विटाश्चेटाश्च राजवल्लभा संचरति । तस्मात् मण्डूकलुब्धस्येव कालसर्पस्य मूषिक इव अभिमुखापतितो वध्य इदानीं भविष्यामि । त्वमिह उपविष्ट किं करिष्यसि ।

चारु । भवतु तिष्ठ तावदहं समाधिं निर्वर्तयामि ।

Mrichchhakatika I.

V

The Summer

मणिप्रकाराः सरसं च चंदनं शुचौ प्रिये यांति जनस्य सेव्यताम् ॥२॥
असह्यवातोद्धतरेणुमंडला प्रचंडसूर्यातपतापिता मही ।
न शक्यते द्रष्टुमपि प्रवासिभिः प्रियावियोगानलदग्धमानसैः ॥ ३ ॥
मृगाः प्रचंडातपतापिता भृशं तृषा महत्या परिशुष्कतालवः ।
वनांतरे तोयमिति प्रधाविता निरीक्ष्य भिन्नांजनसन्निभं नभः ॥ ४ ॥
रवेर्मयूखैरभितापितो भृशं विदह्यमानः पथि तप्तपांशुभिः ।
अवाङ्मुखो जिह्मगतिः श्वसन्मुहुः फणी मयूरस्य तले निषीदति ॥५॥
तृषा महत्या हतविक्रमोद्यमः श्वसन्मुहुर्भूरि विदारिताननः ।
न हंत्यदूरेऽपि गजान्मृगाधिपो विलोलजिह्वश्चलिताग्रकेसरः ॥ ६ ॥
विशुष्ककंठोद्गतशीकराम्भसो गभस्तिभिर्भानुमतोऽभितापिताः ।
प्रवृद्धतृष्णोपहता जलार्थिनो न दंतिनः केसरिणोऽपि बिभ्यति ॥ ७ ॥
हुताग्निकल्पैः सवितुर्मरीचिभिः कलापिनः क्लांतशरीरचेतसः ।
न भोगिनं घ्नंति समीपवर्तिनं कलापचक्रेषु निवेशिताननम् ॥ ८ ॥
विनस्तलं तीव्रतरांशुमालिना सपंकतोयात्सरसोऽभितापितः ।
उत्प्लुत्य भेकस्तृषितस्य भोगिनः फणातपत्रस्य तले निषीदति ॥ ९ ॥
रविप्रभाभिन्नशिरोमणिप्रभो विलोलजिह्वाद्वयलीढमारुतः ।
विषाग्निसूर्यातपतापितः फणी न हंति मंडूककुलं तृषाकुलः ॥ १० ॥

पटुतरवनदाहोच्छुष्टशस्यप्ररोहाः
परुषपवनवेगाक्षिप्तसंशुष्कपर्णाः ।
दिनकरपरितापाक्षीणतोयाः समंताद्
विदधति भयमुच्चैर्वीक्ष्यमाणा वनांताः ॥ ११ ॥

श्वसिति विहगवर्गः शीर्णपर्णद्रुमस्थः
कपिकुलमुपयाति क्लांतमद्रेर्निकुंजम् ।
भ्रमति गवययूथः सर्वतस्तोयमिच्छन्
शरभकुलमजिह्मं प्रोद्धरत्यंबु कूपात् ॥ १२ ॥

विकचनवकुसुंभस्वच्छसिंदूरभासा:
   प्रबलपवनवेगोद्भूतवेगेन तूर्णम् ।
तरुविटपलताग्रालिंगनव्याकुलेन
   दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावकेन ॥ १३ ॥
ध्वनति पवनविद्धः पर्वतानां दरीषु
   स्फुटति पटुनिनादः शुष्कवंशस्थलीषु ।
प्रसरति तृणमध्ये लब्धवृद्धिः क्षणेन
   क्षपयति मृगयूथं प्रांतलग्नो दवाग्निः ॥ १४ ॥
बहुतर इव जातः शाल्मलीनां वनेषु
   स्फुरति कनकगौरः कोटरेषु द्रुमाणाम् ।
परिणतदलशाखादुत्पतत्याशु वृक्षाद्
   भ्रमति पवनधूतः सर्वतोऽग्निर्वनांते ॥ १५ ॥
गजगवयमृगेंद्रा वह्निसंतप्तदेहाः
   सुहृद इव समेता द्वंद्वभावं विहाय ।
हुतवहपरिखेदादाशु निर्गत्य कक्षाद्
   विपुलपुलिनदेशां निम्नगामाश्रयंते ॥ १६ ॥

Ritusamhára I.

VI
An old woman's tale

एषोऽस्मि पर्यटन्नेकदा गतो विदेहेषु । मिथिलामप्रविश्यैव बहिः क्वचिन्मठिकायां विश्रमितुमेत्य कयापि वृद्धतापस्या दत्तपाद्यः क्षणमलिंदभूमाववास्थिषि । तस्यास्तु मद्दर्शनादेव किमप्यास्रबद्धधारमश्रु प्रावर्तत । किमेतदम्ब कथय कारणमिति पृष्टा सकरुणमाचष्ट । जैवातृक ननु श्रूयते पतिरस्य मिथिलायाः प्रहारवर्मा नामासीत् । तस्य खलु मगधराजो राजहंसः परं मित्रमासीत् । तयोश्च वल्लभे बलशंबलयो-

रिव वसुमतीप्रियंवदे सख्यमप्रतिममवत्ताम् । अथ प्रथमगर्भाभिनन्दिता ता च प्रियसखी वसुमती दिदृक्षु प्रियंवदा सह भर्त्रा पुष्पपुरमगमत् । तस्मिन्नेव च समये मालवेन मगधराजस्य महज्जन्यमजनि । तत्र लेश तोऽपि दुर्लक्षा गतिगमन्मगधराज मैथिलेंद्रस्तु मालवेंद्रप्रयत्न प्राणित स्वनिपय प्रतिनिवृत्तो ज्येष्ठस्य सहारवर्मण सुतैर्विकटवर्म प्रभृतिभिर्व्याप्त राज्यमाकर्ण्य स्वसीया सुह्मपतेर्दण्डानयनमादित्सुरटवी पथमवगाह्य लुब्धकलुप्तसर्वस्वोऽभूत् । तत्सुतेन च कनीयसा हस्तवर्तिना सहैकाकिनी वनचरशरवर्षभयपलायिता वनमगाहिषि । तत्र च मे शार्दूलनखावलीढनिपतितायाः पाणिभ्रष्ट स बालक कस्यापि कपि लाशवस्य क्रोडमभ्यलीयत । तच्छवाकर्षिणश्च व्याघ्रस्यासूनिषुरिव सनयन्त्रमुक्त क्षणादलिक्षत् । भिल्लदारकैः स बालोऽपहारि । सा त्वह मोहमुप्ता केनापि वृष्णिपालेनोपनीय स्व कुटीमावेश्य कृपयो पक्रान्तव्रणा स्वस्थीभूय स्वभर्तुरतिकमुपतिष्ठासुरसहायतया यावद्व्या कुलीभवामि तावन्ममैव दुहिता सह यूना केनापि तमेवोद्देशमागमत् । सा भृश रुरोद । रुदिताते च सा सार्थघाते स्वहस्तगतस्य राजपुत्रस्य किरातभर्तृहस्तगमनमात्मनश्च केनापि वनचरेण व्रणविरोपण स्वस्था याश्च पुनस्तेनोपयंतु चिंतिताया निकृष्टजातिससर्गवैक्लव्यात्प्रत्याख्या नयारुष्य तदक्षमेण चामुना निविक्ते विपिने स्वशिर कर्तनोद्यममनेन यूना यदृच्छया दृष्टेन तस्य दुरात्मनो हननमात्मनश्चोपयमनमित्य कथयत् । स तु पृष्टो मैथिलेंद्रस्यैव कोऽपिसेवक कारणविलंबी तन्मा- र्गानुसारी जात । सह तेन भर्तुरतिकमुपसृत्य पुनर्वृत्तांतेन श्रोत्रमस्य देव्या प्रियंवदायाश्चादहाव । स च राजा दिष्टदोषाज्ज्येष्ठपुत्रैश्चिर निगृह्य पुनरसहिष्णुतयातिमात्र चिर प्रयुध्य बद्ध । देवी च बंधन गमिता । दग्धा पुनरहमस्मिन्नपि वार्द्धके हतजीवितमपारयंती हातु प्रव्रज्यां किलाग्रहीषम् । दुहिता तु मम हतजीवितादृष्टा विकटवर्म- महादेव्या कल्पसुंदर्या किलाशिश्रियत् । तौ चेद्राजपुत्रौ निरुपद्रवात्रे

त्यावर्धिष्येतामियता कालेन; तवेमा वयोवस्थामप्रक्ष्येताम् । तयोश्च मर्तोर्न दायादा नरेंद्रस्य प्रसह्यकारिणो भवेयुरिति प्रमन्युरभिरुरोद ।

Dasakumára-charita

VII

Krisna on the immortality of the soul

संजय उवाच.

त तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदतमिदवाक्यमुवाच मधुसूदन ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥
क्लैब्य मा स्म गम पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्र हृदयदौर्बल्य त्यक्त्वोत्तिष्ठ परतप ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच ।

कथ भीष्ममह सख्ये द्रोण च मधुसूदन ।
इषुभि प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभाव पृच्छामि त्वा धर्मसमूढचेता ।
यच्छ्रेय स्यान्निश्चित ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽह शाधि मा त्वा प्रपन्नम् ॥

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा हृषीकेश गुडाकेश परतप ।
न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ६ ॥
तमुवाच हृषीकेश प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदतमिद वच ॥ ७ ॥
अशोच्यानन्वशोचस्त्व प्रज्ञावादाश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूश्च नानुशोचति पंडिता ॥ ८ ॥

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ ९ ॥
य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यते ॥ १० ॥
न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ ११ ॥
वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कम् ॥ १२ ॥
वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ १३ ॥
नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ १४ ॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ १५ ॥
अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ १६ ॥
अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ १७ ॥
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १८ ॥
स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ १९ ॥
यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशम् ॥ २० ॥
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ २१ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ २२
भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ २३ ॥
अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः ।
निंदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ २४ ॥
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ २५ ॥
सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ २६ ॥

Bhagavadgítá II.

VIII.

The tale of Mahásvetá

Part I.

एतत्प्रायेण भवतः श्रुतिविषयमापतितमेव यथा विबुधसद्मन्यप्सरसो नाम कन्यकाः सतीति । तासां चतुर्दश कुलानि । गंधर्वाणां तु दक्षात्मजाद्वितयमेव संदेव कुलद्वयं जातम् । तत्र मुनेस्तनयश्चित्रसेनादीनां पंचदशानां भ्रातॄणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः । इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद्भारतवर्षादुत्तरेणानंतरे किंपुरुषनाम्नि वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः । अरिष्टायास्तु पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां सोदर्याणां षण्णां ज्येष्ठो हंसो नाम जगद्विदितो गंधर्वस्तस्मिन्द्वितीये गंधर्वकुले गंधर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिषिक्तो बाल एव राज्यपदमासादितवान् । अपरिमितगन्धर्वबलपरिवारस्य तस्यापि स एव गिरिरधिवासः । यत्तु तन्नोममयूखसंभवमप्सरसां कुलं तस्मात् त्रिभुवननयनाभिरामा भगवती द्वितीयेव गौरी गौरीति नाम्ना हिमकरकिरणावदात-

वर्णा क्षीरसागर' प्रणयिनीमकरोत् । सा तु भगवता मकरकेतनेनेव रतिं शरत्समयेनेव कमलिनी हंसेन संयोजिता सदृशसमागमोपजनितामतिमहतीं मुदमुपगतवती निखिलान्तःपुरस्वामिनी च तस्याभवत् ।

तयोश्च तादृशयोर्महात्मनोरहमीदृशी विगतलक्षणा शोकाय केवलमनेकदुःखसहस्रभाजनमेकैवात्मजा समुत्पन्ना । तातस्त्वनपत्यतया सुतजन्मातिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्माभिनन्दितवान् । अथास्मिंश्च दशमेऽहनि कृतयथोचितसमाचारो महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् । साहं पितृभवने बालतया कलमधुरप्रलापिनी वीणेव गन्धर्वाणामङ्कादङ्कं सञ्चरन्त्यविदितशोकायासमनोहरं शैशवमतीतवती । क्रमेण च कृतं वपुषि वसन्त इव मधुमासेन मधुमास इव नवपल्लवेन नवपल्लव इव कुसुमेन कुसुम इव मधुकरेण मधुकर इव मदेन नवयौवनेन पदम् ।

अथ सकलजीवलोकहृदयानन्दकेषु मधुमासदिवसेष्वेकदाहमम्बया सह मधुमासनिसर्गरतिशोभमिदमच्छोदं सरः स्नातुमभ्यागमम् । अत्र च त्र्यम्बकप्रतिबिम्बकानि वन्दमाना स्निग्धमनोहरतरोद्देशदर्शनलोभाक्षिप्तहृदया सह सर्वजनेन व्यचरम् । अथकस्मिंश्च प्रदेशे झटिति वनानिलेनोपनीतमनाघ्रातपूर्वममानुषलोकोचितं कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम् । कुतोऽयमिति उपारूढकुतूहला चाहं मुकुलितलोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरीवाकृष्यमाणा कानिचित्पदानि गत्वा विलासमिव सरस्वत्याः स्वयंवरपतिमिव मन्मथविद्यानां सङ्केतस्थानमिव सर्वश्रुतीनामात्मानुरूपेण वयसाऽपरेण देवतार्चनकुसुमान्युच्चिन्वता तापसकुमारेणानुगतमतिमनोहरं स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकमपश्यम् ।

तेन च वर्णावतंसीकृता यस्तद्दर्शनानन्दिताया स्मितप्रभामिव वनश्रियः हरितकान्तारागमकरन्दानुकारिणीममृतबिन्दुनिस्यन्दिनीमच्छपूर्वां कुसुममञ्जरीमद्राक्षम् । अस्याः परिभूता यत्कुसुमामोदो नन्वयं परिमल इति मनसा निश्चित्य तं तपोधनयुवानमीक्षमाणाऽस्मि चिन्तयम् । अहो

नाम्नश्च तरोरियमनेनावतंसीकृता कुसुममञ्जरी । जनयति हि मे मनसि महत्कौतुकमस्याः समुत्सर्पन्नसाधारणसौरभोऽयमनाघ्रातपूर्वो गन्ध इति। सोऽब्रवीत् । अयं श्वेतकेतोर्नाम महामुनेरुदारतपसो मुनेरात्मजः पुण्डरीको नाम । इयं च पारिजातनाम्नः पादपस्य मञ्जरी नन्दनवनदेवतयाऽस्योपहारीकृतानेन कर्णपूरीकृता ।

इत्युक्तवति तस्मिन्स तपोधनयुवा किंचिदुपदर्शितस्मितो मामवादीत् । अयि कुतूहलिनि किमनेन प्रश्नायासेन । यदि रुचितसुरभिपरिमला गृह्यतामियमित्युक्त्वा समुपसृत्यात्मीयाच्छ्रवणादपनीय मदीये श्रवणपुटे तामकरोत् । स च कपोलतलस्पर्शसुखेन तरलीकृताङ्गुलिजालका करतलादक्षमालां लज्जया सह गलितामपि नाज्ञासीत् । अथाहं तामसंप्राप्तामेव भूतलमक्षमालां गृहीत्वा सलीलं कण्ठाभरणतामनयम् ।

इत्थंभूते च व्यतिकरे छत्रग्राहिणी मामवोचद्भर्तृदारिके स्नाता देवी प्रत्यासीदति गृहगमनकालस्तत्क्रियतां मज्जनविधिरिति । अहं तु तेन तस्या वचनेन नवग्रहा करिणीव प्रथमाङ्कुशपातेनानिच्छयापि कथं कथमपि समाकृष्यमाणा तन्मुखाल्लावण्यामृतपङ्कमग्नामिव अतिकृच्छ्रेण दृष्टिमाकृष्य स्नातुमुदचलम् । उच्चलितायां च मयि द्वितीयो मुनिदारकस्तथाविधं तस्य धैर्यस्खलितमालोक्य किंचित्प्रकटितप्रणयकोप इवावादीत् ।

सखे पुण्डरीक नैतदनुरूपं भवतः । क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्गः । धैर्यधना हि साधवः । किं यः कश्चित्प्राकृत इव विक्लवीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि । कुतस्तवापूर्वोऽयमद्येन्द्रियोपप्लवो येनास्येवं कृतः । क्व ते तद्धैर्यम् । क्वासाविन्द्रियजयः । क्व तद्वशित्वं चेतसः । क्व सा प्रशान्तिः । क्व तत्कुलक्रमागतं ब्रह्मचर्यम् । क्व सा सर्वविषयनिरुत्सुकता । क्व ते गुरूपदेशाः । क्व तानि श्रुतानि । क्व ता वैराग्यबुद्धयः । क्व तदुपभोगविद्वेषित्वम् । क्व सा सुखपराङ्मुखता । क्वासौ तपस्यभिनिवेशः ।

क्व सा संयमिता। क्व सा भोगानामुपर्यरुचिः। क्व तद्यौवनानुशासनम्। सर्वथा निष्फला प्रज्ञा निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यासो निरर्थकः संस्कारो निरुपकारको गुरूपदेशविवेको निष्प्रयोजना प्रबुद्धता निष्कारणं ज्ञानं यदत्र भवादृशा अपि रागाभिषङ्गैः कलुषीक्रियन्ते प्रमादैश्चाभिभूयन्ते। कथं करतलाद्गलितामपहृतामक्षमालामपि न लक्षयसि। अहो विगतचेतनत्वम्। अपहृता नामेयम्। इदमपि तावदपह्रियमाणमनयाऽनार्यया निवार्यतां हृदयमिति।

एवमभिधीयमानश्च तेन किंचिदुपजातलज्ज इव स प्रत्यवादीत्। सखे कपिञ्जल किं मामन्यथा संभावयसि। नाहमेवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्षयाम्यक्षमालाग्रहणापराधमिमम्। इत्यभिधायालीककोपकातेन प्रयत्नविरचितभीषणभ्रुकुटिभूषणेन मुखेन्दुना मामवदत्। चपले पदमेकमस्मादिमामक्षमालामदत्त्वा पदात्पदमपि न गन्तव्यमिति। तच्च श्रुत्वाहमात्मकण्ठादुन्मुच्यैकावलीं भगवन्गृह्यतामक्षमालेति मन्मुखासक्तदृष्टेः शून्यहृदयस्यास्य प्रसारितपाणौ निधाय स्वेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरम्। उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन निम्नगेव प्रतीपं नीयमाना सखीजनेन बलाद्वयसा सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमयासिषम्। गत्वा च प्रविश्य कन्यान्तःपुरं ततः प्रभृति तद्विरहविधुरा किमागतास्मि किं तत्रैव स्थितास्मि किं परिवृतास्मि किमेकाकिन्यस्मि किं तूष्णीमस्मि किं प्रस्तुतालापास्मि किं जागर्मि किं सुप्तास्मि किं रोदिमि किं न रोदिमि किं दुःखमिदं किमुत्कण्ठेयं किं व्याधिरयं किं व्यसनमिदं किमुत्सवोऽयं किं दिवस एष किं निशेयं कानि रम्याणि कान्यरम्याणीति सर्वं नावागच्छम्। केवलमारुह्य कुमारीपुरप्रासादं निर्भर्त्स्य च सर्वानेव द्वारि निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी मणिजालगवाक्षनिक्षिप्तमुखी निस्पन्दमतिष्ठम्।

Kádambarí

IX.

Characteristics of strong-minded and spirited persons.

क्षुत्क्षामोपि जराकृशोपि शिथिलप्रायोपि कष्टां दशा-
मापन्नोपि विपन्नदीधितिरपि प्राणेषु नश्यत्स्वपि ।
मत्तेभेंद्रविभिन्नकुंभकवलग्रासैकबद्धस्पृहः
किं जीर्णं तृणमत्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी ॥ १ ॥

स्वल्पं स्नायुवसावशेषमलिनं निर्मांसमप्यस्थि गोः
श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न तु तत्तस्य क्षुधाशातये ।
सिंहो जंबुकमंकमागतमपि त्यक्त्वा निहंति द्विपं
सर्वः कृच्छ्रगतोपि वांछति जनः सत्वानुरूपं फलम् ॥ २ ॥

लांगूलचालनमधश्चरणावपातं
भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च ।
श्वा पिंडदस्य कुरुते गजपुंगवस्तु
धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुंक्ते ॥ ३ ॥

कुसुमस्तबकस्येव द्वे गती स्तो मनस्विनाम् ।
मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य विशीर्येत वनेऽथवा ॥ ४ ॥

सन्त्यन्येपि बृहस्पतिप्रभृतयः संभाविताः पंचषा-
स्तान्प्रत्येष विशेषविक्रमरुची राहुर्न वैरायते ।
द्वावेव ग्रसते दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ भासुरौ
भ्रातः पर्वणि पश्य दानवपतिः शीर्षावशेषीकृत. ॥ ५ ॥

वहति भुवनश्रेणीं शेषः फणाफलकस्थितां
कमठपतिना मध्येपृष्ठं सदा स विधार्यते ।
तमपि कुरुते क्रोडाधीनं पयोधिरनादरा-
दहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः ॥ ६ ॥

वरं पक्षच्छेदः समदमघवन्मुक्तकुलिश-
प्रहारैरुद्गच्छद्बहलदहनोद्गारगुरुभिः ।
तुषाराद्रेः सूनोरहह पितरि क्लेशविवशे
न चासौ सम्पातः पयसि पयसां पत्युरुचितः ॥ ७ ॥
यदचेतनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः ।
तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते ॥ ८ ॥
सिंहः शिशुरपि निपतति मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु ।
प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः ॥ ९ ॥

Bhartrihari II

X

A feigned quarrel between Chāṇakya and Candragupta

Part I

राजा (स्वगतम्) । राज्यं हि नाम राजधर्मानुवृत्तिपरस्य नृपतेर्महदप्रीतिस्थानम् । कुतः ।

परार्थानुष्ठाने रहयति नृपं स्वार्थपरता
परित्यक्तस्वार्थो नियतमयथार्थः क्षितिपतिः ।
परार्थश्चेत्स्वार्थादभिमततरो हन्त परवान्
परायत्तः प्रीतेः कथमिव रसं वेत्ति पुरुषः ॥ १ ॥

अन्यच्च । कृतककलहं कृत्वा स्वतन्त्रेण किंचित्कालान्तरं व्यवहर्तव्यमित्यार्यादेशः । स च कथमपि मया पातकमिवाभ्युपगतः । (प्रकाशम्) । आर्य वैहीनरे सुगाङ्गप्रासादमार्गमादेशय ।

कञ्चुकी । इत इतो देवः । (नाट्येन परिक्रम्य) अयं सुगाङ्गप्रासादः । शनैरारोहतु देवः ।

राजा । (नाट्येनारुह्य दिशोऽवलोक्य) अहो शरत्समयसंभृत शोभाना दिशामतिरमणीयता । (समन्तान्नाट्येनावलोक्य) । अये कथमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवं कुसुमपुरम् । आर्य वैहीनरे । अथास्मद्वचनादाघोषितं कुसुमपुरकौमुदीमहोत्सवः ।

कञ्चु. । अथ किम् ।

राजा. । तत्किं न गृहीतमस्मद्वचनं पौरैः ।

कंचु. । (कर्णौ पिधाय) । शान्तं पापं शान्तं पापम् । पृथिव्याम स्खलितपूर्वं देवस्य शासनं कथं पौरेषु स्खलिष्यति ।

राजा. । तत्कथमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवमद्यापि कुसुमपुरम् ।

कंचु । एवमेवैतत् ।

राजा. । किमेतत् ।

कंचु. । देव इदम् ।

राजा. । स्फुटं कथय ।

कंचु । प्रतिषिद्धः कौमुदीमहोत्सवः ।

राजा । (सक्रोधम्) आः केन ।

कंचु । देव नातः परं विज्ञापयितुं शक्यम् ।

राजा । न खलु आर्यचाणक्येनापहृतं प्रेक्षकाणामतिशयरमणीयश्चक्षुषो विषयः ।

कंचु । देव कोऽन्यो जीवितुकामो देवस्य शासनमतिवर्तेत ।

राजा. । शोणोत्तरे उपवेष्टुमिच्छामि ।

प्रतीहारी । देव इदं सिंहासनम् ।

राजा. । (नाट्येनोपविश्य आर्य वैहीनरे आर्यचाणक्यं द्रष्टुमिच्छामि ।

कंचु. । यदाज्ञापयति देवः । (इति चाणक्यमुपगम्य) जानुभ्यां भूमौ निपत्य) । जयत्वार्यः ।

चाण. । वैहीनरे किमागमनप्रयोजनम् ।

कंचु. । सुगृहीतनामधेयो देवश्चंद्रगुप्त आर्यं शिरसा प्रणम्य विज्ञापयति । अकृतक्रियांतरायमार्यं द्रष्टुमिच्छामीति ।

चाण. । वृषलो मां द्रष्टुमिच्छति । वैहीनरे न खलु वृषलश्रवणपथं गतोयं मत्कृतः कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधः ।

कंचु. । आर्य अथ किम् ।

चाण. । (सक्रोधम्) आः केन कथितम् ।

कंचु. । (सभयम्) प्रसीदत्वार्यः स्वयमेव सुगांगप्रासादगतेन देवेनावलोकितमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवं पुरम् ।

चाण. आः ज्ञातम् । ततो भवद्भिरंतरा प्रोत्साह्य कोपितो वृषलः । किमन्यत् ।

कंचु. । (भयं नाट्यंस्तूष्णीमधोमुखस्तिष्ठति) ।

चाण. । अहो राजपरिजनस्य चाणक्योपरि प्रद्वेषपक्षपातः । अथ क्व वृषलः ।

कंचु. ।(भयं नाटयन्) आर्य सुगांगगतेन देवेनाहमार्यपादमूलं प्रेषितः।

चाण. (उत्थाय) सुगांगमार्गमादेशय ।

कंचु. । इत इत आर्यः । उभौ परिक्रामतः) ।

कंचु. । एष सुगांगप्रासादः । शनैरारोहत्वार्यः ।

चाण. (नाट्येनारुह्यावलोक्य च) । अये सिंहासनमध्यास्ते वृषलः । साधु साधु ।

नंदैर्वियुक्तमनपेक्षितराजराजैरध्यासितं च वृषलेन वृषेण राज्ञाम् ।
सिंहासनं सदृशपार्थिवसंगतं च प्रीतिं परां प्रगुणयंति गुणा ममैते॥२॥

(उपसृत्य) विजयतां वृषलः ।

राजा । (आसनादुत्थाय) आर्य चन्द्रगुप्त प्रणमति । (इति पादयो पतति) ।

चाण (पाणौ गृहीत्वा) । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वत्स ।

राजा (उत्थाय) तदुपविशत्वार्य (उभौ यथोचितमुपविष्टौ) ।

चाण । वृषल किमर्थं वयमाहूता ।

राजा । आर्यस्य दर्शनेनात्मानमनुग्राहयितुम् ।

चाण । (सस्मितम्) अलमनेन प्रश्रयेण । न निष्प्रयोजनम धिकारवन्त प्रभुभिराहूयन्ते ।

राजा । आर्य कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य किं फलमार्य पश्यति ।

चाण । (स्मितं कृत्वा) उपालब्धुं तर्हि वयमाहूता ।

राजा । शान्तं पापं शान्तं पापम् । नहि नहि । विज्ञापयितुम् ।

चाण । यद्येवं तर्हि विज्ञापनीयानामवश्यं शिष्येण स्वैररुचयो न निरोद्धव्या ।

राजा । एवमेतत्क संदेह । किंतु न कदाचिदार्यस्य निष्प्रयोजना प्रवृत्तिरित्यस्ति न प्रश्नावकाश ।

चाण । वृषल सम्यग्गृहीतवानसि । न प्रयोजनमन्तरा चाणक्य स्वप्नेऽपि चेष्टत इति ।

राजा । आर्य अत एव शुश्रूषा मां मुखरयति ।

चाण । वृषल श्रूयताम् । इह खल्वर्थशास्त्रकारास्त्रिविधां सिद्धि मुपवर्णयन्ति राजायत्तां सचिवायत्तामुभयायत्तां चेति । तत सचिवाय त्तसिद्धेस्तव किं प्रयोजनान्वेषणेन । यतो वयमेवात्र नियुक्ता वेत्स्याम ।

राजा (सकोपं मुखं परावर्तयति) ।

(नेपथ्ये मौर्योत्तेजनसमर्थौ श्लोकौ वैतालिकौ पठत)

XII.

A feigned quarrel between Chánakya and Chandragupta.

Part II.

राजा । आर्य वैहीनरे आभ्यां वैतालिकाभ्यां सुवर्णशतसहस्रं दापय ।

कंचु. । यदाज्ञापयति देवः (इति उत्थाय परिक्रामति) ।

चाण. । (सक्रोधम्) वैहीनरे तिष्ठ न गन्तव्यम् । वृषल किमयमस्थाने महानर्थोत्सर्गः ।

राजा (सकोपम्) । आर्येणैव सर्वत्र निरुद्धचेष्टाप्रसरस्य मे बन्धनमिव राज्यं न राज्यमिव ।

चाण. । वृषल स्वयमनभियुक्तानां राज्ञामेते दोषाः संभवन्ति । तद्यदि न सहसे ततः स्वयमभियुज्यस्व ।

राजा । एते स्वकर्मण्यभियुज्यामहे ।

चाण. । प्रियं नः । वयमपि स्वकर्मण्यभियुज्यामहे ।

राजा । यद्येवं तर्हि कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य तावत्प्रयोजनं श्रोतुमिच्छामि ।

चाण. । वृषल कौमुदीमहोत्सवानुष्ठानस्य किं प्रयोजनमित्यहमपि श्रोतुमिच्छामि ।

राजा । प्रथमं तावन्ममाज्ञाव्याघातः ।

चाण. । वृषल ममापि तवाज्ञाव्याघात एव कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य प्रथमं प्रयोजनम् । अथ त्वमपरमपि प्रयोजनं श्रोतुमिच्छसि तदपि कथयामि ।

राजा । कथ्यताम् ।

चाण. शोणोत्तरे मद्वचनात्कायस्थमचलं ब्रूहि यत्तद्भद्रभटप्रभृतीनामितोऽपरागादपक्रम्य मलयकेतुमाश्रितानां लेख्यपत्रं दीयतामिति ।

मंत्री । यदार्य आज्ञापयति । (निष्क्रम्य पुन प्रविश्य)। आर्य इद पत्रकम्।

चाण (गृहीत्वा) । वृषल दृश्यतामिदम् ।

राजा (आत्मगत वाचयति) । (प्रकाशम्) । आर्य एतावद तपत्रकम् । अथैतेषामपरागहेतून्विज्ञातुमिच्छामि ।

(चाणक्यस्ता कथयति) ।

राजा । एवमेतेषु परिज्ञातापरागहेतुषु क्षिप्रमेव कस्मान्न प्रतिविहितमार्येण ।

चाण । वृषल न पारित प्रतिविधातुम् ।

राजा । किमकौशल्यादुत प्रयोजनापेक्षया ।

चाण । कथमकौशल भविष्यति । प्रयोजनापेक्षयेव ।

राजा । प्रयोजनमिदानीं श्रोतुमिच्छामि । (चाणक्यस्तदपि कथयति)।

चाण । तदेवमनुगृहीतास्म पक्षो राक्षसोपदेशप्रवणो महीयसा म्लेच्छबलेन परिवृत पितृवधामर्षी पर्वतकपुत्रो मलयकेतुरस्मानभि यात्तुमुद्यत । सोय व्यायामकालो नोत्सवकाल इति दुर्गसस्कारे प्रार ब्धव्ये किं कौमुदीमहोत्सवेनेति प्रतिषिद्ध ।

राजा । आर्य बहु प्रष्टव्यमत्र ।

चाण । वृषल विश्रब्ध पृच्छ । ममापि बह्वाख्येयमत्र ।

राजा । सोप्यस्य सर्वस्यानर्थस्य हेतुर्मलयकेतु कस्मादपक्रामन्नुपेक्षित ।

चाण । वृषल अनुपेक्षणे द्वयी गति । निगृह्येत वा प्रतिश्रुत राज्यार्द्ध प्रतिपाद्येत वा । निग्रहे तावत्पर्वतकोस्माभिरेव व्यापादित इति कृतघ्नताया । स्वहस्तो दत्त स्यात् । प्रतिश्रुतराज्यार्द्धप्रतिपा दनेपि पर्वतकविनाश केवल कृतघ्नतामात्रफल स्यादिति मलयकेतु रपक्रामन्नुपेक्षित ।

राजा. । अत्र तावदेवम् । राक्षस. पुनरिहैव वर्तमान आर्येणो पेक्षित इत्यत्र किमुत्तरमार्यस्य ।

चाण. । राक्षसोपि स्वामिनि स्थिरानुरागित्वात्सुचिरमेकत्र वासाच्च शीलज्ञाना नदानुरक्तानां प्रकृतीनामत्यतविश्वास्यः प्रज्ञापुरुषकाराभ्या- मुपेत इहैवांतर्नगरे वर्तमानः खलु महातमत.कोपमुत्पादयेत् । दूरीकृ- तस्तु बाह्यकोपमुत्पादयन्नपि कथमत्युपायैर्वशयितु न शक्य इत्ययमत्रस्थ एव हृदयेशय. शकुरिवोद्धृत्य दूरीकृत ।

राजा । आर्य कस्माद्विक्रम्य न गृहीत. ।

चाण. । राक्षस. खल्वसौ । विक्रम्य गृह्यमाणो युष्मद्बलानि बहूनि नाशयेत्स्वय वा विनश्येत् । एवं सत्युभयथापि दोष ।

राजा । न शक्नुमो वयमार्यस्य मतिमतिशयितुम् । सर्वथा अमा- त्यराक्षस एवात्र प्रशस्यतरः ।

चाण. । (सक्रोधम्) न भवानिति वाक्यशेषः । भो वृषल तेन किं कृतम् ।

राजा । श्रूयताम् । तेन खलु महात्मना

लब्धाना पुरि यावदिच्छमुषित कृत्वा पद नो गले
व्याघातो जयघोषणादिषु बलादस्मद्बलाना कृतः ।
अत्यर्थं विपुलै· स्वनीतिविभवैः संमोहमापादिता
विश्वास्येष्वपि विश्वसन्ति मतयो न स्वेषु वर्गेषु न. ॥१॥

चाण. । (विहस्य) एतत्कृत राक्षसेन । वृषल मया पुनर्ज्ञात नदमिव भवतमुद्धृत्य भवानिव भूतले मलयकेतू राजाधिराजपदे नियोजित इति ।

राजा । अन्येनैवेदमनुष्ठित किमत्रार्यस्य ।

चाण. । हे मत्सरिन् सकलरिपुकुलोत्सादर्दीर्घां प्रतिज्ञामारुह्य केनान्येनावलिप्ता नवनवतिशतद्रव्यकोटीश्वरास्ते नदाः पश्यतो राक्ष- सस्य पर्यायभूताः पशव इव हताः ।

राजा । अन्येनैनेदमनुष्ठितम् ।

चाण. । आ केन ।

राजा । नदकुलविद्वेषिणा दैवेन ।

चाण. । दैवमविद्वास प्रमाणयति ।

राजा । विद्वासोप्यविकत्थना भवति ।

चाण. । (सकोपम्) वृषल भृत्यमिव मामारोढुमिच्छसि ।

शिखा मोक्तु बद्धामपि पुनरय धावति कर

(भूमौ पाद प्रहृत्य)

प्रतिज्ञामारोढु पुनरपि चलत्येष चरण ।

प्रणाशान्नदाना प्रशममुपयात त्वमधुना

परीत कालेन ज्वलयसि मम क्रोधदहनम् ॥ २ ॥

राजा (सावेगमात्मगतम्] अये अथ सत्यमेवार्य कुपित ।

चाण. (कृतककोप सहृत्य) । वृषल वृषल अलमुत्तरोत्तरेण । यद्यस्मत्तो गरीयान्राक्षसोऽवगम्यते तदिद शस्त्र तस्मै दीयताम् । (इति शस्त्रमुत्सृज्योत्थाय चाकाशे लक्ष्य बद्ध्वा स्वगतम्) । राक्षस राक्षस एष भवत कौटिल्यबुद्धिविजिगीषोर्बुद्धे प्रकर्ष ।

चाणक्यतश्चलितभक्तिमह सुखेन जेष्यामि मौर्यमिति सप्रति य प्रयुक्त ।
भेद किलैष भवता सकल स एव सपत्स्यते शठतवैव हि दूषणाय॥३॥

(इति निष्क्रात) ।

राजा । आर्य वैहीनरे अत प्रभृत्यनादृत्य चाणक्य चद्रगुप्त स्वयमेव राज्य करिष्यतीति गृहीतार्था क्रियतां प्रकृतय ।

कंचु. । (आत्मगतम्) । कथ निरुपपदमेव चाणक्यमिति नार्य. चाणक्यमिति । हत सगृहीतोऽधिकार । अथवा न खल्वत्र वस्तुनि दैवदोष । कुत.।

स दोषः सचिवस्यैव यदसत्कुरुते नृपः ।

याति यन्तुः प्रमादेन गजो व्यालत्ववाच्यताम् ॥ ४ ॥

राजा । आर्य किं विचारयसि ।

कंचु. । देव न किंचित् । दिष्ट्या देव इदानीं देवः संवृत्तः ।

राजा । (आत्मगतम्) एवमस्मासु गृह्यमाणेषु स्वकार्यसिद्धिकाम आर्यो भवत्वार्यः । (प्रकाशम्) । शोणोत्तरे अनेन शुष्ककलहेन शिरोवेदना मां बाधते । शयनगृहमादेशय ।

प्रती. एतु एतु देवः ।

राजा (आत्मगतम्) ।

आर्याज्ञयैव मम लङ्घितगौरवस्य बुद्धिः प्रवेष्टुमिव भूविवरं प्रवृत्ता ।
ये सत्यमेव हि गुरूनतिपातयन्ति तेषां कथं नु हृदयं न भिनत्ति लज्जा ॥५॥

Mudr…kshasa III

XIL
The tale of Mahāsvetā
Part II

अथ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मदीया तरलिका नाम मयैव सह गता स्नातुमासीत् । सा पश्चाच्चिरादिवागत्य तथावस्थितां मामभ्यवादीत् । भर्तृदारिके यौ तौ तापसकुमारकौ दिव्याकारावस्माभिरच्छोदसरस्तीरे दृष्टौ तयोरेको येन भर्तृदुहितुरियमवतंसीकृता सुरतरुकुसुममञ्जरी स तस्माद् द्वितीयादात्मानं रक्षन्दर्शनमतिनिभृतपदः कुसुमितलता-गहनान्तरेणोपसृत्य मामागच्छन्तीं पृष्टवान् भर्तृदारिकामुद्दिश्यापाक्षीत् । बालिके केयं कन्यका कस्य वापत्यं किमभिधाना क्व वा गच्छतीति । मयोक्तमेषा खलु भगवतः श्वेतभानोरंशुसम्भूतायामप्सरसि गौर्यां समु-त्पन्ना देवस्य गन्धर्वाधिपतेर्हंसस्य दुहिता महाश्वेता नाम—गन्धर्वविर-

हेमकूटमचलवरमभिप्रस्थिता । इति कथिते च मया किमपि चिंतय न्मुहूर्तमिव तूष्णीं स्थित्वा निगतनिमेषेण चक्षुषा चिरमभिवीक्ष्यमाणो मां सानुनयमर्थितामिव दर्शय पुनराह । बालिके कल्याणिनां तवा निसर्गादिन्यचपला बालभावेप्याकृतिरिय तत्करोषि मे वचनमेकम भ्यर्थ्यमानेति । ततो मया सविनयमुपरचिताजलिपुटया स दर्शितादर मभिहित । भगवन्कस्मादेवमभिधत्से काह महात्मन । सकलत्रिभुव नपूजनीयास्त्वादृशा पुण्यैर्विना निखिलकल्मषापहारिणीमस्मद्विधेषु दृष्टिमपि न पातयति किं पुनराज्ञाम् तद्विस्त्रब्धमादिशता कर्तव्यमनु गृह्यतामय जन इति । एवमुक्तश्च मया सस्नेहया सखीमिवोपकारि णीमिव प्राणप्रदामिव दृष्ट्या मामभिनद निकटवर्तिनस्तमालपादपा त्पल्लवमादाय निष्पीड्य तटशिलातले तेन गधगजमदसुरभिपरिमलेन रसेनोत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विपाट्य पट्टिका स्वहस्तकमलकानिष्ठिकान खशिखरेणाभिलिख्येय पत्रिका त्वया तस्यै कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देयेत्यभिधायार्पितवान् । इत्युक्त्वा च सा तांबूलभाजनादाकृष्य तामद र्शयत् । अह तु तस्या करतलादादाय वल्कलपट्टिका तस्यामिमा मभिलिखितामार्यामपश्यम् ।

दूर मुक्तालतया बिससितया विप्रलोभ्यमानो मे ।
हस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीत ॥

तत सानदाह तरलिके कथय कथ स त्वयादृष्ट किं किमभिहि तासि तेन कियत कालमवस्थितासि तत्र कियदनुसरन्नस्मानसावागत इति पुन पुन पर्यपृच्छम् । अनयैव च कथया तया सह तस्मिन्नेव प्रासादे तथैव प्रतिषिद्धाशेषपरिजनप्रवेशा दिनसमस्तमनैषम् ।

अथास्त गते भगवति रवौ सा छत्रग्राहिणी समागत्याकथयत् । भर्तृदारिके तयोर्मुनिकुमारयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठति कथयति चाक्षमा लामुपयाचितुमागतोस्मीति । अह तु मुनिकुमारनामग्रहणादेव स्थान

स्थितापि गतेव द्वारदेश समुपजाततदागमनाशङ्का समाहूयान्यतम कञ्चुकिन गच्छ प्रवेश्यतामित्यादिश्य प्राहिणवम् । अथ मुहूर्तादिव त तस्यानुरूप सखायमृषिकुमार कपिञ्जलनामान जराधवलस्य कञ्चुकिनोऽनुमार्गेणागच्छन्तमपश्यम् । अतिकमुपगतस्य चास्य पर्याकुलमिव सविषादमिवाकारमलक्षयम् । उत्थाय च कृतप्रणामा सादर स्वयमासनमुपाहरम् । उपविष्टस्य च बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षाल्य चरणावपमृज्य चोत्तरीयांशुकपल्लवेनानन्तरधानाया भूमावेव तस्यान्तिके समुपाविशम् । अथ मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विवक्षुरिव स मत्समीपनिषण्णाया तरलिकाया चक्षुरपातयत् । अहं तु विदिताभिप्राया दृष्ट्वैव भगवन्नव्यतिरिक्तेयमस्मच्छरीरादशङ्कितमभिधीयता मित्यवोचम् ।

एवमुक्तस्तु मया कपिञ्जल प्रत्यभाषत् । राजपुत्रि किं ब्रवीमि । लज्जयेव मे नाभिधेयविषयमवतरति त्रपया । क्व कन्दमूलफलाशी शान्तो वनवासनिरतो मुनिजन क्व चायमशान्तजनोचितो विषयोपभोगाभिलाषपङ्कदूषितो मन्मथविकारविलासस्फारो रागप्राय प्रपञ्च । सर्वमेवानुपपन्नमालोकयन् किमारब्ध दैवेन । अयत्नेनैव खलूपहासास्पदतामीश्वरो नयति जनम् । न जाने किमिद वल्कलाना सदृशमुताहो जटानामनुचित किं तपसोऽनुरूपमाहोस्विद्धर्मोपदेशानुगामिदम् । अपूर्वेयं विडम्बना । केवलमवश्यकथनीयमिदमपर उपायो न दृश्यतेऽन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यतेऽन्यच्छरण नालोक्यतेऽन्या गतिर्नास्ति । अकथ्यमाने च महाननर्थोपनिपातो जायते प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीया सुहृदसव इति कथयामि । अस्ति भवत्या समक्षमेव स मया तथा निष्ठुरमुपदर्शितकोपेनाभिहित । तथा चाभिधाय परित्यज्य त तस्मात्प्रदेशादुपजातमन्युरुत्सृष्टकुसुमावचयोऽन्य प्रदेशमगमम् । अपयाताया भवत्या मुहूर्तमिव स्थित्वैकाकी किमयमिदानीमाचरतीति सञ्जा-

तद्वितर्क प्रतिनिवृत्य विटपान्तरितविग्रहस्त प्रदेश व्यलोकयम् । यावत्तत्र त नाद्राक्षमासीच्च मे मनस्येवम् । किं नु मदनपरायत्तचित्तवृत्तिस्तामेवानुसरन् गतो भवेत् । गतायां च तस्यां लब्धचेतनो लज्जया न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुम् । आहोस्वित्कुपित परित्यज्य मां गत । उतान्वेषमाणो मामेव प्रदेशमन्यमित समाश्रित स्यादित्येव विकल्पयन् कंचित्कालमतिष्ठम् । तेन तु जन्मत प्रभृत्यनभ्यस्तेन तस्य क्षणमप्यदर्शनेन दूयमान पुनरचिन्तयम् । स कदाचिद्धैर्यस्खलनविलक्ष किंचिदनिष्टमपि समाचरेत् । न हि किंचिन्न क्रियते ह्रिया । तन्न युक्तमेनमेकाकिन कर्तुमित्यवधार्यान्वेष्टुमादरमकरवम् । अन्वेषमाणश्च यथा यथा नापश्य त तथा तथा सुहृत्स्नेहकातरेण मनसा तत्तदशोभनमाशङ्कमानस्तरुलतागहनानि चन्दनवीथिका लतामण्डपान्सर कूलानि च वीक्षमाणो निपुणमितस्ततो दत्तदृष्टि सुचिर व्यचरम् । अथैकस्मिँल्लतागहने कृतावस्थानमुत्सृष्टसकलव्यापारतया लिखितमिवोत्कीर्णमिव स्तम्भितमिवोपरतमिव प्रसुप्तमिव योगसमाधिस्थमिव मदनमयमिव परायत्तचित्तवृत्ति परा कोटिमधिरूढ मन्मथावेशस्यानभिज्ञेयपूर्वाकार तमहमद्राक्षम् ।

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थ चिरमुद्वीक्ष्य समुपजातविषादो वेपमानेन हृदयेनाचिन्तयम् । एव नामायमतिदुर्विषहवेगो मकरकेतुर्येनानेन क्षणेनायमीदृशमवस्थान्तरमप्रतीकारमुपनीत । कथमेवमेकपदे व्यर्थीभवेदेवंविधो ज्ञानराशि अहो बत महच्चित्र तथा नामायमाशैशवाद्धीरप्रकृतिरस्खलितवृत्तिर्मम चान्येषा च मुनिकुमारकाणा स्पृहणीयचरित आसीत् । अद्य त्वितर इव परिभूय ज्ञानमविगणय्य तप प्रभावमुन्मूल्य गाम्भीर्य मन्मथेन जडीकृत । सर्वथा दुर्लभ यौवनमस्खलितमित्युपसृत्य च तस्मिन्नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्यांसदेशावसक्तपाणिमनुन्मीलितलोचनमेव सखे पुण्डरीक कथय किमिदमित्य-

पृच्छम् । अथ प्रयत्नेन चक्षुरुन्मील्य मथरया दृष्टया सुचिरं विलोक्य मामायततरं निःश्वस्य लज्जाविशीर्यमाणनिरक्षरं सखे कपिञ्जल विदितवृत्तान्तोऽपि किं मां पृच्छसीति कृच्छ्रेण शनैरवदत् । अहं तु तदा कर्ण्य तदवस्थयैवाप्रतीकारविकारोयं तथापि सुहृदा सुहृदुन्मार्गप्रवृत्तो यावच्छक्तितः सर्वात्मना निवारणीय इति मनसावधार्याब्रवम् ।

सखे पुण्डरीक सुविदितमेतन्मम । केवलमिदमेव पृच्छामि यदेतदारब्धं भवता किमिदं गुरुभिरुपदिष्टमुत धर्मशास्त्रेषु पठितमुत धर्मार्जनोपायोयमुतापरस्तपसां प्रकार उत स्वर्गगमनमार्गोयमुत व्रतरहस्यमिदमुत मोक्षप्राप्तियुक्तिराहोस्विदन्यो नियमप्रकारः । कथमेतद्युक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुं किं पुनराख्यातुमीक्षितुं वा । कथय किम प्रबुद्ध इवानेन मन्मथहतकेनोपहासास्पदतां नीयमानमात्मानं नावबुध्यसे । मूढो हि मदनेनायास्यते । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु विषयेषु भवतः । स खलु धर्मबुद्ध्या विषलतावनं सिंचति कुवलयमालेति निस्त्रिंशलतामालिंगति कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगूहते महारत्नमिति ज्वलतमङ्गारमभिस्पृशति मूढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु यः परिणतिविरसेषु सुखबुद्धिमारोपयति । अधिगतनिश्चयतत्त्वोऽपि कस्मात्खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञानमुद्वहसि यतो न निवारयसि प्रबलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि न नियमयसि वा क्षुभितं मनः । कोयमनङ्गो नाम । धैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः । इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य प्रतिपक्ष्मान्तरालप्रवृत्तबाष्पवेणिकं प्रमृज्य चक्षुः करतलेन पाणौ मामवलम्ब्यावोचत् । सखे किं बहुनोक्तेन । सर्वथा सुस्थोऽस्याशीविषवेगविषमाणामेतेषां कुसुमचापसायकानां पतितोऽसि न गोचरे । सुखमुपदिश्यते परस्य । यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति मनो वा विद्यते यः पश्यति वा शृणोति वा श्रुतमवधारयति वा यो वा शुभमिदमशुभमिदमिति

निरोद्धुमलं स खल्पदेशमर्हति । मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम् । अवष्टम्भो ज्ञानं धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्यस्तमितैषा कथा । कथमप्येतमेनाय त्वन्निभृतास्तिष्ठत्यसवः । दुरातीतः खल्पदेशकालः समतिक्रान्तो धैर्यावसरः । गता प्रतिसंख्यानवेला । अतीतो ज्ञानावष्टम्भसमयः । केन वान्येनास्मिन्समये भवन्तमपहायोपदेष्टव्यमुन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं वा करणाय कस्यान्यस्य वा वचसि मया स्थातव्यं कोऽपरस्त्वत्समो मे जगति बन्धुः । किं करोमि यन्न शक्नोमि निवारयितुमात्मानम् । इयमनेन क्षणेन भवता दृष्टावस्था । तद्गत इदानीमुपदेशकालः । यावत्प्राणिमि यावदस्य कल्पान्तोदितद्वादशदिनकरकिरणातपतीव्रस्य मदनसंतापस्य प्रतिक्रिया क्रियमाणामिच्छामि । पच्यन्त इव मेऽङ्गानि उत्क्वथ्यत इव हृदयं प्लुष्यत इव दृष्टिर्ज्वलतीव शरीरम् । अत्र यत्प्राप्तकालं तत्करोतु भवानित्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

एवमुक्तोऽप्यहमेनं प्राबोधयं पुनः । यदा सानुनयं सोपग्रहं चाभिधीयमानोऽपि नाकरोत्कर्णे तदाहमचिन्तयम् । अतिभूमिमयं गतो न शक्यते निवर्तयितुमितिदानीं निरर्थकाः खल्पदेशाः । तत्प्राणपरिरक्षणेऽपि तावदस्य यत्नमाचरामीति कृतमतिरुत्थाय गत्वा तस्मात्सरसः सरसा मृणालिका समुद्धृत्य पद्मिनीपलाशानि जलल्वलाञ्छितानि चादाय कुमुदकुवलयकमलानि गृहीत्वागत्य तस्मिन्नेव लतागृहशिलातले शयनमस्याकल्पयम् । तत्र च सुखनिषण्णस्य प्रत्यासन्नविनिःचन्दनविटपिनां मृदूनि किसलयानि निष्पीड्य तेन स्वभावसुरभिणा तुषारशिशिरेण रसेन ललाटिकामकल्पयमाचरणतलाद्गचर्चां चारचयम् । कदलीदलेन च व्यजनक्रियामन्वतिष्ठम् । आसीच्च मे मनसि चिन्ता । नास्ति खल्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः । क्वायं हरिण इव वनवासनिरतः स्वभावमुग्धो जनः क्व च विविधविलासरसराशिर्गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता । सर्वथा न हि किंचिदस्य दुर्घटं दुष्क

रमनायत्तमकर्तव्यं वा जगति । न चाय केनापि प्रतिकूलयितुं शक्यते । का वा गणना सचेतनेष्वपगतचेतनान्यपि संघट्टयितुमलं यद्यस्मै रोचेत । किं वा तस्य दुःसाध्यमपरमेवंविधो येनायमगाधगाम्भीर्यसागरस्तृणलव-लघुतामुपनीतः । क्व तत्तपः क्वेयमवस्था । सर्वथा निष्प्रतीकारेयमापदु-पस्थिता किमिदानीं कर्तव्यं किमाचेष्टितव्यं कां दिशं गतव्यं किं शरणं कश्चोपायः कः सहायः कः प्रकारः का युक्तिः कः समाश्रयो येना-स्यासवः संधार्यते । इत्येते च चान्ये च मे विषण्णहृदयस्य संकल्पाः प्रादुरासन् । पुनश्चाचिंतयम् । किमनया निष्प्रयोजनया चिंतया । प्राणास्तावदस्य येन केनचिदुपायेन शुभेनाशुभेन वा रक्षणीयाः । तेषां च त्वत्समागममेकमपहाय नास्त्यपरः संरक्षणोपायः । अकालां-तरक्षमश्चायमस्य मदनविकारः । सततमतिगर्हितेनाकृत्येनापि परिर-क्षणीयान् मन्यते सुहृदसून्साधवः । तदतिक्षेपणमकर्तव्यमप्येतदस्मा-कमनन्यकर्तव्यतामापतितम् । किं चान्यत्क्रियते कान्या वा गतिः । सर्वथा प्रयामि तस्याः सकाशमावेदयाम्येतामवस्थामिति चिंतयित्वा च कदाचिदनुचितव्यापारप्रवृत्तं मां विज्ञाय संजातलज्जो निवारयेदि-त्यनिवेद्यैव तस्मै तत्प्रदेशात्सव्याजमुत्थायागतोऽहम् । तदेवमवस्थिते यदत्रावसरप्राप्तमीदृशस्य चानुरागस्य सदृशमस्मदागमनस्य चानुरू-पमात्मनो वा समुचितं तत्र प्रभवति भवतीत्यभिधाय किमियं वक्ष्यतीति मन्मुखासक्तदृष्टिस्तूष्णीमासीत् ।

अहं तु तदाकर्ण्य सुखामृतमये हृद इव निमग्ना सर्वानंदानामुपरि वर्तमाना सर्वमनोरथानामग्रमिवाधिरूढा अमंदैरानंदबाष्पजलबिंदुभिः स्रवद्भिरावेद्यमानप्रहर्षप्रसरा तत्क्षणमचिंतयम् । दिष्ट्या तावदयम-नगो मामिव तमप्यनुबध्नाति यत्सत्यमनेन मे संतापयतापि क्रियतांऽ-शेन दर्शितानुकूलता । यदि च सत्यमेव तस्येदृशी दशा ततः किमिव नोपहृतमनेन किं वा नोपपादितं को वानेनापरः समानो बंधुः । कथं वा कपिंजलस्य स्वप्नेऽपि वितथा भारती प्रशांताकृतेरस्यादृदनादि-

ष्क्रामति । इत्थभूते किं मयापि प्रतिपत्तव्यं तस्य वा पुरः किमभिधातव्यमित्येव विचारयत्या एव प्रविश्य ससम्भ्रमा प्रतीहारी अवोचत् । भर्तृदारिके त्वमस्वस्थशरीरेति परिजनादुपलभ्य महादेवी प्राप्तेति । तच्च श्रुत्वा कपिंजलो महाजनसंमर्दभीरुः सत्वरमुत्थाय राजपुत्रि महानयमुपस्थितः कालातिपातो भगवांश्च भुवनत्रयचूडामणिरस्तमुपगच्छति दिवसकरस्तद्गच्छामि । सर्वथाभिमतसुहृत्प्राणरक्षादक्षिणार्थमयमुपरचितोऽञ्जलिरेष मे परमो विभव इत्यभिधाय प्रतिवचनकालमप्रतीक्ष्यैव सर्वतः सरुद्धे द्वारदेशे कथमप्यनासनिर्गमः प्रययौ । अम्बा तु मत्समीपमागत्य सुचिरं स्थित्वा स्वभवनमयासीत् । तया तु तत्रागत्य किं कृतं किमभिहितं किमाचेष्टितमिति शून्यहृदया सर्वं नालक्षयम् ।

Khambhata. N R Kādambari.

XIII.
The tale of Mahāsveta,
Part III.

गतायां च तस्यां रजनिकरमुदितं दृष्ट्वा हृदयेशं संभावयितुं तरलिकया सहोदतिष्ठम् । उच्चलितायां तु मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्पन्दत दक्षिणं लोचनम् । उपजातशंका चाचिंतयमिदमपरं किमप्युपक्षिप्तं दैवेनेति । अथ नातिदूरोदितेन चन्द्रमण्डलेनाप्लाव्यमाने ज्योत्स्नया भुवनान्तराले तथैव च तया कण्ठाधिताक्षमालया श्रवणशिखरचुंबिन्या च पारिजातमंजर्या पद्मरागरत्नरश्मिनिर्मितेनेव रक्तांशुकेन कृतशिरोऽवगुण्ठना केनचिदासीयेनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा तस्मात्प्रासादशिखरादवातरम् ।

अवतीर्य च प्रमदवनपक्षद्वारेण निर्गत्य तत्समीपमुदचलम् । तत्र च मार्गलताकुसुमरजोधूसरं चरणयुगलं कैलासतटाधिरोहदपद्युतचंद्रकान्तमणिप्रस्यंदं प्रधावन्ती यस्मिन्प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव चास्य

सरसः पश्चिमे तटे पुरुषस्येव रुदितध्वनिं विप्रकर्षान्नातिव्यक्तमुपालक्षयम् । दक्षिणेक्षणस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्याहितशङ्का तेन सुतरामवदीर्णहृदयेव किमप्यनिष्टमतः कथयतेव विषण्णेनांतरात्मना तरलिके किमिदमिति सभयमभिदधाना वेपमानगात्रयष्टिस्तदभिमुखमतित्वरितमगच्छम् ।

34040

अतिनिशीथप्रभावाद्दूरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्तनादं विलपतः कपिंजलमश्रौषम् । हा हतोऽस्मि हा दग्धोऽस्मि हा वञ्चितोऽस्मि हा किमिदमापतितं किं वृत्तम् । उत्सन्नोऽस्मि । दुरात्मन्मदननपिशाच पाप निर्घृण किमिदमकृत्यमनुष्ठितम् । आः पापे दुष्कृतकारिणि महाश्वेते दुर्विनीते किमनेन तेऽपकृतम् । आः पाप दुश्चरित चन्द्रचण्डाल कृतार्थोऽसीदानीम् । अपगतदाक्षिण्य दक्षिणानिलहतक पूर्णास्ते मनोरथाः कृतं कर्तव्यं वहेदानीं यथेष्टम् । हा भगवन् श्वेतकेतो पुत्रवत्सल न वेत्सि मुषितमात्मानम् । हा धर्म निष्परिग्रहोऽसि । हा तपो निराश्रयमसि हा सरस्वति विधवासि । हा सत्यनाथमसि । हा सुरलोक शून्योऽसि । सखे प्रतिपालय माम् । अहमपि भवतमनुयास्यामि । न शक्नोमि भवता विना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी । कथमपरिचित इवादृष्टपूर्व इवाद्य मामेकपद उत्सृज्य प्रयासि । कुतस्तवेयमतिनिष्ठुरता । कथय त्वदृते क्व गच्छामि । शून्या मे दिशो जाताः । तदुत्तिष्ठ देहि मे विलपतः प्रतिवचनं । क्व तन्ममोपरि सुहृत्प्रेम । क्व सा स्मितपूर्वाभिभाषिता ।

एवंविधं विलपतं तं श्रुत्वा दूरादेव मुक्तैकताराक्रन्दा सरस्तीरलतासक्तित्रुट्यमानांशुकोत्तरीया यथाशक्ति त्वरितैरज्ञातसमविषमभूमिभागविन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलन्ती पदे पदे केनाप्युत्क्षिप्य नीयमानेव तं प्रदेशं गत्वा शशिमणिशिलातले विरचितं शयनमधिशयानं कपिंजलेन मद्दर्शनादब्रह्मण्यमित्यूर्ध्वहस्तेन द्विगुणीभूतबाष्पोद्गमेनाक्रोशता

कण्ठे परिष्वक्तं तत्क्षणविगतजीवितं तमहं पापकारिणी मन्दभाग्या महाभागमद्राक्षम् ।

उद्भूतमूर्च्छान्धकारा च पातालतलमिवावतीर्णा तदा क्वाहमगमं किमकरवं किं व्यलपमिति सर्वमेव नाज्ञासिषम् । असवश्च मे तस्मिन्क्षणे किमतिकठिनतयास्य मूढहृदयस्य किमनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया हतशरीरस्य किं विहिततया दीर्घशोकस्य किं भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य किमेकान्तवामतया दुरात्मनो मन्मथहतकस्य केन हेतुना नोदगच्छन्निति तदपि न ज्ञातवती । केवलमतिचिराल्लब्धचेतना दुःखभागिनी वह्नाविव पतितमसह्यशोकदह्यमानमात्मानमवनौ विचेष्टमानमपश्यम् । अश्रद्दधाना चासंभावनीयं तत्तस्य मरणमात्मनश्च जीवितमुत्थाय हा हा किमिदमुपनतमिति मुक्तार्तनादा हा अम्ब हा तात हा सख्य इति व्याहरन्ती विलपितुमारब्धा । हा नाथ जीवितनिबन्धनाचक्ष्व क्व मामेकाकिनीमशरणामकरुण विमुच्य यासि । पृच्छ तरलिकां त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था । युगसहस्रायमाणः कृच्छ्रेण नीतो दिवसः प्रसीद सकृदप्यालप दर्शय भक्तवत्सलतामीषदपि विलोकय पूरय मे मनोरथम् । आर्तास्मि भक्तास्म्यनुरक्तास्म्यनाथास्मि बालास्म्यगतिकास्मि दुःखितास्म्यनन्यशरणास्मि मदनपरिभूतास्मि । किमिति न करोषि दयां कथय किमपराद्धं किं वा नानुष्ठितं मया कस्यां वा नाज्ञायामादृतं यस्मिन्वा त्वदनुकूले नाभिरतं येन कुपितोऽसि । दासीजनमकारणापरित्यज्य भजन्न बिभेषि कौलीनात् । अलीकानुरागप्रतारणचतुरया किं वा मया वामया पापया । आः अहमद्यापि प्राणिमि । हा हतास्मि मन्दभागिनी । धिङ्मां दुष्कृतकारिणीं यस्याः कृते तवेयमीदृशी दशा वर्तते । नास्ति मत्सदृशी नृशंसहृदया यादृगेवाहं भवन्तमुत्सृज्य गृहं गतवती । किं मे गृहेण किमम्बया किं

वा तातेन किं बंधुभिः किं परिजनेन । हा कमुपयामि शरणम् । अयि दैव निर्घृण दर्शय दयां विज्ञापयामि त्वां देहि दयितदक्षिणाम् भगवति भवितव्यते कुरु कृपा पाहि वनितामनाथाम् भगवत्यो वनदेवताः प्रसीदत प्रयच्छतास्य प्राणान् । अम्ब वसुधरे सकललोकानुग्रहजननि किमर्थं नानुकम्पसे । तात कैलासेश शरणं गतास्मि ते दर्शय दयालुताम् । इत्येतानि चान्यानि च व्याक्रोशती कियद्वा स्मरामि ग्रहगृहीतेवाविष्टेवोन्मत्तेव भूतोपहतेव व्यलपम् । ततश्च तथाभूते तस्मिन्नवस्थान्तरे मरणैकनिश्चया तत्तद्बहु विलप्य तरलिकामब्रवम् । अभ्युत्तिष्ठ निष्ठुरहृदये कियद्रोदिमि । काष्ठान्याहृत्य विरचय चितामनुसरामि जीवितेश्वरमिति । अत्रांतरे झटिति चन्द्रमण्डलविनिर्गतो गगनादवतीर्य महाप्रमाणः पुरुषो महापुरुषलक्षणोपेतो दिव्याकृतिः पीवराभ्यां बाहुभ्यां तमुपरतमुत्क्षिप्य दुंदुभिनादगभीरेण स्वरेण वत्से महाश्वेते न परित्याज्यास्त्वया प्राणाः पुनरपि तवानेन सह भविष्यति समागम इत्येवमादतः पितेवाभिधाय सहैवानेन गगनतलमुदपतत् । अहं तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी किमिदमिति कपिंजलमपृच्छम् । असौ तु ससम्भ्रममदत्त्वैवोत्तरमुदतिष्ठत् । दुरात्मन्तस्कर क्व मे वयस्यमपहृत्य गच्छसीत्यभिधायोन्मुखः संजातकोपो बध्नन्सोवेगमुत्तरीयवल्कलेन परिकरमुत्पतत तमेवानुसरन्नंतरिक्षमुदगात् । पश्यन्त्या एव च मे सर्व एव ते तारागणमध्यमाविशन् ।

मम तु तेन द्वितीयेनेव प्रियतममरणेन कपिंजलगमनेन द्विगुणीकृतशोकाया सुतरामदीर्यत हृदयम् । किंकर्तव्यतामूढा च तरलिकामब्रवम् । अपि जानासि कथय किमेतदिति । सा तु तदवलोक्य स्त्रीस्वभावकातरतया तस्मिन्क्षणे शोकाभिभवविना भयेनाभिभूता वेपमानागयष्टिर्मम मरणशंकया च वराकी विषण्णहृदया सकरुणमवादीत् । भर्तृदारिके न जानामि पापकारिणी । किं तु महदिदमाश्च-

र्येममानुषाकृतिरेष पुरुष । समाश्वासिता चानेन गच्छता सानुकम्पं पित्रेव भर्तृदारिका। प्रायेण चैवंविधा दिव्या स्वप्नेऽप्यविसंवादिन्यो भवन्त्याकृतयः किमुत साक्षात्। न चाल्पमपि विचारयती कारणमस्य मिथ्याभिधाने पश्यामि। अतो युक्तं विचार्यात्मानमस्मात्प्राणपरित्यागव्यवसायान्निवर्तयितुम्। अतिमहत्खल्विदमाश्वासनस्थानमस्यामवस्थायाम्। अपि च तमनुसरन् गत एव कपिञ्जलस्तस्माच्च कुतोऽयं कोवायं किमर्थं चानेनायमपगतासुरुत्क्षिप्य नीतः क्व वा नीतः कस्माच्चासंभावनीयेनामुना पुनः समागमाशाप्रदानेन भर्तृदारिका समाश्वासितेति सर्वमिदमुपलभ्य जीवितं वा मरणं वा समाचरिष्यसि। अदुर्लभं हि मरणमध्यवसित पश्चादप्येतद्भविष्यति। न च जीवन्कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्ट्वा स्थास्यति। तेन तत्प्रत्यागमनकालावधयोऽपि तावद्ध्रियन्तामम्मी प्राणाः। इत्यभिदधाना पादयोर्मे न्यपतत्। अहं तु सकललोकदुर्लभ्यतया जीविततृष्णायाः क्षुद्रतया च स्त्रीस्वभावस्य तया च तद्वचनोपनीतया दुराशामृगतृष्णिकया कपिञ्जलप्रत्यागमनकाङ्क्षया च तस्मिन्काले तदेव युक्तं मन्यमाना नोत्सृष्टवती जीवितम्। आशया हि किमिव न क्रियते। ता च पापकारिणीं कालरात्रिप्रतिमां वर्षसहस्रायमाणां यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिवाग्निमयीमिवोत्सन्ननिद्रा तथैव क्षितितले विचेष्टमाना रेणुकणधूसरैः शिरोरुहैरपरद्धमुखी निर्दयाक्रन्दजर्जरस्वरक्षयक्षामेण कण्ठेन तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकाद्वितीया क्षपां क्षपितवती।

प्रत्युषसि तूत्थाय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा कृतनिश्चया तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय तान्येव च वल्कलानि तामेवाक्षमालां गृहीत्वा बुद्ध्वा निःसारतां संसारस्य ज्ञात्वा च मन्दपुण्यतामात्मनो निरूप्य च्यापत्तीनामप्रतिकारतां व्यसनोपनिपातानामाकलय्य दुर्निवारतां शोकस्य दृष्ट्वा च निष्ठुरतां दैवस्य चिंतयित्वा चातिमहद्दुःखतां स्नेहस्य भाव-

यित्वा चानित्यतां सर्वभावानामनधार्य चाकाण्डभङ्गुरतां सर्वसुखानाम-यिगणय्य तातमम्बां च परित्यज्य सह परिजनेन मनसा सकलबन्धुवर्ग निर्वर्त्य सकलविषयसुखेभ्यो मनः संयम्येंद्रियाणि गृहीतब्रह्मचर्या देवं त्रैलोक्यनाथमनाथशरणमिमं शरणार्थिनी स्थाणुमाश्रितवत्यास्मि । अपरेद्युश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तात, सहाम्बया सह बन्धुवर्गेणा-गत्य सुचिरं कृताक्रन्दस्तैस्तैरुपायैरभ्यर्थनाभिश्च बहुभिरुपदेशैश्चानेक-प्रकारैः परिसान्त्वनैश्च नानाविधैर्गृहगमनाय मे महान्तं यत्नमकरोत् । यदा च नेयमस्माद्व्यवसायात्कथंचिदपि शक्यते व्यावर्तयितुमिति निश्चयमधिगतवांस्तदा निराशोऽपि दुस्त्यजतया दुहितृस्नेहस्य पुन. पुनर्मया विसृज्यमानोऽपि बहून्दिवसान्स्थित्वा सशोक एवान्तर्दह्यमान हृदयो गृहानयासीत् । गते च ताते तत प्रभृति देवस्य कृतेऽश्रुमो-क्षमात्रेण कृतज्ञतां दर्शयती तदनुरागकृशमिदमपुण्यबहुलमस्तमित-लज्जममङ्गलभूतमनेकक्लेशायाससहस्रनिवासं दग्धशरीरकं बहुविधैर्नि-यमशतैः शोषयन्ती वन्यैश्च फलमूलवारिभिर्वर्तमाना जपव्याजेन तद्-गुणगणानिव गणयन्ती त्रिसंध्यमत्र सरसि स्नानमुपस्पृशन्ती प्रतिदिन-मर्चयन्ती देवं त्र्यम्बकमस्यामेव गुहायां तरलिकया सह दीर्घं शोकम-नुभवन्ती सुचिरं न्यवसम् । साहमेवंविधा पापकारिणी निर्लक्षणा निर्लज्जा क्रूरा च गर्हणीया निष्प्रयोजनोत्पन्ना निष्फलजीविता निर्नाथा निरवलम्बना निःसुखा च । किं मया दृष्टया पृष्टया वा कृतब्राह्मण-वधमहापातकया करोति महाभाग इत्युक्त्वा पाण्डुना वल्कलोपान्तेन शशिनमिव शरन्मेघशकलेनाच्छाद्य वदनं दुर्निवारबाष्पवेगमपारयन्ती निवारयितुमुन्मुक्तकण्ठमतिचिरमुच्चैः प्रारोदीत् ।

Kádambari.

XIV

Characteristics of good servants

एवमादिष्टस्तु मेघनादो व्यजिज्ञपत् । देवि राजलोके तु का कथा

भृत्यवर्गोऽपि सकल एवाय कन्दमूलफलाशी निश्चय कृत्वा स्थितो, यथास्माक मध्यादेकेनापि देवपादाद्विना न प्रतीप गतव्यम् । भृत्या अपि त एव ये सपत्तौ विपत्तौ च निर्विशेष सेवते समुन्नम्यमाना सुतरामव नमन्त्यालप्यमाना न समानालापा जायते स्तूयमाना नोत्सिच्यते क्षिप्यमाणा नापराध गृह्णन्त्युच्यमाना न प्रतीप भाषते पृष्टा प्रिय हित विज्ञापयन्त्यनादिष्टा कुर्वन्ति कृत्वा न जल्पति पराक्रम्य न विकत्थते कथ्यमाना अपि लज्जामुद्वहन्ति महाहवेष्वग्रतो ध्वजभूता लक्ष्यते दानकाले पलायमाना पृष्ठतो निलीयते नापि स्नेह बहु मन्यते जीवितात्पुरो मरणमभिवाञ्छति गृहादपि स्वामिपादमूले सुख तिष्ठति । येषा च तृष्णा चरणपरिचर्यायामसतोषो हृदयाराधने व्यसनमाननावलोकने वाचालता गुणग्रहणे कार्पण्यमपरित्यागे भर्तु । ये च विद्यमानेष्वात्मनि न स्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तय पश्यतोऽप्यन्धा इव शृण्वतोऽपि बधिरा इव वाग्मिनोऽपि मूका इव जानतोऽपि जडा इवानुपहतकरचरणा अपि कुणय इव पङ्गव इव क्लीबा इवाकिंचित्करा स्वात्मना स्वामिचित्तादर्शे प्रतिबिम्बवद्वर्तते ।

Kadambari

XV.

Characteristics of wise and foolish persons.

Part I

निषेवते प्रशस्तानि निंदितानि न सेवते ।
अनास्तिक श्रद्दधान एतत्पडितलक्षणम् ॥ १ ॥
क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्रीस्तम्भो मान्यमानिता ।
यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पडित उच्यते ॥ २ ॥
यस्य कृत्य न जानन्ति मन्त्र वा मन्त्रित परे ।
कृतमेवास्य जानन्ति स वै पडित उच्यते ॥ ३ ॥

यस्य कृत्यं न विघ्नन्ति शीतमुष्णं भयं रतिः ।
समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पंडित उच्यते ॥ ४ ॥
यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्थावनुवर्तते ।
कामादर्थं वृणीते यः स वै पंडित उच्यते ॥ ५ ॥
यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते ।
न किंचिदवमन्यते नराः पंडितबुद्धयः ॥ ६ ॥
क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ।
नासंपृष्टो व्युपयुङ्क्ते परार्थे तत्प्रज्ञानं प्रथमं पंडितस्य ॥ ७ ॥
नाप्राप्यमभिवांछन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ।
आपत्सु च न मुह्यन्ति नराः पंडितबुद्धयः ॥ ८ ॥
निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः ।
अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पंडित उच्यते ॥ ९ ॥
आर्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते ।
हितं च नाभ्यसूयन्ति पंडिता भरतर्षभ ॥ १० ॥
न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते ।
गांगो ह्रद इवाक्षोभ्यो यः स पंडित उच्यते ॥ ११ ॥
तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पंडित उच्यते ॥ १२ ॥
श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
असंभिन्नार्यमर्यादः पंडिताख्यां लभेत सः ॥ १३ ॥
स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।
मिथ्या चरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥ १४ ॥
अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।
कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ १५ ॥
अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते ।
अविश्वस्ते विश्वसिति मूढचेता नराधमः ॥ १६ ॥

पर क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वय तथा ।
यश्च क्रुध्यत्यनीशानः स च मूढतमो नरः ॥ १७ ॥
आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितम् ।
अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ॥ १८ ॥
अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ।
विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पंडित उच्यते ॥ १९ ॥
एकः सपन्नमश्नाति वस्ते वासश्च शोभनम् ।
योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को नृशंसतरस्ततः ॥ २० ॥
एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः ।
भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥ २१ ॥
एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता ।
बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥ २२ ॥
एकं विषरसो हंति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
सराष्ट्रं सप्रजं हंति राजानं मंत्रविप्लवः ॥ २३ ॥
एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ २४ ॥
सोऽस्य दोषो न मंतव्यः क्षमा हि परमं बलम् ।
क्षमा गुणो ह्यशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ॥ २५ ॥
क्षमा वशीकृतिर्लोके क्षमया किं न साध्यते ।
शांतिखड्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः ॥ २६ ॥
अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति ।
अक्षमावान्परं दोषैरात्मानं चैव योजयेत् ॥ २७ ॥
एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शांतिरुत्तमा ।
विद्यैका परमा तृप्तिरहिंसैका सुखावहा ॥ २८ ॥
Mahâbhârata.

य सर्वभूतप्रशमे निविष्ट सयो मृदुर्मानकृन्मुद्धभाव ।
अतीव न ज्ञायते ज्ञातिमध्ये महामणिर्जात्य इव प्रसन्न ॥ ३८ ॥
य आत्मनाऽपत्रपते भृशं नर स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत ।
अनन्ततेजा सुमना समाहित स तेजसा सूर्य इवावभासते ॥ ३९

Mahabharata

XVII

King Harsha hearing of his father's illness

अथ कदाचिद् राज्यवर्धन कवचधरमाहूय हूणान्हन्तु हरिणानि हरिणेश किशोरमपरिमितबलानुयात चिरन्तनैरमात्यै प्रधानैश्च मह सामन्ते कृत्वा माभिसारमुत्तरापथं प्राहिणोत् । प्रयात च देवो ह कतिचित्प्रयाणकानि तुरगैरनुवव्राज । प्रविष्टे च कैलासप्रभाभासि ककुभ भ्रातरि निवर्तमानो नवे वयसि वर्तमानो निर्झरसानुरोधी के सरिशरभशार्दूलवराहबहुलेषु तुषारशैलोपकण्ठेषु क्रीडामृगयया मृगै घ्नन कतिपयान्यहानि बहिरेव व्यलम्बत । चकार चाकर्णाकृष्टमाशु भक्त्वर्षी स्वर्णपीयोभिरिव दिवसैर्निस्तापान्यरण्यानि ।

एकदा तु विभावर्यास्तुरीये यामे प्रयुपस्येव स्वप्ने चटुलज्वाला जर्जरितमकठकुम दुर्निवारणदावदहनभुजा दह्यमान केसरिणमद्र क्षीत् । तस्मिन्नेव दावदहने समुत्सृज्य शावकानुद्दयामान पातयत सिंहीमपश्यत् । आसीच्चास्य चेतसि । लोहेभ्य कठिनतरा खलु स्नेहमया बन्धनपाशा । यत्तिर्यञ्चोऽप्येवमाचरन्तीति । प्रबुद्ध स्यास्य दक्षिणेतरमक्षि परस्पन्दे । गात्रेष्वकस्मादेव च वेपथुर्निपप्रथे निर्निमित्तमन्तर्धनस्थचाचचास्य हृदयम् । अकारणादेवाजायत गरी यसी दु खासिका । किमिदमिति समुत्पन्नविविधवितर्कनिगडितमति रपगतधृतिश्चिन्तयन्निवावदन स्तिमिततारकेण चक्षुषा समुद्वियमान स्वाप्कमस्थिरायतमिव धवार चकोरेक्षण क्षणधीर्णाम्। अह्नि च तस्मि

त्येनैव चेतसा चिक्रीड मृगयाम् । आरोहति च हरितहये मध्य-
न्दिनो भवनमागत्योभयतो मन्दं मन्दं वाह्यमानतनुतालवृन्तो वेत्रपट्टिकाम-
शयान सायक एव तस्था । अथ दूरादेव दीर्घाध्वगनार कुरङ्ग-
नामानमायातमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा पूर्वनिमित्तपरम्पराविर्भूतभीतिरग्वियन हृदयेन । कुरङ्गकस्तु
प्रणाम समुपसृत्य प्रथममाननलग्न विषादमुपनिन्ये पश्चाल्लिखम् ।
च हर्ष स्वयमेवावाचयत् । लेखार्थेनैव च सह गृहीत्वा हृदयेन
पमभिन्नरूपोऽभ्यधात् । कुरङ्गक किं ममाद्य तातस्येति । स
चचक्षे देव दाहज्वरो महानिति । तच्चाकर्ण्य सहसैवास्य हृदय
ल । कृतमना अ चनयितुरायुष्कामोऽपरिमितमणिकनकरजतजा-
ामपरिबर्हमशेष ब्राह्मणसादकरोत् । समुत्तस्थौ चैवमचल त्वरया च
वमान परिबर्हकोपनीतमारुह्य तुरगमेकाक्यैव प्रतातु प्रावर्तत ।

Harshacharita

XVIII.

The Yaksha's message

तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम् ।
विद्युद्गर्भः स्तिमितनयनां त्वत्सनाथे गवाक्षे
वक्तुं धीरः स्तनितवचनैर्मानिनीं प्रक्रमेथाः ॥ १ ॥
भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धि मामम्बुवाहं
तत्सन्देशैर्हृदयनिहितैरागतं त्वत्समीपम् ।
यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोषितानां
मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि ॥ २ ॥
इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा
त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य सम्भाव्य चैवम् ।

श्रोष्यत्स्वमात्परमरहिता सौम्य सीमतिनीनां
कांतोदंतं सुहृदुपनतं संगमार्त्किचिदून ॥ ३ ॥
तामायुष्मन्मम च वचनादात्मनश्चोपकर्तुं
ब्रूया एवं तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः ।
अव्यापन्नः कुशलमबले पृच्छति त्वां वियुक्तः
पूर्वाभाष्यं सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव ॥ ४ ॥
शद्वाख्येयं यदपि किल ते यः सखीनां पुरस्ता-
त्कर्णे लोलः कथयितुमभूदाननस्पर्शलोभात् ।
सोऽतिक्रांतः श्रवणविषयं लोचनाभ्यामदृष्ट-
स्त्वामुत्कंठाविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥ ५ ॥
श्यामास्वंगं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासा-
न्हंतैकस्मिन्क्वचिदपि न ते चंडि सादृश्यमस्ति ॥ ६ ॥
त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्त्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतांतः ॥ ७ ॥
भित्त्वा सद्यः किसलयपुटान्देवदारुद्रुमाणां
ये तत्क्षीरस्रुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।
आलिंग्यंते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः
पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदंगमेभिस्तवेति ॥ ८ ॥
नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवावलंबे
तत्कल्याणि त्वमपि नितरां मा गमः कातरत्वम् ।
कस्यात्यंतं सुखमुपनतं दुःखमेकांततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ ९ ॥

शापांतो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
शेषान्मासान्गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥ १० ॥
एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
मा कौलीनादसितनयने मय्यविश्वासिनी भूः ।
स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वभोगा
दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति ॥ ११ ॥
आश्वास्यैवं प्रथमविरहोदग्रशोकां सखीं ते
शैलादाशु त्रिनयनवृषोत्खातकूटान्निवृत्तः ।
साभिज्ञानप्रहितकुशलैस्तद्वचोभिर्ममापि
प्रातः कुन्दप्रसवशिथिलं जीवितं धारयेथाः ॥ १२ ॥
कच्चित्सौम्य व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे
प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरतां कल्पयामि ।
निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः
प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥ १३ ॥
एतत्कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्तिनो मे
सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशबुद्ध्या ।
इष्टान्देशाञ्जलद विचर प्रावृषा संभृतश्री
र्मा भूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः ॥ १४ ॥

Meghaduta

XIX

A lover's tale

मकरंदः । कथितमवलोकितया मदनोद्यानं गतो माधव इति ।
भवतु तत्रैव गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) दिष्ट्याय वयस्य
इत एवाभिवर्तते । (निरूप्य ।) अस्य तु

गमनमलस शून्या दृष्टि शरीरमसौष्ठवं
श्वसितमधिकं किं न्वेतत्स्यात्किमन्यदितोऽथ वा ।
भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा विकारि च यौवनं
ललितमधुरास्ते ते भावा क्षिपन्ति च धीरताम् ॥ १ ॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो माधवः)

माधवः । (स्वगतम्)

तामिन्दुसुन्दरमुखीं सुचिरं विभाव्य चेतः कथं कथमपि व्यपवर्तते मे ।
लज्जां विजित्य विनयं विनिवार्य धैर्यमुन्मथ्य मन्थरविवेकमकाण्ड एव ॥ २ ॥

आश्चर्यम् । यद्विस्मयस्तिमितमस्तमितान्यभाव
मानन्दमन्दममृतप्लवनादिवाभूत् ।
तत्संनिधौ तदधुना हृदयं मदीय
मङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते ॥ ३ ॥

मकरन्दः । सखे माधव इत इतः ।

माधवः । (परिक्रम्य) कथं प्रियवयस्यो मम मकरन्दः ।

मकरन्दः । (उपसृत्य) सखे माधव उल्बणतरस्तपति तपनस्तद-स्मिन्नुद्याने मुहूर्तमुपविशाव ।

माधवः । यदभिरुचितं वयस्याय ।

(इत्युभावुपविशतः)

मकरन्दः । तदस्य तावदुच्छ्वसितकुसुमकेसरकषायशीतलामोदवासितोद्यानस्य काञ्चनारपादपस्याधस्तादुपविशाव ।

(तथा कुरुतः ।)

मकरन्दः । वयस्य माधव । अद्य किल मदनोद्यानयात्राप्रतिनिवृत्तमन्यादृशं भवन्तमवधारयामि । अपि नाम मनागवतीर्णोऽसि रतिरमणबाणगोचरम् ।

(माधवः सलज्जमधोमुखस्तिष्ठति ।)

मकरन्द । (विहस्य) तस्मिन्ननतमुग्धमुखपुण्डरीके स्थितोऽसि । पश्य ।

अन्येषु जन्तुषु रजस्तमसावृतेषु
निश्वस्य धातरि समं परमेश्वरे च ।
सोयं प्रसिद्धविभवः खलु चित्तजन्मा
मा लज्जया तव कथंचिदपह्नुतिर्भूत् ॥ ४ ॥

माधवः । वयस्य किं न कथयामि श्रूयताम् । गतोहमवलोकिता जनितकौतुकं कामदेवायतनम् । तत्र चेतस्ततः परिक्रम्यावलोक्य च परिश्रमाद्वकुलमुकुलावलीमनोहराभरणरमणीयस्याङ्गनभुवो बालबकुल स्यालवालपरिसरे स्थितः । तस्य च यदृच्छया निरन्तरनिपतितानि कुसुमान्यादाय विदग्धरचनामनोहरां स्रजमभिनिर्मातुमारब्धवानस्मि । अनन्तरं च संचारिणीव देवस्य मकरकेतोर्जगद्विजयवैजयन्तिका निर्गत्य गर्भभवनाद्‌ नर्मविदग्धमुग्धवेषपथ्यविभावितकुमारीभावा महानुभाव प्रकृतिरत्युदारपरिजना कापि इत एवाभिगतवती । 3

सा रामणीयकनिधेरधिदेवता वा
सौंदर्यसारसमुदायनिकेतनं वा ।
तस्याः सखे नियतमिन्दुसुधामृणाल
ज्योत्स्नादि कारणमभून्मदनश्च वेधाः ॥ ५ ॥

अथ सा प्रणयिनीभिरनुचरीभिरविरलकुसुमसंचयावचयलीलादोह दिनीभिरभ्यर्थ्यमाना तमेव बकुलपादपोद्देशमागतवती । तस्याश्च कस्मिं श्चिदपि महाभागधेयजन्मनि बहुदिवसापचीयमानमिव मन्मथव्यथावि कारमुपलक्षितवानस्मि । सा पुनर्मम प्रथमदर्शनात्प्रभृत्यमृतवर्तिरिव चक्षुषोर्निरतिशयमानन्दमुत्पादयन्त्ययस्कान्तमणिशलाकेव लोहधातुमन्त करणमाकृष्टवती । किं बहुना ।

(प्रकाशम् ।) अपि वयस्येन निदिते तदन्वयनामनी ।

माधवः । सखे श्रूयताम् । अथ तस्या करेणुकारोहणसमय एव महतः सखीकदम्बकादन्यतमा वारयोषिद्विलम्ब्य माळबकुलकुसुमावचयक्रमेण नेदीयसी भूत्वा प्रणम्य कुसुमापीडव्याजेन मामेवमुक्तवती । महाभाग सुश्लिष्टगुणतया रमणीय एव व सुमनसा सनिवेश । कुतूहलिनी च नो भर्तृदारिका वर्तते । यस्या अभिनवो विचित्र कुसुमेषु व्यापार । तद्भवतु कृतार्थता वैदग्ध्यस्य । फलतु निर्माणरमणीयता विधातु । समासादयतु सरस एष भर्तृदारिकाया कण्ठावलम्बन महार्घतामिति ।

मकरंदः । अहो वैदग्ध्यम् ।

माधवः । तया च मदनुयुक्तया समाख्यातमियममात्यभूरिवसो प्रसूतिर्मालती नामाह च प्रसादभूमिर्भर्तृदारिकाया धात्रेयिका लवंगिका नामेति ।

मकरंदः । अमात्यभूरिवसोरात्मजेत्यपर्याप्तिर्बहुमानस्य । अपि च मालती मालतीति मोदते भगवती कामदकी तां च किल राजा नदनाय प्रार्थयत इति किंवदन्ती श्रूयते ।

माधव । तया चाहमनुरुध्यमानस्ता बकुलमालामात्मन कण्ठादवतार्य दत्तवान् । असौ पुनरभिनिविष्टया दृशा मालतीमुखावलोकनविहस्ततया विषमविरचितैकभागां तामेव बहु मन्यमाना महानयं प्रसाद इति प्रतिगृहीतवती । अनतर च यात्राभङ्गप्रचलितस्य महत पौरजनस्य सकुलेन विघटितायां तस्यामागतोऽस्मि ।

Málatimádhava I

XX.

An address to the Ganges.

समृद्ध सौभाग्य सकलवसुधाया किमपि तन्
महैश्वर्य लीलाजनितजगत खंडपरशो ।

श्रुतीना सर्वस्व सुकृतमथ मूर्त सुमनसा
सुधासौन्दर्य ते सलिलमशिव न शमयतु ॥ १ ॥
दरिद्राणा दैन्य दुरितमथ दुर्वासनहृदा
द्रुत दूरीकुर्वन् सकृदुपगतो दृष्टिसरणिम् ।
अपि द्रागाविद्याद्रुमदलनदीक्षागुरुरिह
प्रवाहस्ते वारा श्रियमयमपारा दिशतु न ॥ २ ॥
स्मृति याता पुसामकृतसुकृतानामपि च या
हरत्यन्तस्तन्द्रा तिमिरमिव चन्द्रांशुसरणि ।
इय सा ते मूर्ति सकलसुरससेव्यसलिला
ममान्तस्सन्ताप त्रिविधमपि पाप च हरताम् ॥ ३ ॥
तवालम्बादम्ब स्फुरदलघुगर्वेण सहसा
मया सर्वेऽवज्ञासरणिमथ नीता सुरगणा ।
इदानीमौदास्य यदि भजसि भागीरथि तदा
निराधारो हा रोदिमि कथय केषामिह पुर ॥ ४ ॥
अपि प्राज्य राज्य तृणमिव परित्यज्य सहसा
विलोलद्वानीर तव जननि तीर श्रितवताम् ।
सुधात स्वादीय सलिलमिदमातृप्ति पिबता
जनानामानन्द परिहसति निर्वाणपदवीम् ॥ ५ ॥
स्मृत सद्य स्वान्त विरचयति शान्त सकृदपि
प्रगीत यत्पाप झटिति भवताप च हरति ।
इद तद्गङ्गेति श्रवणरमणीय खलु पद
मम प्राणप्रान्ते वदनकमलान्तर्विलसतु ॥ ६ ॥
महादानैर्ध्यानैर्बहुविधवितानैरपि च यत्
न लभ्य घोराभि सुविमलतपोराजिभिरपि ।
अचिन्त्य तद्विष्णो पदमखिलसाधारणतया
ददाना केनासि त्वमिह तुलनीया कथय न ॥ ७ ॥

नृणामीक्षामात्रादपि परिहरन्त्या भवभयं
शिवायास्ते मूर्तेः क इह बहुमानं कथयतु ।
अमर्षम्लानायाः परममनुरोधं गिरिभुवो
विहाय श्रीकण्ठः शिरसि नियतं धारयति याम् ॥ ८ ॥

स्खलन्ती स्वर्लोकादवनितलशोकापहृतये
जटाजूटग्रन्थौ यदसि विनिबद्धा पुरभिदा ।
अये निर्लोभानामपि मनसि लोभं जनयतां
गुणानामेवायं तव जननि दोषः परिणतः ॥ ९ ॥

जडानन्धान्पङ्गून्प्रकृतिबधिरानुक्तिविकलान्
ग्रहग्रस्तानस्ताखिलदुरितनिस्तारसरणीन् ।
निलिम्पैर्निर्मुक्तानपि च निरयान्तर्निपतितान्
नरानम्ब त्रातुं त्वमिह परमं भेषजमसि ॥ १० ॥

स्वनद्भुवनस्थानां झटिति सततमनसः
समुद्धर्तुं सन्ति त्रिभुवनतले तीर्थनिवहाः ।
अपि प्रायश्चित्तप्रसरणपथातीतचरितान्
नरानूरीकर्तुं त्वमिव जननि त्वं विजयसे ॥ ११ ॥

निधानं धर्माणां किमपि च विधानं नवमुदां
प्रधानं तीर्थानाममलपरिधानं त्रिजगतः ।
समाधानं बुद्धेरथ खलु तिरोधानमधियां
श्रियामाधानं नः परिहरतु तापं तव वपुः ॥ १२ ॥

समुत्पत्तिः पद्मारमणपदपद्मामलनखात्
निवासः कन्दर्पप्रतिभटजटाजूटभवने ।
अथायं व्यासङ्गो हतपतितनिस्तारणविधौ
न कस्मादुत्कर्षस्तव जननि जागर्ति जगतः ॥ १३ ॥

नगेभ्यो यान्तीनां कथय तटिनीनां कतमया
पुराणां संहर्तुः सुरधुनि कपर्दोऽधिरुरुहे ।

कथं वा श्रीभर्तुः पदकमलमक्षालि सलिलै-

स्तुलालेशो यस्यास्तव जननि दीयेत कविभिः ॥ १४ ॥

निवृत्ता निःशङ्कं निरवधिसमाधिं विधिरहो

सुखं शेषे शेतां हरिरविरतं नृत्यतु हरः ।

कृतं प्रायश्चित्तैरलमथ तपोदानयजनैः

सवित्री कामानां यदि जगति जागर्ति भवती ॥ १५ ॥

विलीनोऽयं वैवस्वतनगरकोलाहलभरो

गता दूता दूरं क्वचिदपि परेतान्मृगयितुम् ।

विमानानां व्रातो विदलयति वीथीर्दिविषदां

कथा ते कल्याणी यदवधि महीमण्डलमगात् ॥ १६ ॥

त्रपन्ते तीर्थानि त्वरितमिह यस्योद्धृतिविधौ

करं कर्णे कुर्वन्त्यपि किल कपालिप्रभृतयः ।

इमं तं मामम्ब त्वमियमनुकम्पार्द्रहृदया

पुनाना सर्वेषामघमथनदर्पं दलयसि ॥ १७ ॥

विशालाभ्यामाभ्यां किमिह नयनाभ्यां खलु फलं

न याभ्यामालीढा परमरमणीया तव तनुः ।

अयं हि न्यक्कारो जननि मनुजस्य श्रवणयो-

र्ययोर्नान्तर्यातस्तव लहरिलीलाकलकलः ॥ १८ ॥

कियन्तः सन्त्येके नियतमिह लोकार्थघटकाः

परे पूतात्मानः कति च परलोकप्रणयिनः ।

सुखं शेते मातस्तव खलु कृपातः पुनरयं

जगन्नाथः शश्वत्त्वयि निहितलोकद्वयभरः ॥ १९ ॥

भवत्या हि व्रात्याधमपतितपाखण्डपरिषत्-

परित्राणस्नेहः श्लथयितुमशक्यः खलु यथा ।

ममाप्येवं प्रेमा दुरितनिवहेष्वम्ब जगति

स्वभावोऽयं सर्वैरपि खलु यतो दुष्परिहरः ॥ २० ॥

प्रपद्यन्ते लोकाः कति न भवतीमत्रभवती-
मुपाधिस्तत्रायं स्फुरति यदभीष्टं वितरसि ।
शपे तुभ्यं मातर्मम तु पुनरात्मा सुरधुनि
स्वभावादेव त्वय्यमितमनुरागं विधृतवान् ॥ २१ ॥
नरान्मूढांस्तत्तज्जनपदसमासक्तमनसो
हसन्तः सोल्लासं विकचकुसुमव्रातमिषतः ।
पुनानाः सौरभ्यैः सततमलिनो नित्यमलिनान्
सखायो नः सन्तु त्रिदशतटिनीतीरतरवः ॥ २२ ॥
यजन्त्येके देवान्कठिनतरसेवांस्तदपरे
वितानव्यासक्ता यमनियमरक्ताः कतिपये ।
अहं तु त्वन्नामस्मरणकृतकामस्त्रिपथगे
जगज्जालं जाने जननि तृणजालेन सदृशम् ॥ २३ ॥
विभूषितानङ्गरिपूत्तमाङ्गा सद्यः कृतानेकजनार्तिभङ्गा ।
मनोहरोत्तुङ्गचलत्तरङ्गा गङ्गा ममाङ्गान्यमलीकरोतु ॥ २४ ॥
इमां पीयूषलहरीं जगन्नाथेन निर्मिताम् ।
यः पठेत्तस्य सर्वत्र जायन्ते सुखसम्पदः ॥ २५ ॥

Gangalahari

XXI

God is not open to the charges of injustice and cruelty

नेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते । कुतः । वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् ।
कांश्चिदत्यन्तसुखभाजः करोति देवादीन् । कांश्चिदत्यन्तदुःखभाजः करोति
पश्वादीन् । कांश्चिन्मध्यमभोगभाजो मनुष्यादीनिति । एवं विषमां
सृष्टिं निर्मिमाणस्येश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्तेः श्रुतिस्मृ-
त्यवधारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविलोपः प्रसज्येत । यथा खलजनै

जुगुप्सितं निर्घृणत्वमतिक्रूरत्वं दुःखयोगविधानात् सर्वप्रजोपसंहरणाच्च प्रसज्येत । तस्माद्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गान्नेश्वरः कारणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । वैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रसज्येते । कस्मात् । सापेक्षत्वात् । यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते स्यातामेतौ दोषौ वैषम्यं नैर्घृण्यं च । न तु निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति । सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते । किमपेक्षत इति चेद्धर्माधर्मावपेक्षत इति वदामः । अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः । ईश्वरस्तु पर्जन्यवद् द्रष्टव्यः । यथा हि पर्जन्यो व्रीहियवादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति व्रीहियवादिवैषम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवन्ति । एवमीश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति । देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधारणानि कर्माणि कारणानि भवन्ति । एवमीश्वरः सापेक्षत्वान्न वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दुष्यति ।

Saṅkarabhāshya

XXII

A poet's introduction to his poem

श्रीनाभि कुम्भोदरिपुश्पार्श्वे पञ्चचरित्रस्तुतिमातनोति ।
नीलोमरञ्जानरहस्यकाति न गेऽस्तु नूनं भगवान्मुकुन्दः ॥ १ ॥
साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थं कर्णामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः ।
यदस्य दैत्या इव लुण्ठनाय काव्यार्थचौराः प्रगुणीभवन्ति ॥ २ ॥
गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यथेष्टं नास्ति क्षतिः क्वापि कवीश्वराणाम् ।
रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्यैरद्यापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥ ३ ॥
सहस्रशः सन्तु विशारदानां वैदर्भलीलानिधयः प्रबन्धाः ।
तथापि वैचित्र्यरहस्यलुब्धाः श्रद्धां विधास्यन्ति सचेतसोऽत्र ॥ ४ ॥
कुण्ठत्वमायाति गुणः कवीनां साहित्यविद्याश्रमवर्जितेषु ।

कुर्यादनार्द्रेषु किमङ्गनानां केशेषु कृष्णागुरुधूपवासः ॥ ५ ॥
व्युत्पत्तिरावर्जितकोविदापि न रञ्जनाय क्रमते जडानाम् ।
न मौक्तिकच्छिद्रकरी शलाका प्रगल्भते कर्मणि टङ्किकायाः ॥ ६ ॥
कथासु ये लब्धरसाः कवीनां ते नानुरज्यन्ति कथान्तरेषु ।
न ग्रन्थिपर्णप्रणयाश्चरन्ति कस्तूरिकागन्धमृगास्तृणेषु ॥ ७ ॥
न दुर्जनानामिह कोपि दोषस्तेषां स्वभावो हि गुणासहिष्णुः ।
द्वेष्यैव केषामपि चन्द्रखण्डविपाण्डुरा पुण्ड्रकशर्करापि ॥ ८ ॥
अलौकिकोल्लेखसमर्पणेन विदग्धचेतःकषपट्टिकासु ।
परीक्षितं काव्यसुवर्णमेतल्लोकस्य कण्ठाभरणत्वमेतु ॥ ९ ॥
किं चारुचारित्रविलासशून्याः कुर्वन्ति भूपाः कविसंग्रहेण ।
किं जातु गुञ्जाफलभूषणानां सुवर्णकारेण वनेचराणाम् ॥ १० ॥
पृथ्वीपतेः सन्ति न यस्य पार्श्वे कवीश्वरास्तस्य कुतो यशांसि ।
भूपाः कियन्तो न बभूवुरुर्व्यां जानाति नामापि न कोपि येषाम् ॥ ११ ॥
लङ्कापतेः संकुचितं यशो यद्यत्कीर्तिपात्रं रघुराजपुत्रः ।
स सर्व एवादिकवेः प्रभावो न कोपनीयाः कवयः क्षितीन्द्रैः ॥ १२ ॥
गिरां प्रवृत्तिर्मम नीरसापि मान्या भवित्री नृपतेश्चरित्रैः ।
के वा न शुश्रूषितुमाद्रियन्ते शिवस्य मूर्ध्नि धारयन्ति ॥ १३ ॥
कर्णामृतं सूक्तिरसं विमुच्य दोषे प्रयत्नः सुमहान्खलानाम् ।
निरीक्षते केलिवनं प्रविश्य क्रमेलकः कण्टकजालमेव ॥ १४ ॥
एतास्तु चाटुक्रमविभ्रमासमुद्राः गुणगौतिमानाम् ।
मद्वाक्सतागृनविरे ... कटनिकूपण च ॥ १५ ॥

Vikramankadevacharita I.

स्वाधीन शशिमालिचापविषये प्राप्तो न वै विक्रियां
पायाद्व स विभीषणाग्रजनिहा रामाभिधानो हरि ॥ १ ॥
नाय प्रयातिविकृतिं विरसो न य स्या-
न्न क्षीयते बहुजनैर्नितरा निपीत ।
जाड्य निहंति रुचिमेति करोति तृप्ति
नून सुभाषितरसोऽन्यरसातिशायी ॥ २ ॥
लौकिकाना हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ।
ऋषीणा पुनराद्याना वाचमर्थोऽनुधावति ॥ ३ ॥
यस्याश्चोरश्चिकुरनिकर कर्णपूरो मयूरो
भासो हास कविकुलगुरु कालिदासो विलास ।
हर्षो हर्षो हृदयवसति पचबाणस्तु बाण
केषा नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥ ४ ॥
गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निदुक्ष्वेडाविवेश्वर ।
शिरसा श्लाघते पूर्वं पर कठे नियच्छति ॥ ५ ॥
पातितोऽपि कराघातैरुत्पतत्येव कदुक ।
प्रायेण साधुवृत्तानामस्थायिन्यो विपत्तय ॥ ६ ॥
किं जन्मना च महता पितृपौरुषेण
शक्त्या हि याति निजया पुरुष प्रतिष्ठाम्
कुंभो न कूपमपि शोषयितु समर्थ
कुंभोद्भवेन मुनिनाम्बुनिधि पीत ॥ ७ ॥
असाधु साधुर्वा भवति खलु जात्यव पुरुषो
न सगाद्दौर्जन्य न हि सुजनता कस्यचिदपि ।
प्ररूढे ससर्गे मणिभुजगयोर्जन्मजनिते
मणिर्नाहेर्दोषान् स्पृशति न हि सर्पो मणिगुणान् ॥ ८ ॥
रास्यक चक्र सुनयगामिना सम तुरगा
निगलयो मार्गश्चरणरहित सारथिरपि ।

रविर्यात्येवात प्रतिदिनमपारस्य नभसः
क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥ ९ ॥
विपक्षः श्रीकण्ठो जडतनुरमात्यः शशधरो
वसन्तः सामन्तः कुसुममिषवः सैन्यमबलाः ।
तथापि त्रैलोक्यं जयति मदनो देहरहितः
क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥ १० ॥
ये जाते व्यसने निराकुलधियः सम्पत्सु नाभ्युन्नताः
प्राप्ते नैव पराङ्मुखाः प्रणयिनि प्राणप्रयोगैरपि ।
ह्रीमन्तः स्वगुणप्रकाशनविधावन्यस्तुतौ पण्डिता-
स्ते भूमण्डलमण्डनैकतिलकाः सन्ति कियन्तो जनाः ॥ ११ ॥
क्षुद्राः सन्ति सहस्रशः स्वभरणव्यापारमात्रोद्यताः
स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमानेकः सतामग्रणीः ।
दुष्पूरोदरपूरणाय पिबति स्रोतःपतिं वाडवो
जीमूतस्तु निदाघसंभृतजगत्सन्तापविच्छित्तये ॥ १२ ॥
किं कूर्मस्य भरव्यथा न वपुषि क्ष्मां न क्षिपत्येष य-
त्किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चलः ।
किं त्वङ्गीकृतमुत्सृजन् कृपणवत् श्लाघ्यो जनो लज्जते
निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम् ॥ १३ ॥
दुर्जनदूषितमनसां पुंसां सुजनेऽपि नास्ति विश्वासः ।
[illegible] पायसदग्धो [illegible] पानीयं पिबति ॥ १४ ॥
[illegible] पतति [illegible] पृष्ठभाग
[illegible] किमपि [illegible] ॥
[illegible] प्रतिपन्नः
[illegible] करोति ॥ १५ ॥
[illegible]
[illegible] ।

लङ्केश्वरो हरति दाशरथे: कळत्रं
प्राप्नोति बधमत्र दक्षिणसिन्धुराजः ॥ १६ ॥
आलस्य स्थिरतामुपैति भजते चापल्यमुद्योगिता
मूकत्वं मितभाषिता वितनुते मौग्ध्यं भवेदार्जवम् ।
पात्रापात्रविचारणाविरहिता यच्छत्युदारात्मता
मातर्लक्ष्मि तव प्रमाददवशतो दोषा भवन्ती सद्गुणा ॥१७॥
पीतोऽगस्त्येन तातश्चरणतलहतो वल्लभोऽन्येन रोषा-
दाबाल्याद्विप्रवर्यैः स्ववदनविवरे धारिता वैरिणी मे ।
गेहं मे छेदयति प्रतिदिनममुनाकान्तपूजानिमित्तं
तस्मात्खिन्ना सदाहं द्विजकुलसदनं नाथ नित्यं त्यजामि ॥१८॥
आपद्गतं हससि किं द्रविणान्धमूढ
लक्ष्मीः स्थिरा न भवतीति किमत्र चित्रम् ।
एतान्प्रपश्यसि घटाञ्जलयन्त्रचक्रे
रिक्ता भवन्ति भरिता भरिताश्च रिक्ताः ॥ १९ ॥
उड्डीना गुणपक्षिणः सुखफलान्याराद्विशीर्णान्यथ
पर्यस्ता परितो यशःस्तबकिता सपल्लतापल्लवा ।
प्रागेवापसृतप्रमोदहरिणच्छाया क्वचित्तु गता
दैन्यारण्यमतङ्गजेन महता भग्नेऽभिमानद्रुमे ॥ २० ॥
रत्ने त्वं मज्ज सिन्धौ गिरिवरशिखरे त्वं च तिष्ठ प्रतिष्ठे
शाते प्रीते दिशाते कुरु वसतिमहो गर्व खर्वीभवाशु ।
तेजः पातालमूलं भज मुनि भगवन्मान मा नाम तस्तु
प्रेम्णैकामाश्रयन्तीं सततमहमिमां तूर्णमाशां श्रयिष्ये ॥२१॥
सिद्धक्षुण्णाब्धिरौद्रभ्रमगलित रसाकाकुनाम्बर
कान्तारे यत्र रौद्रया दुग्धमगाद्विरस्य पत्नी मुदा ।
पाणिभ्यामवगृह्य शुष्ककठिनं तद्वीक्ष्य दूरे नहा
वक्त्राने पततामनीव मत्तामिन्मार्गो स्याद्गति ॥ २२ ॥

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ता पुरा तेऽखिला
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्यात्मा कृशानौ हुत ।
गन्तु पावकमुन्मनस्तदभवद् दृष्ट्वा तु मित्रापद
युक्त तेन जलेन शाम्यति सता मैत्री पुनस्त्वीदृशी ॥२३॥
यद्धात्रा निजभालपट्टलिखित स्तोक महद्वा धन
तत्प्राप्नोति मरुस्थलेऽपि नितरा मेरौ ततो नाधिकम् ।
तद्धीरो भव वित्तवत्सु कृपणा वृत्ति वृथा मा कृथा
कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो गृह्णाति तुल्य जलम् ॥२४॥
गीत कोकिल ते मुदा रसविद शृण्वति कर्णामृत
नो किंचिद्वितरीत त तदुदरे स्वय जीवसि ।
कर्णायुर्हरमुद्गिरन्ति विरुत काकास्तु तेभ्यो बलि
प्रज्ञा एव दिशति हत धिगिद तस्त्र विधे क्रीडितम् ॥२५॥
लब्ध जन्म सह श्रिया स्वयमपि त्रैलोक्यभूषाकर
श्चिन्त्यार्थ परमेश्वराभ्युपगतस्तत्रापि मूर्ध्ना धृत ।
वृद्धिं शीतकरस्तथापि न गत क्षीण पर प्रत्युत
प्राय प्राक्तनमेव कर्म बलवत् क कस्य कर्तुं क्षम ॥२६॥
कांश्चित्तुच्छयति प्रपूरयति वा कांश्चिन्नयत्युन्नतिं
कांश्चित्पातविधौ करोति च पुन कांश्चिन्नयत्याकुलान् ।
अन्योन्यप्रतिपक्षसहतिमिमा लोकस्थिति बोधय
न्नेष क्रीडति कूपयन्त्रघटिकान्यायप्रसक्तो विधि ॥ २७ ॥

इत्यप्रार्थितदायकस्त्रिभुवने दीपोऽयमेको वने
दुष्प्रापार्थिनि यत्परार्थघटनावध्येस्थया स्थीयते ॥ २९ ॥
अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।
कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान्प्रतिभटाः ॥ ३० ॥
यत्कीर्त्या धवलीकृतं त्रिभुवनं सूर्या समुन्मीलितं
भक्त्यैवाः परितोषिताः सुचरितैरानन्दिता सज्जनाः
पूर्णाशा बहवः कृता वितरणैर्येन त्वया याचका-
स्तस्मै सर्वगुणाश्रयाय भवते दीर्घायुराशास्महे ॥ ३१ ॥
अर्धं दानववैरिणा गिरिजयाप्यर्धं हरस्याहृतं
देवेत्थं भुवनत्रये स्मरहराभावे समुन्मीलति ।
गङ्गा सागरमम्बरं शशिकला नागाधिपः क्ष्मातलं
सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत्त्वां मां च भिक्षाटनम् ॥ ३२ ॥
महाराज श्रीमञ्जगति यशसा ते धवलिते
पयःपारावारं परमपुरुषोऽयं मृगयते ।
कपर्दी कैलासं सुरपतिरपि स्वं करिवरं
कलानाथं राहुः कमलभवनो हंसमधुना ॥ ३३ ॥

XXIV.

मौनान्मूकः प्रवचनपटुर्वातुलो जल्पको वा
धृष्टः पार्श्वे वसति च सदा दूरतश्चाप्रगल्भः ।
क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ १ ॥
भक्तानामुपकारिणा परहितव्यापारयुक्तात्मना
सेवासम्व्यवहारतत्त्वविदुषा द्रोहच्युतानामपि ।

व्यापन्ने स्खलितान्तरेषु नियता सिद्धिर्भवेद्वा न वा
तस्मादप्युपतेरिवावनिपतेः सेवा सदा शङ्किनी ॥ २ ॥
फलार्थी नृपतिर्लोकान्पालयेद्यत्नमास्थितः ।
दानमानादितोयेन मालाकारोऽङ्कुरानिव ॥ ३ ॥
नृपदीपो धनस्नेहं प्रजाभ्यः संहरन्नपि ।
अन्तरस्थैर्गुणैः शुभ्रैर्लक्ष्यते नैव केनचित् ॥ ४ ॥
सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः
संभावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।
किं प्राभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता
तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ ५ ॥
एकं भूमिपतिः करोति सचिवं राज्ये प्रमाणं यदा
तं मोहाच्छ्रयते मदः स च मदालस्येन निर्विद्यते ।
निर्विण्णस्य पदं करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रस्पृहा
स्वातन्त्र्यात्स्पृहया स राज्यमथवा प्राणानपि च्यावयेत् ॥ ६ ॥
वर्धते क्षीणवित्तस्य क्षीणत्वमपि शोभते
सुरैः पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिव ॥ ७ ॥
कोऽर्थान्प्राप्य न गर्वितो विषयिणः कस्यापदोऽस्तं गताः
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः को नाम राज्ञां प्रियः ।
कः कालस्य न गोचरान्तरगतः कोऽर्थी गतो गौरवं
को वा दुर्जनवागुरासु पतितः क्षेमेण यातः पुमान् ॥ ८ ॥
पौलस्त्यः कथमन्यदारहरणे दोषं न विज्ञातवान्
रामेणापि कथं न हेमहरिणस्यासंभवो लक्षितः ।
अक्षैश्चापि युधिष्ठिरेण सहसा प्राप्तो ह्यनर्थः कथं
प्रत्यासन्नविपत्तिमूढमनसां प्रायो मतिः क्षीयते ॥ ९ ॥
शत्रुर्नापि मया त्वनेन विदुषा प्राग्वत्सखा शत्रुणा
या रक्ष्य मदु न ……भिमे मुक्तोऽपि पात्रं जने ।

दर्वीव्यग्रकरेण धूममलिनेनायासयुक्तेन किं
भीमेनातिबलेन मत्स्यभवनेऽपूपा न संघट्टिता. ॥ १० ॥
येनास्यभ्युदितेन चंद्र गमितः क्लांतिं रवौ तत्र ते
युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।
क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो मना-
गस्त्वेवं जडधामता तु भवतो यद्व्योम्नि विस्फूर्जसे ॥ ११ ॥
तवैव प्रावीण्यं जलद जगदानंदकरणं
' यदंभःपालीराहरसि खलसत्त्वाज्जलनिधेः ।
निसर्गात्क्षारास्ता नयसि च कथंचिन्मधुरता-
मथासारैस्तासां यगुपदुपकर्त्तासि जगतः ॥ १२ ॥
दृष्ट्वा स्फीतोऽभवदलिरसौ लेल्यपद्मं विशालं
चित्रं चित्रं किमिति किमिति व्याहरन्निष्पपात ।
नास्मिन्गंधो न च मधुकणा नास्ति तत्सौकुमार्यं
घूर्णन्मूर्ध्ना बत नतशिरा व्रीडया निर्जगाम ॥ १३ ॥
भ्रातः कोकिल कूजितेन किमलं नाप्यनर्घो गुण-
स्तूष्णीं तिष्ठ निशीर्णपर्णपटलच्छन्नः कचित्कोटरे ।
प्रोद्दामद्रुमसंकटे कटुरटत्काकावलीसंकुलः
कालोऽयं शिशिरस्य संप्रति सखे नायं वसंतोत्सवः ॥ १४ ॥
अन्ये ते जलदायिनो जलधरास्तृष्णां विनिघ्नंति ये
भ्रातश्चातक किं वृथा विरुदितैः खिन्नोऽसि विश्राम्यताम् ।
मेघः शारद एव काशधवलः पानीयरिक्तोदरो
गर्जत्येव हि केवलं भृशतरं नो बिंदुमप्युज्झति ॥ १५ ॥
मातंगाः किमु वल्गितैः किमफलैराडंबरैर्जंबुकाः
सारंगा महिषा पदं व्रजथ किं शून्येषु शूरा न के ।
कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारे पुरः

सिधुध्यानीति हुकृते स्फुरति यत्तद्गर्जित गर्जितम् ॥ १६ ॥
पीत यत्र हिम पय कवलिता यस्मिन्मृणालाङ्कुरा
स्तापार्तेन निमज्ज्य यत्र सरसो मध्ये विमुक्त श्रम
धिक्तस्यैव जलानि पंकिलयत पाथोजिनीं मथ्नतो
मूलान्युत्खनत करींद्र भवतो लज्जापि नो जायते ॥ १७ ॥
अल्पायासवलेन यत्र पतन दृष्ट्वा न यत्रोन्नति
र्दूरे वेत्रलतावितानगहन कष्टप्रवेशक्रम ।
हे सारग मनोरमा वनभुवस्त्यक्त्वा विशेषार्थिना
किं भूभृत्कटकास्थितिव्यसनिना व्यर्थं खुरा शातिता ॥ १८॥
यद्वक्त्र मुहुरीक्षसे न धनिना ब्रूषे न चाटून्मृषा
नैषा गर्वगिर शृणोषि न च तान्प्रत्याशया धावसि ।
काले बालतृणानि खादसि पर निद्रासि निद्रागमे
तन्मे ब्रूहि कुरग कुत्र भवता किनाम तप्त तप ॥ १९ ॥
य पूर्वं परिपालिता फलभरच्छायादिभि प्राणिनो
विश्रामद्रुम कथ्यता तव विपत्काले क ते साप्रतम् ।
एता संगतिमात्रकल्पितपुरस्कारास्तु धन्यास्त्वचो
यासा छेदनमंतरेण पतितो नाथ कुठारस्त्वयि ॥ २० ॥
येभिज्ञा कुसुमोद्गमादनुदिन त्वामाश्रिता षट्पदा
स्ते भ्राम्यति फलाद्बहिर्बहिरहो दृष्ट्वा न सभाषसे ।
ये कीरास्तव दृक्पथ न च गतास्ते त्वत्फलाभ्यतरे
धिक्त्वां चूततरो परापरपरिज्ञानानभिज्ञो भवान् ॥ २१ ॥
आकर्ण्याम्रफलस्तुतिं जलमभूत्तन्नारिकेलांतर
प्राप कटकित तथैव पनस जात द्विधा दाडिमम् ।
आलीनोभ्रमरैस्तु पादपमरु द्राक्षाफल क्षुद्रता
श्यामत्व च जांबव गतमहो मात्सर्यदोषादिद ॥ २२ ॥

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।
वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न छायापि परोपकारकृतये मार्गस्थितस्यापि मे ॥२३॥
परार्थे यः पीडामनुभवति भंगेऽपि मधुरो
यदीयः सर्वेषामिह खलु विकारोऽप्यभिमतः ।
न संप्राप्तो वृद्धिं यदि स भृशमक्षेत्रपतितः
किमिक्षोर्दोषोऽसौ न पुनरगुणाया मरुभुवः ॥ २४ ॥
न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां प्रसहते
स तस्य स्वो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ।
मयूखैरश्रांतं तपति यदि देवो दिनकरः
किमाग्नेयग्रावा निकृत इव तेजांसि वमति ॥ २५ ॥
आविर्भूतानुरागाः क्षणमुदयगिरेरुज्जिहानस्य भानोः
पत्रच्छायैः पुरस्तादुपवनतरवो दूरमाश्वेव गत्वा ।
एते तस्मिन्निवृत्ताः पुनरितरककुप्प्रांतपर्यस्तबिंबे
प्रायो भृत्यास्त्यजंति प्रचलितविभवं स्वामिनं सेवमानाः॥२६॥
अजानन्माहात्म्यं पततु शलभो दीपदहने
स मीनोऽप्यज्ञानाद्बडिशयुतमश्नातु पिशितम् ।
विजानंतोऽप्येते वयमिह विपज्जालजटिला-
न्न मुंचामः कामानहह गहनो मोहमहिमा ॥ २७ ॥
परेषां चेतांसि प्रतिदिवसमाराध्य बहुधा
प्रसादं किं नेतुं विशसि हृदय क्लेशकलितम् ।
प्रसन्ने त्वय्यंतः स्वयमुदितचिंतामणिगुणे
विमुक्तः संकल्पः किमभिलषितं पुष्यति न ते ॥ २८ ॥
अमीषां प्राणानां तुलितबिसिनीपत्रपयसां

कृते किं नास्माभिर्विगलितविवेकैर्व्यवसितम् ।
यदाढ्यानामग्रे द्रविणमदनिःसञ्ज्ञमनसां
कृतं वीतव्रीडैर्निजगुणकथापातकमपि ॥ २९ ॥

यत्रानेके क्वचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथैको
यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र नैकोऽपि चान्ते ।
इत्थं चेमौ रजनिदिवसौ दोलयन्द्वाविवाक्षौ
कालः कल्या भुवनफलके क्रीडति प्राणिशारैः ॥ ३० ॥

भोगा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचञ्चला
आयुर्वायुविघट्टिताभ्रपटलीलीनाम्बुवद्भङ्गुरम् ।
लोला यौवनलालसा तनुभृतामित्याकलय्य द्रुतं
योगे धैर्यसमाधिसिद्धिसुलभे बुद्धिं विदध्वं बुधाः ॥ ३१ ॥

नायं ते समयो रहस्यमधुना निद्राति नाथो यदि
स्थित्वा द्रक्ष्यति कुप्यति प्रभुरिति द्वारेषु येषां वचः ।
चेतस्तानपहाय याहि भवनं देवस्य विश्वेशितु-
र्निर्दौवारिकनिर्दयोक्त्यपरुषं निःसीमशर्मप्रदम् ॥ ३२ ॥

उदन्वच्छन्ना भूः स च निधिरपां योजनशतं
सदा पान्थः पूषा गगनपरिमाणं कलयति ।
इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिमुद्रामुकुलिताः
सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ॥ ३३ ॥

तृतीयावलिः

THIRD SERIES

I

The hare and the lion

अस्ति मन्दरनाम्नि पर्वते दुर्दान्तो नाम सिंहः। स च सर्वदा पशूनां वधं कुर्वन्नास्ते। ततः सर्वैः पशुभिर्मिलित्वा स सिंहो विज्ञप्तः। मृगेन्द्र किमर्थमेकदा बहुपशुघातः क्रियते। यदि प्रसादो भवति तदा वयमेव भवदाहाराय प्रत्यहमेकैकं पशुमुपढौकयामः। ततः सिंहेनोक्तम्। यद्येतदभिमतं भवतां तर्हि भवतु तत्। ततः प्रभृत्येकैकं पशुमुपकल्पितं भक्षयन्नास्ते। अथ कदाचिद्वृद्धशशकस्य वारः समायातः। सोऽचिन्तयत्। पञ्चत्वं गमिष्यामि तर्हि किं मे सिंहानुनयेन। तन्मन्दं मन्दं गच्छामि। ततः सिंहोऽपि क्षुधापीडितः कोपात्तमुवाच। कुतस्त्वं विलम्ब्य समागतोऽसि। शशकोऽब्रवीत्। देव नाहमपराधी। आगच्छन्पथि सिंहान्तरेण बलाद्धृतः। तस्याग्रे पुनरागमनाय शपथं कृत्वा स्वामिनं निवेदयितुमत्रागतोऽस्मि। सिंहः सकोपमाह। सत्वरं गत्वा दुरात्मानं दर्शय क्व स दुरात्मा तिष्ठति। ततः शशकस्तं गृहीत्वा गभीरकूपं दर्शयितुं गतः। तत्रागत्य स्वयमेव पश्यतु स्वामी। इत्युक्त्वा तस्मिन्कूपजले तस्य सिंहस्यैव प्रतिबिम्बं दर्शितवान्। ततोऽसौ क्रोधाध्मातो दर्पात्तस्योपर्यात्मानं निक्षिप्य पञ्चत्वं गतः। अतोऽहं ब्रवीमि।

बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम्।
पश्य सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः॥ १॥

Hitopadesa II.

II

The crane and the crab

अस्ति कस्मिंश्चित्प्रदेशे नानाजलचरसनाथं सरः । तत्र च कृताश्रयो बक एको वृद्धभावमुपागतो मत्स्यान्व्यापादयितुमसमर्थः ततश्च क्षुत्क्षामकण्ठः सरस्तीर उपविष्टो मुक्ताफलसदृशैरश्रुप्रवाहैर्धरातलमभिषिंचन्रुरोद । एकः कुलीरको नानाजलचरसमेतः समेत्य तस्य दुःखेन दुःखितः सादरमिदमूचे । माम किमद्य त्वयाहारवृत्तिर्नानुष्ठीयते । केवलमश्रुपूर्णनेत्राभ्यां सनिःश्वासेन स्थीयते । स आह । वत्स सत्यमुपलक्षितं भवता । मया हि मत्स्यादनं प्रति परमवैराग्यतया साम्प्रतं प्रायोपवेशनं कृतं तेनाहं समीपगतानपि मत्स्यान्न भक्षयामि । कुलीरकस्तच्छ्रुत्वा प्राह । किं तद्वैराग्यकारणम् । स प्राह । वत्स अहमस्मिन्सरसि जातो वृद्धिं गतश्च । तन्मयैतच्छ्रुतं यद् द्वादशवार्षिक्यनावृष्टिः संपद्यते लग्ना । कुलीरक आह । कस्मात्तच्छ्रुतम् । बक आह । दैवज्ञमुखात् । यत शनैश्चरो रोहिणीशकटं भित्त्वा भौमश्च शुक्रश्च प्रयास्यति । तदेतत्सरः स्वल्पतोयं वर्तते शीघ्रं शोषं यास्यति । अस्मिञ्शुष्के यैः सहाहं वृद्धिं गतः सदैव क्रीडितश्च ते सर्वे तोयाभावान्नाशं यास्यन्ति । तत्तेषां वियोगं द्रष्टुमहमसमर्थः । तेनेदं प्रायोपवेशनं कृतम् । साम्प्रतं सर्वेषां स्वल्पजलाशयानां जलचरा गुरुजलाशयेषु स्वस्वजनैर्नीयन्ते । केचिच्च मकरगोधाशिशुमारजलहस्तिप्रभृतयः स्वयमेव गच्छन्ति । अत्र पुनः सरसि ये जलचरास्ते निश्चिन्ताः सन्ति । तेनाहं विशेषाद्रोदिमि यद्बीजशेषमात्रमप्यत्र नोद्धरिष्यति । ततः स तदाकर्ण्यान्येषामपि जलचराणां तत्तस्य वचनं निवेदयामास । अथ ते सर्वे भयत्रस्तमनसो मत्स्यकच्छपप्रभृतयस्तमभ्युपेत्य पप्रच्छुः । माम अस्ति कश्चिदुपायो येनास्माकं रक्षा भवति । बक आह । अस्त्यस्य जलाशयस्य नातिदूरे प्रभूतजलस-

नाथ सर पद्मिनीखण्डमंडित यच्चतुर्विंशत्यापि वर्षाणामवृष्ट्या न शोषमेति। तद्यदि मम पृष्ठं कश्चिदारोहति तदहं तं तत्र नयामि। अथ ते तत्र विश्वासमापन्नास्तात मातुल भ्रातरिति ब्रुवाणा अहं पूर्वमहं पूर्वमिति समन्तात्परितस्थुः। सोपि दुष्टाशयः क्रमेण तान्पृष्ठमारोप्य जलाशयस्य नातिदूरे शिलां समासाद्य तस्यामाक्षिप्य स्वेच्छया भक्षयित्वा भूयोपि जलाशयं समासाद्य जलचराणां मिथ्यावार्तासंदेशकैर्मनांसि रञ्जयन्नित्यमेवाहारवृत्तिमकरोत्। अन्यस्मिन्दिने स कुलीरकेणोक्तः। माम मया सह न प्रथमः स्नेहसंभाषः संजातः। तत्किं मां परित्यज्यान्यान्नयसि। तस्मादद्य मे प्राणत्राणं कुरु। तदाकर्ण्य सोपि दुष्टाशयश्चिन्तितवान्। निर्विण्णोहं मत्स्यमांसादनेन। तदद्यैनं कुलीरकं व्यञ्जनस्थाने करोमि। इति विचिन्त्य तं पृष्ठे समारोप्य तां वध्यशिलामुद्दिश्य प्रस्थितः। कुलीरकोपि दूरादेवास्थिपर्वतं शिलाश्रयमवलोक्य मत्स्यास्थीनि परिज्ञाय तमपृच्छत्। माम कियद्दूरे स जलाशयः। मदीयभारेणातिश्रान्तस्त्वं तत्कथय। सोपि मन्दधीर्जलचरोयमिति मत्वा स्थले न प्रभवतीति सस्मितमिदमाह। कुलीरक कुतोन्यो जलाशयः। मम प्राणयात्रेयम्। तस्मात्स्मर्यतामात्मनोभीष्टदेवता। त्वामप्यस्यां शिलायां निक्षिप्य भक्षयिष्यामि। इत्युक्तवति तस्मिन्स्ववदनदंशद्वयेन मृणालनालधवलायां मृदुग्रीवायां गृहीतो मृतश्च। अथ स तां बकग्रीवां समादाय शनैः शनैस्तज्जलाशयमाससाद। ततः सर्वैरेव जलचरैः पृष्टः। भो कुलीरक किंनिमित्तस्त्वं पश्चादायातः। कुशलकारणं तिष्ठति। स मातुलोपि नायातः। तत्किं चिरयति। वयं सर्वे सोत्सुकाः कृतक्षणास्तिष्ठामः। एवं तैरभिहिते कुलीरकोपि विहस्योवाच। मूर्खाः सर्वे जलचरास्तेन मिथ्यावादिना वञ्चयित्वा नातिदूरे शिलातले प्रक्षिप्य भक्षिताः। तन्मयायुःशेषतया तस्य विश्वासघातकस्याभिप्रायं ज्ञात्वा

प्रार्थ्येयमानीता । तदलं सम्भ्रमेण । अधुना सर्वजलचराणां क्षेमं भविष्यति । अतोऽहं ब्रवीमि ।

भक्षयित्वा बहून् मत्स्यानुत्तमाधममध्यमान् ।
अतिलौल्याद्बकः कश्चिन्मृतः कर्कटकग्रहात् ॥ १ ॥

Panchatantra I

III

The tale of Savitri

Part I

पुरा किल मद्रेष्वश्वपतिर्नाम राजा बभूव । धर्मात्मा ब्रह्मण्यः शरण्यः सत्यसंधो जितेन्द्रियो यज्वा पौरजानपदप्रियः सर्वभूतहितरतश्चासीत् । किंत्वनपत्यः । तस्मात्सोऽपत्योत्पादनार्थं तीव्रनियममास्थाय सावित्रीं देवतामाराधयामास । अथ कस्मिंश्चित्काले गते तस्य ज्येष्ठा महिषी गर्भमादधे । प्राप्ते काले च वरां कन्यां सुषुवे । सा सावित्र्या प्रीतया दत्तेति पिता विप्राश्च तस्याः सावित्रीत्येव नाम चक्रुः । सा नृपात्मजा विग्रहवती श्रीरिव वर्धमाना गच्छता कालेन यौवनस्था बभूव । तां काञ्चनीं प्रतिमामिव तेजसा ज्वलन्तीं दृष्ट्वा सर्वे जना देवकन्येयं प्राप्तेति मेनिरे । तस्यास्तेजसा प्रतिवारितश्च न कोऽपि तां वरयामास । तां यौवनस्थामपि नृपतिभिरयाच्यमानां दृष्ट्वा पिता परमदुःखितोऽभवत् । तामाहूयोवाच च । पुत्रि प्रदानकालस्तेऽयम् । न च कश्चित्त्वां वृणोति । तस्माद् गुणैरात्मनः सदृशं भर्तारं स्वयमन्विच्छेति । सा तथेति पितुर्वचनमादाय सचिवैर्युता हैमं रथमास्थाय राजर्षीणां तपोवनानि जगाम । सर्वाणि तीर्थान्याश्रमांश्चाभिगम्य पितुर्वेश्म निववृते । तदा स सभामध्ये भगवता नारदेन सह कथायोगेनोपविष्ट आसीत् । तां तथायातां दृष्ट्वा नारदोऽश्वपतिं पप्रच्छ । क्व तवेयं सुता गता कुतश्चागता किमर्थं च । त्वमिमां भर्त्रे नाद्यापि प्रयच्छसीति । अश्वपतिः प्रोवाच । इयं मद्वचनेनैव कार्येण प्रेषितायेना

गता यो भर्तानया वृतस्तं भगवान् श्रोतुमर्हति । इत्युक्त्वा विस्तरेण ब्रूहीति कन्यामादिदेश । एवमादिष्टा सा प्रत्युवाच । आसीच्छाल्वेषु द्युमत्सेनो नाम पृथिवीपतिः । स कालेनान्धो बभूव । विनष्टचक्षुषो बालपुत्रस्य तस्य राज्यं पूर्ववैरिणा छिद्रेऽस्मिन् हृतम् । ततोऽसौ महारण्यं प्रविश्यतत्तपोवनं च गत्वा तपस्तेपे । तस्य राज्ञः पुत्रस्तपोवने संवृद्धः सत्यवाननुरूपो मे भर्तेति मनसा वृत इति । नारदस्तु तद्वचः श्रुत्वा प्राह । अहो बत महत्पापं सावित्र्या कृतं यदनया गुणवानपि सत्यवान्वृतः । अश्वपतिः प्राह भगवन् किं तत्पापम् । नारदः प्रत्युवाच । असौ सर्वगुणोपेतः । किंतु गुणानाक्रम्यैक एवास्य दोषोऽस्तीति । स च प्रयत्नेनापि नातिवर्तितुं शक्यम् । दोषस्त्वयमेव यदद्य प्रभृति संवत्सरेणायं क्षीणायुर्भूत्वा देहत्यागं करिष्यतीति । नारदस्य वचः श्रुत्वाश्वपतिः सावित्रीमाह । गच्छ त्वमन्यं भर्तारं वरय यतः सत्यवति महानयं दोषः । सावित्री प्राह । सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते । सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सताम् । अतो दीर्घायुरल्पायुर्वा सगुणो निर्गुणो वा सकृन्मया भर्ता वृतो नाहमधुना द्वितीयं वृणोमीति । तच्छ्रुत्वा नारदः प्रोवाच । अश्वपते तव दुहितुः स्थिरैव बुद्धिः । तस्मात्सत्यवतेऽस्याः प्रदानमेव मे रोचते । एवमुक्त्वा नारदस्त्रिदिवं गतः । राजापि दुहितुः सर्वं वैवाहिकं कारयित्वा द्युमत्सेनाश्रमं कन्यया द्विजैश्च सार्धं पद्भ्यामेव जगाम । गत्वा च सावित्रीं मे कन्यकां स्नुषार्थे गृहाणेति द्युमत्सेनमुवाच । द्युमत्सेन आह । वयं राज्याच्च्युता वनवासमाश्रितास्तपस्विनो भूत्वा धर्मं चराम । कथं नामेयं तव सुता वनवासक्लेशं सहिष्यते । किंतु भूयो भूयोऽश्वपतिनानुरुध्यमानो द्युमत्सेनस्तत्प्रणयमङ्गीचकार । ततोऽखिलाश्रमवासिनो द्विजानाहूय नृपौ तौ यथाविधि समुद्वाहं कारयामासतुः । अश्वपतिः कन्यां यथार्हं परिच्छदं च दत्त्वा परमया मुदा

युक्त स्वभवन ययौ । सत्यवानपि ता सर्वगुणान्विता भार्या लब्ध्वा मुमुदे । सापि मनसेप्सित भर्तार प्राप्य पर सतोषमनुबभूव । गते पितरि सा सर्वाण्याभरणानि सन्यस्य वल्कलानि काषाय वस्त्र च जगृहे । शुश्रूषातत्परतया च न केवल भर्तृगुरूणामपि तुष्टिमावहत् । एव तत्र तेषा निवसता बहुतिथे काले व्यतीते यदा सत्यवता मर्तव्य स काल उपस्थित । भामिनी सावित्री नारदोक्तान् दिवसान् गणयित्वा चतुर्थेऽहनि सत्यवता मर्तव्यमिति सचिन्त्य त्रिरात्र व्रतमुद्दिश्य दिवारात्र स्थिताभवत् । तस्या व्रताचरणनिश्चय श्रुत्वा द्युमत्सेनस्तस्मात्ता व्यावर्तयितुमियेष । किंतु सावित्र्युवाच । तात न सताप कार्य । अह व्रत पारयिष्यामि । व्यवसायकृत हीद व्यवसायश्च कारणमिति । एवमुक्त श्वशुरस्तामनुजज्ञे । अथ भर्तृमरणदिवसे प्राप्ते प्रातरुत्थाय हुताशन हुत्वा सर्वान् द्विजान् वृद्धाञ् श्वश्रू श्वशुर चाभिवाद्य सर्वेषामवैधव्याशिष प्रत्यग्रहीत् । अनतर द्युमत्सेनस्तामाह । त्वया यथोद्दिष्ट व्रत पारितमधुनाहारकाल सप्राप्त । सावित्र्योक्तम् । अस्त गत आदित्ये भोक्तव्यमिति मे सकल्प । एव सभाषमाणाया सावित्र्या सत्यवान्स्कन्धे परशुमादाय काष्ठान्याहर्तु वन प्रस्थित । त च सावित्र्यनुगन्तुकामा तेन निषिध्यमानापि ध्रुवेच्छाभूत् । तत सत्यवानाह । यदि ते गमनोत्साहस्तव प्रिय करिष्यामि । किंतु मम गुरूनामन्त्रयस्व नौ चेन्मामय दोष स्पृशेत् । एवमुक्ता सा श्वश्रू श्वशुर च गत्वोवाच । आर्यपार्येण चाभ्यनुज्ञातानेन सह वन गतुमिच्छामि । कुसुमित वन द्रष्टु पर हि मे कौतूहलमिति । ततोऽनुज्ञा लब्ध्वा भर्त्रा सह सा वन प्रतस्थे ।

Mahábharata

IV

The tale of Savitri

Part II

तौ दपती विचित्राणि वनानि पुण्यवहा नदी पुष्पिताश्च नगो-
त्तमान् दृष्ट्वा परा मुदमवापतु । अथ सत्यवान्फलान्यादाय काष्ठानि
पाटयामास । तच्छ्रमेणास्य शिरसि वेदना जज्ञे । अत स प्रियाम-
भिगम्याह । अस्वस्थमिवात्मान लक्षये तत्स्वपितुमिच्छामि न मे स्थातु
शक्तिरिति । पतिवाक्यपरायणा सा क्रोडोत्सङ्गेऽस्य शिर कृत्वा भू-
तले निषसाद । अथ सा मुहूर्तादेव रक्तवासस बद्धमौलिमादित्यसम-
तेजस श्यामावदात रक्ताक्ष पाशहस्त भयावह पुरुष सत्यवत पार्श्वे
स्थितमपश्यत् । त तथाविधमवलोक्य सावित्री प्राह । दैवत त्वामभि-
जानामि । वपुरेतदमानुषम् । कस्त्व किं चिकीर्षसि चेति मा ब्रूहि ।
अह यम क्षीणायुष सत्यवत प्राणानपहर्तुकाम इत्युक्त्वा यमस्त-
स्य कायात्पाशबद्ध वशगतमङ्गुष्ठमात्र पुरुष बलान्निश्चकर्ष दक्षिणा-
मुख प्रतस्थे च । सावित्र्यपि दु खार्ता तमेवानुगन्तुमारब्धा । तामवलो-
क्य यम प्राह । निवर्तस्व सावित्रि कुरुष्वास्यौर्ध्वदेहिक कृत भर्तु-
स्त्वयानृण्य यावद्गम्य गत त्वयेति । तत उभयोरेवविध सवाद
प्रचक्रमे ।

सावित्र्युवाच.

यत्र मे नीयते भर्ता स्वय वा यत्र गच्छति ।
मयापि तत्र गन्तव्यमेष धर्म सनातन ॥
प्राहु साप्तपद मैत्र बुधास्तत्त्वार्थदर्शिन ।
मित्रता च पुरस्कृत्य किंचिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥
नानात्मवतो हि वने चरति धर्म च वास च परिश्रम च ।
विज्ञानतो धर्ममुदाहरति तस्मात्सतो धर्ममाहु प्रधानम् ॥

यम उवाच.

निवर्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।
वरं वृणीष्वेह विनास्य जीवितं ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरम् ।

सावित्र्युवाच.

च्युतः स्वराज्याद्वनवासमाश्रितो विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।
स लब्धचक्षुर्बलवान्भवेन्नृपस्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसंनिभः ॥

यम उवाच.

ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरं यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा ।
तवाध्वनि ग्लानिमिवोपलक्षये निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥

सावित्र्युवाच,

कुतः श्रमो भर्तृसमीपतो हि मे यतो हि भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ।
यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ।
सतां सकृत्संगतमीप्सितं परं ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।
न चाफलं सत्पुरुषेण संगतं ततः सतां संनिवसेत्समागमे ॥

यम उवाच ।

मनोनुकूलं बुधबुद्धिवर्धनं त्वयेदमुक्तं वचनं हिताश्रयम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं द्वितीयं वरयस्व भाविनि ॥

सावित्र्युवाच ।

हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः स्वमेव राज्यं लभतां स पार्थिवः ।
न च स्वधर्मं प्रजहातु मे गुरुर्द्वितीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥

यम उवाच ।

स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरान्न च स्वधर्मात्परिहास्यते नृपः ।
कृतेन कामेन मया नृपात्मजे निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥

सावित्र्युवाच ।

प्रजास्त्वयैताः नियमेन संयता नियम्य चैता नयसे निकामया ।
अतो यमत्वं तव देव विश्रुतं निबोध चेमां गिरमीरितां मया ॥
अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥

यम उवाच ।

पिपासितस्येव भवेद्यथा पयस्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं वृणीष्वेह शुभे यदीच्छसि ॥

सावित्र्युवाच ।

ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता भवेत्पितुः पुत्रशतं तथौरसम् ॥
कुलस्य संतानकरं च यद्भवेत्तृतीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥

यम उवाच ।

कुलस्य संतानकरं सुवर्चसं शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे ।
कृतेन कामेन नराधिपात्मजे निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥

सावित्र्युवाच ।

न दूरमेतन्मम भर्तृसंनिधौ मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।
अथ व्रजन्नेव गिरं समुद्यतां मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥
विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवांस्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः ।
समेन धर्मेण च रंजिताः प्रजास्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता ॥
आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु यः ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥

यम उवाच ।

उदाहृतं ते वचनं यदंगने शुभे न तादृक् त्वदृते मया श्रुतम् ।
अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥

तेति द्युमत्सेनेोपि राज्ञा सावित्र्या सुतेन चानुगतो नगर प्राप्य-सिंहासनमारूढ सत्यवानपि यावराज्येभिषिक्त । अथ गच्छता कालेन सावित्री पुत्रशत सुषुवे । तस्या पितापिपुत्रशत प्राप । एव चामा माता पिता श्वश्रू श्वशुरो भर्तु कुलमेव सकल सावित्र्या-कृच्छ्रा समुध्दृतम् ।

Mahabharata

V

Know thyself

मूढ जहीहि धनागमतृष्णा कुरु तनुबुद्धे मनसि वितृष्णाम् ।
यल्लभसे निजकर्मोपात्त वित्त तेन विनोदय चित्तम् ॥ १ ॥
अर्थमनर्थं भावय नित्य नास्ति तत सुखलेश सत्यम् ।
पुत्रादपि धनभाजा भीति सर्वत्रैषा विहिता रीति ॥ २ ॥
का तव कान्ता कस्ते पुत्र ससारोऽयमतीव विचित्र ।
कस्य त्व वा कुत आयातस्तत्त्व चिंतय तदिद भ्रात ॥ ३ ॥
मा कुरु धनजनयौवनगर्वं हरति निमेषात्काल सर्वम् ।
मायामयमिदमखिल हित्वा ब्रह्मपद प्रविशाशु विदित्वा ॥ ४ ॥
नलिनीदलगतजलमतितरल तद्वज्जीवितमतिशयचपलम् ।
विद्धि व्याधिव्यालग्रस्त लोक शोकहत च समस्तम् ॥ ५ ॥
तत्त्व चिंतय सतत चित्ते परिहर चिंता नश्वरवित्ते ।
क्षणमिह सज्जनसगतिरेका भवति भवार्णवतरणे नौका ॥ ६ ॥
यावद्वित्तोपार्जनशक्तस्तावन्निजपरिवारो रक्त ।
तदनु च जरया जर्जरदेहे वार्ता कोपि न पृच्छति गेहे ॥ ७ ॥
काम क्रोध लोभ मोह त्यक्त्वात्मान पश्य हि कोहम् ।
आत्मज्ञानविहीना मूढास्ते पच्यन्ते नरकनिगूढा ॥ ८ ॥
सुरमंदिरतरुमूलनिवास शय्या भूतलमजिन वास ।
सर्वपरिग्रहभोगत्याग कस्य सुख न करोति विराग ॥ ९ ॥

बालस्तावत्क्रीडासक्तस्तरुणस्तावत्तरुणीरक्तः ।
वृद्धस्तावच्चिंतामग्नः परमे ब्रह्मणि कोऽपि न लग्नः ॥ १० ॥
शत्रौ मित्रे पुत्रे बंधौ मा कुरु यत्नं विग्रहसंधौ ।
भव समचित्तः सर्वत्र त्वं वांछस्यचिराद्यदि विष्णुत्वम् ॥ ११ ॥
यावज्जननं तावन्मरणं तावज्जननीजठरे शयनम् ।
इति संसारे स्फुटतरदोषः कथमिह मानव तव संतोषः ॥ १२ ॥
दिनयामिन्यौ सायं प्रातः शिशिरवसंतौ पुनरायातः ।
कालः क्रीडति गच्छत्यायुस्तदपि न मुंचत्याशावायुः ॥ १३ ॥
अंगं गलितं पलितं मुंडं दंतविहीनं जातं तुंडम् ।
करधृतकंपितशोभितदंडं तदपि न मुंचत्याशापिंडम् ॥ १४ ॥
त्वयि मयि चान्यत्रैको विष्णुर्व्यर्थं कुप्यसि मय्यसहिष्णुः ।
सर्वं पश्यात्मन्यात्मानं सर्वत्रोत्सृज भेदज्ञानम् ॥ १५ ॥

Mohamudgara.

VI.

Repudiation of Sakuntalá by Dushyanta.

Part I.

पुरोहितः (पुरो गत्वा) । एते विधिवदर्चितास्तपस्विनः । काश्चिदेषामुपाध्यायसंदेशः । त देवः श्रोतुमर्हति ।

राजा । अवहितोस्मि ।

ऋषयः (हस्तानुद्यम्य) विजयस्व राजन् ।

राजा । सर्वानभिवादये ।

ऋषयः । इष्टेन युज्यस्व ।

राजा । अपि निर्विघ्नतपसो मुनयः ।

ऋषयः ।

कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।
तमस्तपति घर्मांशौ कथमाविर्भविष्यति ॥ १ ॥

राजा । अर्थवान्खलु मे राजशब्दः । अथ भगवाँल्लोकानुग्रहाय कुशली काश्यपः ।

ऋषयः । स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमंतः । स भवंतमनामयप्रश्नपूर्वकमिदमाह ।

राजा । किमाज्ञापयति भगवान् ।

शार्ङ्गरवः । यन्मिथःसमयादिमां मदीयां दुहितरं भवानुपायस्त तन्मया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । कुतः ।

त्वमर्हतां प्राग्रसरः स्मृतोसि नः
शकुंतला मूर्तिमती च सत्क्रिया ।
समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं
चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ॥ २ ॥

तदिदानीमापन्नसत्त्वा प्रतिगृह्यतां सहधर्मचरणायेति ।

गौतमी । आर्य किमपि वक्तुकामास्मि । न मे वचनावसरोस्ति । कथमिति ।

नापेक्षितो गुरुजनोनया न त्वयापि पृष्टो बंधुः ।
एकैकमेव चरिते किं भणतु एक एकस्य ॥ ३ ॥

शकुंतला । (आत्मगतम्) किं नु खल्वार्यपुत्रो भणति ।

राजा । किमिदमुपन्यस्तम् ।

शकुंतला । (आत्मगतम्) । पावकः खल्वेष वचनोपन्यासः ।

शार्ङ्गरवः । कथमिदं नाम । भवत एव सुतरां लोकवृत्तांतनिष्णाताः ।

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां
जनोन्यथा भर्तृमतीं विशंकते ।
अतः समीपे परिणेतुरिष्यते
तदप्रियापि प्रमदा स्वबंधुभिः ॥ ४ ॥

राजा । किं चात्रभवती मया परिणीतपूर्वा ।

शकु. (सविषादम् । आत्मगतम्) । हृदय सांप्रतं ते आशङ्का ।

शार्ङ्गरवः ।

किं कृतकार्यद्वेषाद्धर्मं प्रति विमुखतोचिता राज्ञः ।

राजा । कुतोऽयमसत्कल्पनाप्रश्नः ।

शार्ङ्गरवः ।

मूर्छन्त्यमी विकाराः प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु ॥ ५ ॥

राजा । विशेषेणाधिक्षिप्तोऽस्मि ।

गौतमी । जाते । मुहूर्तं मा लज्जस्व । अपनेष्यामि तावत्तेऽवगुण्ठनम् । ततस्त्वां भर्ताभिज्ञास्यति । (इति यथोक्तं करोति ।)

राजा । (शकुन्तलां निर्वर्ण्य । आत्मगतम् ।)

इदमुपनतमेवं रूपमक्लिष्टकान्ति
प्रथमपरिगृहीतं स्यान्न वेत्यध्यवस्यन् ।
भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं
न खलु च परिभोक्तुं नैव शक्नोमि हातुम् ॥ ६ ॥

(इति विचारयन्स्थितः)

प्रतीहारी । अहो धर्मापेक्षिता भर्तुः । ईदृशं नाम सुखोपनतं रूपं प्रेक्ष्य कोऽन्यो विचारयति ।

शार्ङ्गरवः । भो राजन् । किमिति जोषमास्यते ।

राजा । भोस्तपोधनाः । चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणमत्रभवत्याः स्मरामि । तत्कथमिमामभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रत्यात्मानं क्षेत्रिणमाशङ्कमानः प्रतिपत्स्ये ।

शकु. (अपवार्य) । आर्यपुत्रस्य परिणय एव संदेहः । कुत इदानीं मे दूराधिरोहिण्याशा ।

शार्ङ्गरवः । मा तावत् ।

कृताभिमर्षामनुमन्यमान

सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्यः ।

मुष्टं प्रतिग्राहयता स्वमर्थं

पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन ॥ ७ ॥

शारद्वत । शार्ङ्गरव । विरम त्वमिदानीम् । शकुन्तले वक्तव्यमुक्तमस्माभिः । सोयमत्रभवानेवमाह । दीयतामस्य प्रत्ययप्रतिवचनम् ।

शकु. (अपवार्य) । इदमवस्थान्तरं गते तादृशेनुरागे किं वा स्मारितेन । आत्मेदानीं मे शोचनीय इति व्यवसितम् । (प्रकाशम्) आर्यपुत्र–(इत्यर्धोक्ते ।) संशयित इदानीं परिणये नैष समुदाचारः । पौरव । न युक्तं नाम ते तथा पुराश्रमपदे स्वभावोत्तानहृदयमिमं जनं समयपूर्वं प्रतार्येदृशैरक्षरैः प्रत्याख्यातुम् ।

राजा । (कर्णौ पिधाय) । शान्तं पापम् ।

व्यपदेशमाविलयितुं किमीहसे जनमिमं च पातयितुम् ।

कूलंकषेव सिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटतरुं च ॥ ८ ॥

शकु. । भवतु । यदि परमार्थतः परपरिग्रहशङ्किना त्वयैवं प्रवृत्तं तदभिज्ञानेनानेन तवाशङ्कामपनेष्यामि ।

राजा । उदारः कल्पः ।

शकु. (मुद्रास्थानं परामृश्य) । हा धिक् हा धिक् । अङ्गुलीयकशून्या मेङ्गुलिः । (इति सविषादं गौतमीमवेक्षते ।)

गौतमी । नूनं ते शक्रावताराभ्यन्तरे शचीतीर्थसलिलं वन्दमानायाः प्रभ्रष्टमङ्गुलीयकम् ।

राजा (सस्मितम्) । इदं तत्प्रत्युत्पन्नमति स्त्रैणमिति यदुच्यते ।

शकु. । अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् । अपरं ते कथयिष्यामि ।

राजा । श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम् ।

VII

Repudiation of Sakuntalā by Dushyanta.

Part II.

शकुन्तला । नन्वेकदिवसे नवमालिकामण्डपे नलिनीपत्रभाजनगतमुदकं तव हस्ते संनिहितमासीत् ।

राजा । शृणुमस्तावत् ।

शकुं. तत्क्षणं स मे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्गो नाम मृगपोतक उपस्थितः । त्वयायं तावत्प्रथमं पिबत्वित्यनुकम्पिनोपच्छन्दित उदकेन । न पुनरपरिचयाद्धस्ताभ्यासमुपगतः । पश्चात्तस्मिन्नेव मया गृहीते सलिलेऽनेन कृतः प्रणयः । तदा त्वमित्थं प्रहसितोऽसि । सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति । द्वावप्यत्रारण्यकाविति ।

राजा । एवमादिभिरात्मकार्यनिर्वर्तिनीनामनृतमयवाङ्मधुभिराकृष्यन्ते विषयिणः ।

गौतमी । महाभाग । नार्हस्येवं मन्त्रयितुम् । तपोवनसंवर्धितोऽनभिज्ञोऽयं जनः कैतवस्य ।

राजा । तापसवृद्धे ।

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु
संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।
प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजात-
मन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥ ९ ॥

शकुं. (सरोषम्) अनार्य आत्मनो हृदयानुमानेन प्रेक्षसे । क इदानीमन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशिनस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य तवानुकृतिं प्रतिपत्स्यते ।

राजा । (आत्मगतम्) । संदिग्धबुद्धिं मां कुर्वन्नकैतव इवास्याः कोपो लक्ष्यते । तथा ह्यनया

मय्येव विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ
वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।
भेदाद् भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहिताक्ष्या
भग्नं शरासनमिवातिरुषा स्मरस्य ॥ १० ॥

(प्रकाशम्) । भद्रे । प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम् । तथापीदं न लक्षये।

शकु । सुष्टु तावदत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि । याहमस्य पुरुवंशप्रत्ययेन मुखमधोहृदयस्थितविषस्य हस्ताभ्यासमुपगता । (इति पटान्तेन मुखमावृत्य रोदिति ।)

शार्ङ्गरव । इत्यमात्मकृतमप्रतिहतं चापलं दहति।
अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात् संगतं रहः
अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरीभवति सौहृदम् ॥ ११ ॥

राजा । अयि भोः किमत्रभवतीप्रत्ययादेवास्मान् संभृतदोषैरधिक्षिपथ।

शार्ङ्गरव । (सासूयम्) श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम् ।
आजन्मनः शाठ्यमशिक्षितो य-
स्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।
परातिसंधानमधीयते यै-
र्विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः ॥ ११ ॥

राजा । भोः सत्यवादिन् । अभ्युपगतं तावदस्माभिरेवम् । किं पुनरिमामतिसंधाय लभ्यते ।

शार्ङ्गरव । विनिपातः ।

राजा । विनिपातः पौरवैः प्रार्थ्यत इति न श्रद्धेयमेतत् ।

शारद्वतः शार्ङ्गरव । किमुत्तरेण । अनुष्ठितो गुरोः संदेशः प्रतिनिवर्तामहे वयम् । (राजानं प्रति ।)
तदेषा भवतः कान्ता त्यज वैनां गृहाण वा ।
उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥ १३ ॥

गौतमि गच्छाग्रत ।

(इति प्रस्थिता ।)

शकु॰ । कथमनेन कितवेन विप्रलब्धास्मि । यूयमपि मा परिदेविनीं परित्यजथ । (इत्यनुप्रतिष्ठते ।)

गौतमी । (स्थित्वा ।) वत्स शार्ङ्गरव । अनुगच्छतीयं खलु नः करुणपरिदेविनी शकुन्तला । प्रत्यादेशपरुषे भर्तरि किं वा मे पुत्री करिष्यति ।

शार्ङ्गरव (सरोष निवृत्य) । किं पुरोभागिनि स्वातन्त्र्यमवलम्बसे ।

(शकुन्तला भीता वेपते ।)

शार्ङ्गरव । शकुन्तले ।

यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा
त्वमसि किं पितुरुत्कुलया त्वया ।
अथ तु वेत्सि शुचि व्रतमात्मनः
पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् ॥ १४ ॥

तिष्ठ । साधयामो वयम् ।

राजा । भोस्तपस्विन् । किमत्रभवतीं विप्रलभसे । कुतः ।

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।
वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥ १५ ॥

शार्ङ्गरव । यदा तु पूर्ववृत्तमन्यसङ्गाद्विस्मृतो भवान् तदा कथमधर्मभीरुः ।

राजा । भवन्तमेवात्र गुरुलाघवं पृच्छामि ।

मूढः स्यामहमेषा वा वदेन्मिथ्येति संशये ।
दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपांसुलः ॥ १६ ॥

पुरोहितः । (विचार्य) यदि तावदेवं क्रियताम् ।

राजा । अनुशास्तु मां भवान् ।

पुरोहितः । अत्रभवती तावदाप्रसवादस्मद्गृहे तिष्ठतु । कुत इद मुच्यत इति चेत् त्वं साधुभिरुद्दिष्टः । प्रथममेव चक्रवर्तिनं पुत्रं ज नयिष्यसी । स चेन्मुनिदौहित्रस्तल्लक्षणोपपन्नो भविष्यति अभिनंद शुद्धांतमेनां प्रवेशयिष्यसि । विपर्यये तु पितुरस्याः समीपनयनमवस्थि तमेव ।

राजा । यथा गुरुभ्यो रोचते ।

पुरोहितः वत्से । अनुगच्छ माम्

शकुं. । भगवति वसुधे देहि मे विवरम् । (इति रुदती प्रस्थिता।

Sákuntala V.

VIII.

Ayodhya and its subjects &c

कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् ।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥ १ ॥
अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता ।
मनुना मानवेंद्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥ २ ॥
आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।
श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥ ३ ॥
राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ।
मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥ ४ ॥
तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्धनः ।
पुरीमावासयामास दिवि देवपतिर्यथा ॥ ५ ॥
कपाटतोरणवतीं सुविभक्तांतरापणाम् ।
सर्वयंत्रायुधवतीमुषितां सर्वशिल्पिभिः ॥ ६ ॥
दुर्गगंभीरपरिखां दुर्गामन्यैर्दुरासदाम् ।
वाजिवारणसंपूर्णां गोभिरुष्ट्रैः खरैस्तथा ॥ ७ ॥

सामन्तराजसंघैश्च बलिकर्मभिरावृताम् ।

नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥ ८ ॥

प्रासादै रत्नविकृतैः पर्वतैरिव शोभिताम् ।

कूटागारैश्च संपूर्णामिन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ ९ ॥

चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणायुताम् ।

सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् ॥ १० ॥

तस्यां पुर्यामयोध्यायां वेदवित्सर्वसंग्रहः ।

दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥ ११ ॥

इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी ।

महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १२ ॥

बलवान्निहतामित्रो मित्रवान्विजितेन्द्रियः ।

धनैश्च संचयैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥ १३ ॥

यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता ।

तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता ॥ १४ ॥

तेन सत्याभिसंधेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता ।

पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणेवामरावती ॥ १५ ॥

तस्मिन्पुरवरे हृष्टा धर्मात्मानो बहुश्रुताः ।

नरास्तुष्टा धनैः स्वैः स्वैरलुब्धाः सत्यवादिनः ॥ १६ ॥

नाल्पसंनिचयः कश्चिदासीत्तस्मिन्पुरोत्तमे ।

कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवाश्वधनधान्यवान् ॥ १७ ॥

कामी वा न कदर्यो वा नृशंसः पुरुषः क्वचित् ।

द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविद्वान्न च नास्तिकः ॥ १८ ॥

सर्वे नराश्च नार्यश्च धर्मशीलाः सुसंयताः ।

मुदिताः शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामलाः ॥ १९ ॥

स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः ।

दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे ॥ २० ॥

नास्तिको नानृती वापि न कश्चिदबहुश्रुतः ।
नासूयको न चाशक्तो नाविद्वान्विद्यते क्वचित् ॥ २१ ॥
नाषडङ्गविदत्रास्ति नाव्रतो नाबहुश्रुतः ।
न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥ २२ ॥
कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमान्नाप्यरूपवान् ।
द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् ॥ २३ ॥
वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः ।
कृतज्ञाश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः ॥ २४ ॥
दीर्घायुषो नराः सर्वे धर्मं सत्यं च संश्रिताः ।
सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥ २५ ॥
क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासीद्वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः ।
शूद्राः स्वकर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः ॥ २६ ॥
सा तेनेक्ष्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता ।
यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण धीमता ॥ २७ ॥
नित्यमत्तैः सदा पूर्णा नागैरचलसंनिभैः ।
सा योजने द्वे च भूयः सत्यनामा प्रकाशते ॥ २८ ॥
तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् ।
शशास शमितामित्रो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ २९ ॥
तां सत्यनामां दृढतोरणार्गलां गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम् ।
पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां शशास वै शक्रसमो महीपतिः ॥ ३० ॥

Rámáyana.

XI.

The hermitage of Jábáli.

अचिन्त्यमस्य माहात्म्यम् । अहो प्रभावस्तपसाम् । इयमस्य शान्तापि मूर्तिरुत्तप्तकाञ्चनावदाता परिस्फुरन्ती सौदामिनीव चक्षुषः प्रति-

हति तेजांसि। सततमुदासीनापि महाप्रभावतया भयमिवोपजनयति प्रथमोपगतस्य। नित्यमसहिष्णु तपस्विनां तनुतपसामपि तेजः प्रकृत्या भवति। किमुत सकलभुवनतलवन्दितचरणानामनवरततपःक्षपितमलानां करतलामलकवदखिलं जगदालोकयतां दिव्येन चक्षुषा भगवतामेवंविधानामघक्षयकारिणाम्। पुण्यानि हि नामग्रहणान्यपि महामुनीनाम्। किं पुनर्दर्शनानि। धन्यमिदमाश्रमपदमयमधिपतिर्यत्र। अथवा भुवनतलमेव धन्यमखिलमनेनाधिष्ठितमवनितलकमलयोनिना। पुण्यभाजः खल्वमी मुनयो यदहर्निशमेनमपगमिव नलिनासनमपगतान्यव्यापारा मुखावलोकननिश्चलदृष्टयः पुण्याः कथाः शृण्वन्तः समुपासते। सरस्वत्यपि धन्या यास्य सततमतिप्रसन्ने करुणाजलनिस्यन्दिन्यगाधगाम्भीर्ये मुखकमलसम्पर्कमनुभवन्ती निवसति हंसीव मानसे। धरणितलमनेनाधिष्ठितमालोक्य न वहति नूनमिदानीं सप्तर्षिमण्डलनिवासाभिमानमम्बरतलम्। प्रायो महाभूतानामपि भवति तेजांसि। सर्वतेजस्विनामयं चाग्रणीः। द्विमूर्त्तिमिवाभाति जगदनेनाधिष्ठितं महात्मना। निष्कम्पेव क्षितिरेतदवष्टम्भात्। एष प्रवाहः करुणारसस्य सन्तरणसेतुः संसारसिन्धोराधारः क्षमाम्भसां परशुस्तृष्णालतागहनस्य सागरः सन्तोषामृतस्योपदेष्टा सिद्धिमार्गस्यास्तगिरिरसद्ग्रहस्य मूलमुपशमतरोर्नाभिः प्रज्ञाचक्रस्य स्थितिवंशो धर्मध्वजस्य तीर्थं सर्वविद्यावताराणां वडवानलो लोभार्णवस्य निकषोपलः शास्त्ररत्नानां दावानलो रागपल्लवस्य मन्त्रः क्रोधभुजङ्गस्य दिवसकरो मोहान्धकारस्यार्गलाबन्धो नरकद्वाराणां कुलभवनमाचाराणामायतनं मङ्गलानामभूमिर्मदविकाराणां दर्शकः सत्पथानामुत्पत्तिः साधुताया नेमिरुत्साहचक्रस्याश्रयः सत्त्वस्य प्रतिपक्षः कलिकालस्य कोशस्तपसः सखा सत्यस्य क्षेत्रमार्जवस्य प्रभवः पुण्यसञ्चयस्यादत्तावकाशो मत्सरस्यारातिर्विपत्तेः स्थानं परिभूतेरननुकूलोऽभिमानस्यासम्मतो दैन्यस्यानायत्तो रोषस्यावशो विषयाणामनभिमुखः सुखानाम्। अस्य भगवतः प्रसादादेवोपशान्तवैरमत्सर-

तपोवनम् । अहो प्रभावो महात्मनाम् । अत्र हि शाश्वतिकमपहाय विरोधमुपशान्तात्मानस्तिर्यञ्चोऽपि तपोवनवसतिसुखमनुभवन्ति । तथा ह्येष विकचोत्पलवनरचनानुकारिणमुत्सर्पच्चारुचन्द्रकशतं हरिणलोचनद्युतिशबलमभिनवशाद्वलमिव विशति शिखिन कलापमातपाहतो नि शङ्कमहि । अयमुत्सृज्य मातरमजातकेसरै केसरिशिशुभि सहोपजातपरिचय प्रस्नुतक्षीरधारमापिबति कुरङ्गशावक सिंहीस्तनम् । एष मृणालकलापाशङ्किभि शशिकरधवलं जटाभारमामीलितलोचनो बहु मन्यते द्विरदकलभैराकृष्यमाणं मृगपति । इदमिह कपिकुलमपगतचापलमुपनयति मुनिकुमारकेभ्य स्नातेभ्य फलानि । एते च न निवारयन्ति मदान्धा अपि गण्डस्थलभाजि मदजलपाननिश्चलानि मधुकरकुलानि जातदया कर्णतालै करिण । किं बहुना । फलमूलभृतो वल्कलिनो निश्चेतनास्तरवोऽपि सनियमा इवालक्ष्यन्ते अस्य भगवत । किं पुन सचेतना प्राणिन ।

Kadambari

X

Siva disguised as an ascetic to test Parvatis love

अथाजिनाषाढधर प्रगल्भवाग्ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबद्ध प्रथमाश्रमो यथा ॥ १ ॥
तमातिथेयी बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।
भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां वपुर्विशेषेष्वतिगौरवा क्रिया ॥ २ ॥
विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।
उमां स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रम ॥ ३ ॥
अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ४ ॥
अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥ ५ ॥

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्थदर्भप्रणयापहारिषु ।
य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनैस्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥ ६ ॥
यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
तथाहि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ७ ॥
विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिस्तथा न गांगैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।
यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलैर्महीधरः पावित एष सान्वयः ॥ ८ ॥
प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं संप्रतिपत्तुमर्हसि ।
यतः सतां सन्नतगात्रि संगतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥ ९ ॥
अतोऽत्र किंचिद्भवतीं बहुक्षमां द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।
अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ १० ॥
कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसस्त्रिलोकसौंदर्यमिवोदितं वपुः ।
अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयस्तपःफलं स्यात्किमतः परं वद ॥ ११ ॥
भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहान्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।
विचारमार्गप्रहितेन चेतसा न दृश्यते तच्च कृशोदरि त्वयि ॥ १२ ॥
अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ।
पराभिमर्शो न तवास्ति कः करं प्रसारयेत्पन्नगरत्नसूचये ॥ १३ ॥
किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम् ।
वद प्रदोषे स्फुटचंद्रतारका विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ १४ ॥
दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
अथोपयंतारमलं समाधिना न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ १५ ॥
निवेदितं निःश्वसितेन सोष्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥१६॥
अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।
उपेक्षते यः श्लथलंबिनीर्जटाः कपोलदेशे कलमाग्रपिंगलाः ॥ १७ ॥
मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्शितां दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम् ।
शशांकलेखामिव पश्यतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥१८॥

अवैमि सौभाग्यमदेन वंचितं तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।
करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषो न वक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥१९॥
कियच्चिरं श्राम्यसि गौरि विद्यते ममापि पूर्वाश्रमसंचितं तपः ।
तदर्धभागेन लभस्व कांक्षितं वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥२०॥
इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।
अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं विवर्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ॥ २१ ॥
सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं निबोध साधो तव चेत्कुतूहलम् ।
यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ॥ २२ ॥
इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियश्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।
अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति ॥ २३ ॥
यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेरपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।
तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरोरियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ २४ ॥
द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।
न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ॥२५॥
न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा सखीभिरस्रोत्तरमीक्षितामिमाम् ।
तपः कृशामभ्युपपत्स्यते सखीं वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥ २६ ॥
अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।
अयीदमेवं परिहास इत्युमामपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥ २७ ॥
अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
कथंचिदद्रेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ २८ ॥
यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः ।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ २९ ॥
अथाह वर्णी विदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।
अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥ ३० ॥
अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।
करेण शंभोर्वलयीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ३१ ॥

त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च ॥ ३२ ॥
चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।
अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥ ३३ ॥
इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना यदूढया वारणराजहार्यया ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥३४॥
द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥३५॥
वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥३६॥
निवर्तयास्मादसदीप्सितान्मनः क्व तद्विधस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा ।
अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥ ३७ ॥
इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तया विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥ ३८ ॥
उवाच चैनं परमार्थतो हरं न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम् ।
अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥ ३९ ॥
विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।
जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ॥४०॥ —
अकिंचनः सन्प्रभवः स संपदां त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः ।
स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ॥४१॥
विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥ ४२ ॥
तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते ध्रुवं चिताभस्मरजो विशुद्धये ।
तथा हि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ॥
असंपदस्तस्य वृषेण गच्छतः प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा ।
करोति पादावुपगम्य मौलिना विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली ॥ ४३ ॥
विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।

यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥ ४४ ॥
अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ४५ ॥
निवार्यतामालि किमप्ययं वटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ ४६ ॥
इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी चचाल बाला स्तनभिन्नवल्कला ।
स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥ ४७ ॥

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-
निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ४८ ॥

अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।
अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज
क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ४९ ॥

Kumârasambhava V

VI

The prologue to the Ratnâvalî.

सूत्रधारः । अलमतिप्रसङ्गेन । अद्याहं वसन्तोत्सवे सबहुमानमाहूय नानादिग्देशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राजसमूहेनोक्तः । यथास्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेनापूर्ववस्तुरचनालंकृता रत्नावली नाम नाटिका कृता । सा चास्माभिः श्रुता । न तु प्रयोगतो दृष्टा । तत्तस्यैव राज्ञः सर्वजनहृदयाह्लादिनो बहुमानादस्मासु चानुग्रहबुद्ध्या यथावत्प्रयोगेण त्वया नाटयितव्येति । (परिक्रम्यावलोक्य च) तद्यावदिदानीं नेपथ्यरचनां कृत्वा यथाभिलषितं संपा-

दयामि । (परिषदमवलोक्य) अये आवर्जितानीव सकलसामाजिकानां मनांसीति मे निश्चय । यत ।

श्रीहर्षो निपुण कवि परिषदप्येषा गुणग्राहिणी
लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।
वस्त्वेकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्ते पदं किं पुन
र्मद्भाग्योपचयादयं समुदित सर्वो गुणानां गण ॥१॥

तद्यावदहं गत्वा गृहिणीमाहूय संगीतकमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य च ।) इदमस्मदीयं गृहम् । यावत्प्रविशामि । (प्रविश्य ।) आर्ये । इतस्तावत् ।

(प्रविश्य)

नटी । आर्यपुत्र । इयमस्मि । आज्ञापयत्वार्य को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति ।

सूत्रधार । आर्ये रत्नावलीदर्शनोत्सुकोऽयं राजलोक । तद्गृह्यतां नेपथ्यम् ।

नटी (निःश्वस्य सोद्वेगम् ।) आर्यपुत्र । निश्चिन्त इदानीमसि त्वम् । तत्कस्मान्न नृत्यसि । मम पुनर्मन्दभागाया एकैव दुहिता । सापि त्वया कुत्रापि देशान्तरे दत्ता । एतेन दूरदेशस्थितेन भर्त्रा सह कथं तस्या पाणिग्रहणं निर्वर्तनीयमनया चिन्तयात्मापि मे न प्रतिभाति । तत्किं पुनर्नर्तितव्यम् ।

सूत्रधार । आर्ये दूरत्वेनालमुद्वेगेन पश्य ।

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।
आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूत ॥ २ ॥

(नेपथ्ये ।)

साधु । भरतपुत्र साधु । एवमेतत् । क संदेह । (द्वीपादित्यादि पठति ।)

सूत्रधार (आकर्ण्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) आर्ये । कि-

मत पर निलबेस । नन्वय मम यवीयान्भ्राता गृहीतयौगधरायण भूमिक प्राप्त एव तदेहि वयमप्यनतरकरणीयनेपथ्येनापरभूमि कया सज्जीभवाम ।

Ratnavali I.

VII

Kapinjala's account of himself after Pundrika's death

श्रूयता गधर्वराजपुत्रि । तथा कृतार्तप्रलपामपि त्वामहमेकाकि नीमुत्सृज्य वयस्यस्नेहादाबद्धपरिकर ध मे प्रियसुहृदमपहृत्य गच्छ सीत्यभिधाय पुरुष तमनुबध्नन्नु जवेनोदपतम् । स तु मे प्रतिवचन मदत्त्वैव गीर्वाणव र्त्मनि विस्मयोत्फुल्लनयनरालोक्यमानो वैमानिकैरव रसर कुमुदाकार तारकागणमतिक्रम्य चद्राभिरामसकल्लोक चद्रलो कमागमत् । तत्र महोदयाख्याया सभायामिंदुकातमये महति पर्यंक त पुडरीकशरीर स्थापयित्वा मामवादीत् । कपिजल जानीहि मा चद्र मसम् । अह खल्वुदयगतो जगदनुग्रहाय स्वव्यापारमनुतिष्ठन्ननेन ते प्रियवयस्येन कामापराधाज्जीवित समुत्सृजता निरपराध सशप्त । दु रात्मन्निंदुहतक यथाह त्वया करै सतापित उत्पन्नानुरागोप्राप्तहृद- यवल्लभासमागमसुख प्राणैर्वियोजितस्तथा त्वमपि कर्मभूमिभूतेस्मि न्भारते वर्षे जन्मनि जन्मन्येवमेव प्राप्तनुरागोप्राप्तसमागमसुखस्तीव्र तमा हृदयवेदनामनुभूय जीवितमुत्स्रक्ष्यसीति । अह तु तेनास्य शाप हुतभुजा धगित्युद्दीपित इव निरागा किमनेनात्मदोषानुबंधेन निर्वि वेकबुद्धिना शप्तोस्मीत्युपजातकोपस्त्वमपि मत्तुल्यसुखदु:ख एव भवि ष्यसीति प्रतिशापमस्मै प्रायच्छम् । अपगतामर्षश्च विवेकमागतया बुद्ध्या निरूप्य महाश्वेताव्यतिकरमसावधिगतवानस्मि । यस्मा तु महा- श्वेता मन्मयूखसंभवादप्सरस कुलादुत्पन्नजन्मनि गौर्यामुत्पन्ना तया चाय भर्ता स्वय वृतोनेन च मत्प्रति स्वयमनादेव शापदोषान्मया

इह मर्त्यलोके वारद्वयमवश्यमुत्पत्तव्यमन्यथा जन्मनि जन्मनीत्येषा शापोऽभिप्सितेन न चरितार्थो भवति । तथाप्यदय शापदोषो व्यपैति तावदस्यामना विरहितस्य शरीरस्य मा विनाशोऽभूदिति मयेदमुत्क्षिप्यानीतम् । वत्सा च महाश्वेता समाश्वासिता । तदिदमत्र मत्तेजसाप्यायितमाशापक्षयात्स्थितम् । अधुना त्वं गत्वा वृत्तान्तमिमं श्वेतकेतवे निवेदय महाप्रभावोऽस्मात्कदाचिदत्र प्रतिक्रियामपि काञ्चित्करोतीत्युक्त्वा मां व्यसर्जयत् ।

अहं तु विनाकृतो वयस्येन शोकावेगान्धो गीर्वाणवर्त्मना धावन्नत्यन्तमतिकोपनं वैमानिकमलङ्घयम् । स तु मां दहन्निव रोषहुतभुजा भ्रुकुटीविकरालेन चक्षुषा निरीक्ष्यावदत् । दुरात्मन्मिथ्यातपोबलगर्वित यदेवमतिविस्तीर्णे गगनमार्गे त्वयाहमुद्दामप्रचारिणा तुरगमेणेवोल्लङ्घितस्तस्मात्तुरगम एव भूत्वा मर्त्यलोकेऽवतर । अहं तु तमुद्बाष्पपक्ष्मा कृताञ्जलिरवदम् । भगवन् वयस्यशोकान्धेन त्वं मयोल्लङ्घितो नावज्ञानात्तत्प्रसीदेमं शापमपसंहरेति । स तु मां पुनरवादीत् । दत्त एव शापः सम्प्रति मया नान्यथा भवितुमर्हति । तदेतत्तु करोमि कियन्तमपि कालं यस्य वाहनतामुपयास्यसि तस्यैवावसाने स्नात्वा विगतशापो भविष्यसि । एवमुक्तस्तु पुनरहमवदम् । भगवन् यद्येवं ततो विज्ञापयामि तेनापि मे प्रियवयस्येन चन्द्रमसा सह शापदोषान्मर्त्यलोक एवोत्पत्तव्यं तदेतावन्तमपि भगवान्प्रसादं करोतु मे दिव्येन चक्षुषावलोक्य यथा तुरगत्वेऽपि मे तेनैव सहावियोगेन कालो यायादिति । स त्वेवमुक्तो मुहूर्तमिव ध्यात्वा पुनर्मामवादीत् । अनया स्नेहवत्तया ते ममार्द्रितं हृदयं तदालोकितं मयोज्जयिन्यामपत्यस्य हेतोस्तपस्यतस्तारापीडनाम्नो राज्ञश्चन्द्रमसा तनयत्वमुपगतव्यं वयस्येनापि ते पुण्डरीकेण तन्मन्त्रिण एव शुकनासनाम्नस्तनयेनापि तस्यैव परमोपकारिणश्चन्द्रमसो राजपुत्रस्य वाहनतामुपयास्यसीति । अहं तु तद्वचनानन्तरमेवाध स्थिते महोदधौ न्यपतम् । तस्माच्च तुरगीभूयोद-

तिष्ठम् । सज्ञा तु मे तुरगमनेऽपि नैवापयाता येनाय मयास्यैवार्थस्य कृते किन्नरमिथुनानुसारी भूमिमेतामानीत । तदेव चन्द्रमसोऽवतार श्चन्द्रापीड । योऽप्यसा प्रीतनादेवानुरागसत्कारादमिळपस्तनयाजा नत्या शापाग्निना निर्दग्ध सोपि मे वयस्यस्य पुण्डरीकस्यावतार इति

Kadambari

XIII

The omnipresent form of Vishnu.

श्री भगवानुवाच ।

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ १ ॥
पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ २ ॥
इहैकस्थ जगत्कृत्स्न पश्याद्यसचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ॥ ३ ॥
न तु मा शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्य ददामि ते चक्षु पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ४ ॥

सजय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परम रूपमैश्वरम् ॥ ५ ॥
अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरण दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ ६ ॥
दिव्यमाल्याम्बरधर दिव्यगन्धानुलेपनम्
सर्वाश्चर्यमय देवमनत विश्वतो मुखम् ॥ ७ ॥
दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भा सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मन ॥ ८ ॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ ९ ॥
ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच.

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ ११ ॥
अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥ १२ ॥
किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १३ ॥
त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १४ ॥
अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १५ ॥
द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ १६ ॥
अमी हि त्वां सुरसंघा विशन्ति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥१७॥
रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ १८ ॥
रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ १९ ॥
नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥२०॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २१ ॥
अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २२ ॥
वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २३ ॥
यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २४ ॥
यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २५ ॥
लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ २६ ॥
आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ २७ ॥

Bhagavadgítá XI

XIV

Rama abandoning Sita

राम । कथं प्रियवचना वक्षसि प्रसुप्तेव । (निर्वर्ण्य सस्नेहम्)

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-
रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः ।
अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः
किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥ १ ॥

(प्रविश्य) प्रतीहारी । देव उपस्थितः ।

राम । अये कः ।

प्रती. । आसन्नपरिचारको देवस्य दुर्मुखः

राम । (स्वगतम्) शुद्धान्तचारि दुर्मुख । स मया पौरजानपदानपसर्पितु प्रत्युक्त । (प्रकाशम्) आगच्छतु ।

(प्रतीहारी निष्क्रान्ता)

(प्रविश्य) दुर्मुख (स्वगतम्) । हा कथ सीतादेव्या ईदृशमचिन्तनीय जनापवाद देवस्य कथयिष्यामि । अथवा नियोग खल्वीदृशो मदभाग्यस्य ।

(सीता उत्स्वप्नायते । हा आर्यपुत्र) ।

राम । अये सैवेय रणरणकदायिनी चित्रदर्शनाद्विरहभावना देव्या स्वप्नोद्वेग करोति ।

दुर्मु । (उपसृत्य) । जयतु जयतु देव ।

राम । ब्रूहि यदुपलब्धम् ।

दुर्मु. । उपस्तुवन्ति देव पौरजानपदा निस्मारिता वय महाराजदशरथस्य रामदेवेनेति ।

राम । अर्थवाद एष । दोष तु मे कंचित् कथय येन स प्रतिविधीयेत ।

दुर्मु. । (सास्रम्) शृणोतु देव (कर्णे एवमेवम्) ।

राम । अहह तीव्रसंवेगो वाग्वज्र । (इति मूर्च्छति) ।

दुर्मु । आश्वसितु देव ।

राम । (आश्वस्य)

हा हा धिक् परगृहवासदूषण यद्
वैदेह्या प्रशमितमद्भुतैरुपायै ।
एतत्त पुनरपि दैवदुर्विपाका
दालर्क विषमिव सर्वत प्रसृप्तम् ॥ ३ ॥

तत्किमत्र मदभाग्य करोमि । (विमृश्य सकरुणम्) अथवा किमन्यत ।

सतां केनापि कार्येण लोकस्याराधनं व्रतम् ।
यत्पूरितं हि तातेन मां च प्राणांश्च मुञ्चता ॥ ४ ॥

सम्प्रत्येव भगवता वशिष्ठेन संदिष्टम् । अपि च ।

यत्सावित्रैर्दीपितं भूमिपालैर्लोकश्रेष्ठैः साधु शुद्धं चरित्रम् ।
मत्सम्बधात्कश्मला किंवदन्ती स्याच्चेदस्मिन्हन्त धिङ् मामधन्यम् ॥५॥

हा देवि देवयजनसम्भवे । हा स्वजन्मानुग्रहपवित्रीकृतवसुंधरे । हा जनकवंशनंदिनि । हा पावकवशिष्ठारुन्धतीप्रशस्तशीलशालिनि । हा रामैकजीविते । हा महारण्यवासप्रियसखि । हा तातप्रिये । हा स्तोकप्रियवादिनि । कथमेवंविधायास्तवायमीदृशः परिणामः ।

त्वया जगति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तयः ।
नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्स्यसे ॥ ६ ॥

(दुर्मुखं प्रति) दुर्मुख । ब्रूहि लक्ष्मणमेष ते नूतनो राजा रामः समाज्ञापयति । (कर्णे एवमेवम् ।)

दुर्मु० । कथमिदानीमग्निपरिशुद्धाया गर्भपरिस्फुरितपवित्ररघुकुलसंतानाया देव्या दुर्जनवचनादेवमनार्यमध्यवसितं देवेन ।

राम० । शान्तम् । कथं दुर्जनाः पौरजानपदाः ।

इक्ष्वाकुवंशोऽभिमतः प्रजानां जातं च दैवाद्वचनीयबीजम् ।
यच्चाद्भुतं कर्म विशुद्धिकाले प्रत्येतु कस्तद् यदतिदूरवृत्तम् ॥७॥

सङ्गच्छ ।

दुर्मु० हा देवि । (इति निष्क्रान्तः)

राम० । हा कष्टमतिबीभत्सकर्मा नृशंसोऽस्मि संवृत्तः ।

शैशवात्प्रभृति पोषितां प्रियां सौहृदादपृथगाशयामिमाम् ।
छद्मना परिददामि मृत्यवे सौनिको गृहशकुन्तिकामिव ॥ ८ ॥

तत्किमिति अस्पर्शनीयः पातकी देवीं दूषयामि ।

(सीतायाः शिरः स्वैरमुन्नमय्य बाहुमाकर्षन्)

अपूर्वकर्मचाण्डालमयि मुग्धे विमुञ्च माम्।
श्रितासि चन्दनभ्रान्त्या दुर्विपाकं विषद्रुमम्॥ ९॥

(उत्थाय) हन्त विपर्यस्तः सम्प्रति जीवलोकः। अद्य पर्यवसितं जीवितप्रयोजनं रामस्य। शून्यमधुना जीर्णारण्यं जगत्। असारः संसारः। कष्टप्रायं शरीरम्। अशरणोऽस्मि। किं करोमि का गतिः क गच्छामि। अथवा।

दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यमर्पितम्।
मर्मोपघातिभिः प्राणैर्वज्रकीलायितं स्थिरैः॥ १० ॥

हा अम्ब अरुन्धति। हा भगवन्तौ वसिष्ठविश्वामित्रौ। हा भगवन्पावक। हा देवि भूतधात्रि। हा तात जनक। हा तात। हा मातरः। हा प्रियसख महाराज सुग्रीव। हा सौम्य हनूमन्। हा परमोपकारिन् लङ्काधिपते विभीषण। हा सखि त्रिजटे। मुषिताः स्थ परिभूताः स्थ रामहतकेन। अथवा को नामाहमेतेषामाह्वाने।

ते हि मन्ये महात्मानः कृतघ्नेन दुरात्मना।
मया गृहीतनामानः स्पृश्यन्त इव पाप्मना॥ ११ ॥

योऽहम्

विस्रम्भादुरसि निपत्य लब्धनिद्रा
मुन्मुच्य प्रियगृहिणीं गृहस्य शोभाम्।
आतङ्कस्फुरितकठोरगर्भगुर्वी
क्रव्याद्भ्यो बलिमिव निर्घृणः क्षिपामि॥ १२ ॥

(सीतायाः पादौ शिरसि कृत्वा)। देवि देवि अयमपश्चिमस्ते रामस्य शिरसि पादपङ्कजस्पर्शः। (इति रोदिति)

(नेपथ्ये) अब्रह्मण्यम् अब्रह्मण्यम्।

राम। ज्ञायतां भोः किमेतत्।

(पुनर्नेपथ्ये)

ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ।
लवणत्रासितः स्तोमस्त्रातारं त्वामुपस्थितः ॥ १३ ॥

राम । आः कथमद्यापि राक्षसत्रासः । तद्यावदस्य दुरात्मनः कुम्भीनसीपुत्रस्य समुन्मूलनाय शत्रुघ्नं प्रेषयामि । (कतिचित्पदानि गत्वा पुनः प्रतिनिवृत्य) हा देवि कथमेवंविधा गमिष्यसि । भगवति वसुंधरे । श्लाघ्यां दुहितरमवेक्षस्व जानकीम् ।

जनकानां रघूणां च तत्कृत्स्नं गोत्रमङ्गलम् ।
यां देवयजने पुण्ये पुण्यशीलामजीजनः ॥ १४ ॥

(इति निष्क्रान्तः ।)

सीता । हा सोम्य आर्यपुत्र कुत्रासि । (सहसोत्थाय) हा धिक् । हा धिक् । दुःस्वप्नरणरणकविप्रलब्धाहमार्यपुत्रमाक्रन्दामि । (सर्वतोऽवलोक्य) हा धिक् । हा धिक् । कथमेकाकिनीं मां प्रसुप्तामुज्झित्वा आर्यपुत्रो गतः । तत् किमिदानीमेतत् । भवतु कोपिष्यामि यदि तं प्रेक्षमाणा आत्मनः प्रभविष्यामि । कोऽत्र परिजनः ।

(प्रविश्य) दुर्मुख । देवि कुमारलक्ष्मणो विज्ञापयति । सज्जो रथः । आरोहतु देवीति ।

सीता । इयमहमारोहामि । (उत्थाय परिक्रम्य) परिस्फुरतीव मे गर्भभारः । शनैर्गच्छामः

दुर्मु । इत इतो देवी ।

सीता । नमो नमस्तपोधनानां नमो नमो रघुकुलदेवतानां नमो नमः आर्यपुत्रचरणकमलानां नमो नमः सकलगुरुजनानाम् ।

Uttararamacharita I.

XV.

Surpanakha personating Manthara

शूर्पणखा । अविदितमवरादशरीरा शूर्पणखाऽहम् । वसिष्ठविश्वामित्रगमनेन मुसमाहितम् । अहो एष परशुरामविजयी क्षत्रियकु

मारो राम. । (निर्वर्ण्य ।) अहो समग्रसौभाग्यलक्ष्मीपरिग्रहेण लोचनरसायनसौम्यमस्य शरीरनिर्माणम् । इदानीं चिरप्रवासवैचक्ष्यदुःखप्रश्रेशितमसारसौम्यस्यापि जनस्य चारित्रवैर्यमुपूरित पुनरपि हृदय परिस्फुरति ।

राम. (प्रणिपत्य) । अयि मथरे कुशलमवाया ।

शूर्प. । सुख कुशल च । वत्सलताप्रस्नुतस्तनी मध्यमा ते माता परिष्वज्याज्ञापयति । पुत्रक पुरा प्रतिज्ञातौ द्वे वरौ महाराजेन ज्ञापयामि । अत्र मे निवेशितहारको भरयेप तातस्य कार्यलेख ।

लक्ष्मणः (गृहीत्वा वाचयति) ।

अस्त्येकेन वरेण वत्सभरतो भोक्ताधिराज्यश्रिय ।

(स्वगतम् ।) कथमेतदार्ये तिष्ठति कनिष्ठस्यार्यस्य भरतस्य राज्यप्रार्थनम् । (प्रकाशम् ।)

यात्वन्येन विहाय कालहरण रामो वन दण्डकाम् ।

(स्वगतम् ।) हा अत्र किं त्वयार्यगमनवरणेन ।

(प्रकाशम् ।)

तस्यां चीरधरश्चतुर्दश समास्तिष्ठत्वसौ त पुन ।
सीतालक्ष्मणमात्रकात्परिजनादन्यो न चानुव्रजेत् ॥ १ ॥

(स्वगतम् ।) हा पापे मातृवधो ।

तदा भरतशत्रुघ्नलक्ष्मणार्यमुख कृताम् ।
अवेति व्याहृति हित्वा किं कृत पापया त्वया ॥ २ ॥

राम अहो प्रसादप्रकर्ष. ।

तत्रैव गमनादेशो यत्र पर्युत्सुक मन ।
न चैव विरहो जात स च वत्सो ममानुगः ॥ ३ ॥

लक्ष्मण । दिष्ट्यानुमोदितोऽहमार्येण ।

रामः । आर्ये मथरे एव प्रस्थितोऽस्मि ।

XVI.

Advice to a king grieved at the death of his beloved queen

अथ तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानाद्गुरुराश्रमस्थितः ।
अभिषङ्गजडं विजज्ञिवानिति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥ १ ॥
असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तव विद्वानपि तापकारणम् ।
न भवन्तमुपस्थितः स्वयं प्रकृतौ स्थापयितुं पथश्च्युतम् ॥ २ ॥
मयि तस्य सुवृत्त वर्तते लघुसंदेशपदा सरस्वती ।
शृणु विश्रुतसत्त्वसार तां हृदि चैनामुपधातुमर्हसि ॥ ३ ॥
पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः समतीतं च भवच्च भावि च ।
स हि निष्प्रतिघेन चक्षुषा त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ४ ॥
चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणबिन्दोः परिशङ्कितः पुरा ।
प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥ ५ ॥
स तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।
अशपद्भव मानुषीति तां शमवेलाप्रलयोर्मिणा भुवि ॥ ६ ॥
भगवन्परवानयं जनः प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे ।
इति चोपनतां क्षितिस्पृशं कृतवाना सुरपुष्पदर्शनात् ॥ ७ ॥
क्रथकैशिकवंशसंभवा तव भूत्वा महिषी चिराय सा ।
उपलब्धवती दिवश्च्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ८ ॥
तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।
वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ ९ ॥
उदये मदवाच्यमुज्झता श्रुतमाविष्कृतमात्मवत्तया ।
मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे पुनरक्लीबतया प्रकाश्यताम् ॥ १० ॥
रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतापि लभ्यते ।
परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ ११ ॥
अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः

स्वजनाश्रु किलातिसंततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ १२ ॥
मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।
क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ १३ ॥
अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम् ।
स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥ १४ ॥
स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदा ।
विरहः किमिवानुतापयेद्वद बाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ॥ १५ ॥
न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तम गन्तुमर्हसि ।
द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥ १६ ॥
स तथेति विनेतुरुदारमतेः प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।
तदलब्धपदं हृदि शोकघने प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥१७॥

Raghuvamsa VIII.

XVII
An account of Kādambari

महाश्वेताऽब्रवीत् । महाभाग यत्तन्मया कथितममृतसंभवमप्सरसां कुलं तस्मान्मदिरेति नाम्ना मदिरायतेक्षणा कन्यकाभूत् । तस्याश्चासौ सकलगन्धर्वकुलमुकुटमणिपीठप्रतिष्ठितचरणो देवश्चित्ररथः पाणिमग्रहीत् । अपरिमितगुणगणाकृष्टहृदयश्चान्यवनितादुर्लभेनाथ हृतशेषान्तःपुरेण हेमपट्टलाञ्छनेन छत्रचामरचिह्नेन महादेवीशब्देन परं प्रीतः प्रसादमकरोत् । अन्योन्यप्रेमसंवर्धनपरयोश्च तयोर्यौवनसुखानि सेवमानयोः कालेनाश्चर्यभूतमेकमेवानिमित्तं पित्रोरपत्यं सर्वस्यैव गन्धर्वकुलस्य च जीवलोकस्य दुहितृरत्नमुदपादि कादम्बरीति नाम्ना । सा च मे जन्मतः प्रभृत्येकासनशयनपानाशना परं प्रेमस्थानमविरहिताभयादि द्वितीयमिव हृदयं बाल्येऽभवत् । एकत्र तया मया च नृत्यगीतादिकलासु कृतः परिचयः । शिशुजनोचिताभिश्च क्रीडाभिरविनय-

व्रणनिर्भरमपनीतो बालभाव । सा चामुंतेन मदीयेन हतवृत्तातेन समु पजातशोका निश्चयमकार्षीत्राह कथचिदपि सशोकाया महाश्वेताया- वात्मन पाणिं ग्राहयिष्यामीति सखीजनस्य पुरत सशपथमभिहितवती। यदि कथमपि मामनिच्छतीमपि बलात्तात कदाचित्कस्मैचिद्दातुमि- च्छति तदाहमनशनेन वा हुताशनेन वा रज्ज्वा वा विषेण वा नियत मात्मानमुत्स्रक्ष्यामीति । सर्वं च तदात्मदुहितु कृतनिश्चय निश्चल- भाषित कर्णपरपरया परिजनसकाशाद्गन्धर्वराजश्चित्ररथ. स्वयमशृ- णोत् । गच्छति काले समुपारूढनिर्भरयौवनामालोक्य सुता बलवदुप- तापपरवश क्षणमपि न धृतिमलभत । एकापत्यतया चातिप्रियतया च न शक्त किंचिदपि तामभिधातुमित्यपश्यश्चान्यदुपायातरमिदमत्र प्राप्तकालमिति मत्वा तया महादेव्या मदिरया सहानुधार्य क्षीरोदना मान कंचुकिन वत्से महाश्वेते त्वद्व्यतिकरेणैव दग्धहृदयानामिदम- परमस्माकमुपस्थितमिदानीं तु कादम्बरीमनुनेतु त्व शरणमिति सदिश्य मत्समीपमद्येव प्रत्यूषसि प्रेषितवान् । ततो मया गुरुवचनगौरवेण सखीप्रेम्णा च क्षीरोदेन सार्धं सा तरलिका सखि कादबरि किं दु - खितमपि जनमतितरा दु खयसि जीवन्तीमिच्छसि चेन्मा तत्कुरु गुरु वचनमवितथमिति सदिश्य विसर्जिता । नातिचिर गताया च तस्याम- नतरमेवेमा भूमिमनुप्राप्तो महाभाग इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

Kádambari

XVIII

The duties of a king

राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृप ।
सभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १ ॥
ब्राह्म प्राप्तेन सस्कार क्षत्रियेण यथाविधि ।
सर्वस्यास्य यथान्याय कर्तव्य परिरक्षणम् ॥ २ ॥

अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥ ३ ॥
इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ।
चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥ ४ ॥
यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ ५ ॥
तपत्यादित्यवच्चैष चक्षूंषि च मनांसि च ।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥ ६ ॥
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥ ७ ॥
बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८ ॥
एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥ ९ ॥
कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ।
कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥ १० ॥
यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥ ११ ॥
तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात् स विनश्यत्यसंशयम् ।
तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥ १२ ॥
तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः ।
अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥ १३ ॥
तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।
ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वरः ॥ १४ ॥
तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ॥ १५ ॥

त्रणनिर्भरमपनीतो बालभाव । सा चामुना मदीयेन वृत्तान्तेन समुपजातशोका निश्चयमकार्षीन्नाह कथचिदपि सशोकायां महाश्वेतायामात्मन पाणिं ग्राहयिष्यामीति सखीजनस्य पुरत सशपथमभिहितवती। यदि कथमपि मामनिच्छन्तीमपि बलात्तात कदाचित्कस्मैचिद्दातुमिच्छति तदाहमनशनेन वा हुताशनेन वा रज्ज्वा वा विषेण वा नियतमात्मानमुत्स्रक्ष्यामीति । सर्वं च तदात्मदुहितु कृतनिश्चय निश्चलभाषित कर्णपरपरया परिजनसकाशाद्गन्धर्वराजश्चित्ररथ स्वयमशृणोत् । गच्छति काले समुपारूढनिर्भरयौवनामालोक्य सुता बलवदुपतापपरवश क्षणमपि न धृतिमलभत । एकापत्यतया चातिप्रियतया च न शक्त किंचिदपि तामभिधातुमित्यपश्यश्चान्यदुपायान्तरमिदमत्र प्राप्तकालमिति मत्वा तया महादेव्या मदिरया सहावधार्य क्षीरोदनामान कञ्चुकिन वत्से महाश्वेते त्वद्व्यतिकरेणैव दग्धहृदयानामिदमपरमस्माकमुपस्थितमिदानीं तु कादम्बरीमनुनेतु त्वं शरणमिति सदिश्य मत्समीपमद्यैव प्रत्यूषसि प्रेषितवान् । ततो तया गुरुवचनगौरवेण सखीप्रेम्णा च क्षीरोदेन सार्धं सा तरलिका सखि कादम्बरि किं दु - खितमपि जनमतितरा दु खयसि जीवन्तीमिच्छसि चेन्मा तत्कुरु गुरुवचनमवितथमिति सदिश्य विसर्जिता । नातिचिर गतायां च तस्यामनतरमेनेमा भूमिमनुप्राप्तो महाभाग इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

Kádambari

XVIII

The duties of a king

राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृप ।
सभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १ ॥
ब्राह्म प्राप्तेन सस्कार क्षत्रियेण यथाविधि ।
सर्वस्यास्य यथान्याय कर्तव्य परिरक्षणम् ॥ २ ॥

अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥ ३ ॥
इंद्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ।
चंद्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥ ४ ॥
यस्मादेषां सुरेंद्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ ५ ॥
तपत्यादित्यवच्चैष चक्षूंषि च मनांसि च ।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥ ६ ॥
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
स कुबेरः स वरुणः स महेंद्रः प्रभावतः ॥ ७ ॥
बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८ ॥
एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥ ९ ॥
कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ।
कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥ १० ॥
यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥ ११ ॥
तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात् स विनश्यत्यसंशयम् ।
तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥ १२ ॥
तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः ।
अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥ १३ ॥
तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।
ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वरः ॥ १४ ॥
तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ॥ १५ ॥

त देशकालो शक्तिं च विद्या चावेक्ष्य तत्त्वत ।
तथार्हत सम्प्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु ॥ १६ ॥
स राजा पुरुषो दड स नेता शासिता च स ।
चतुर्णामाश्रमाणा च धर्मस्य प्रतिभू स्मृत ॥ १७ ॥
दडः शास्ति प्रजा सर्वा दड एवाभिरक्षति ।
दड सुप्तेषु जागर्ति दड धर्म विदुर्बुधा ॥ १८ ॥
समीक्ष्य स धृत सम्यक् सर्वा रजयति प्रजा ।
असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वत ॥ १९ ॥
यदि न प्रणयेद्राजा दड दडयेष्वतद्रित ।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यि दुर्बलान् बलवत्तरा ॥ २० ॥
अद्यात्काक पुरोडाश श्वाऽवलिह्याद्धविस्तथा ।
स्वाम्य च न स्यात्कस्मिंश्चित्प्रवर्तेताधरोत्तरम् ॥ २१ ॥
सर्वो दडजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नर ।
दडस्य हि भयात्सर्व जगद्भोगाय कल्पते ॥ २२ ॥
देवदानवगधर्वा रक्षासि पतगोरगा ।
तेऽपि भोगाय कल्पते दडेनैव निपीडिता ॥ २३ ॥
दुष्येयु सर्ववर्णाश्च भिद्येरन् सर्वसेतव ।
सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दडस्य विभ्रमात् ॥ २४ ॥
यत्र श्यामो लोहिताक्षो दडश्चरति पापहा ।
प्रजास्तत्र न मुह्यति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ २५ ॥
तस्याहु सम्प्रणेतार राजान सत्यवादिनम् ।
समीक्ष्यकारिण प्राज्ञ धर्मकामार्थकोविदम् ॥ २६ ॥
त राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्धते ।
कामात्मा विषम क्षुद्रो दडेनैव निहन्यते ॥ २७ ॥
दडो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभि ।
धर्माद्विचलित हति नृपमेव सबाधवम् ॥ २८ ॥

XIX.

An address to the Supreme Being.

तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योपप्लुता हरिम् ।
अभिजग्मुर्निदाघार्तास्छायावृक्षमिवाध्वगाः ॥ १
ते च प्रापुरुदन्वंतं बुबुधे चादिपूरुषः ।
अव्याक्षेपो भविष्यंत्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ॥ २ ॥
भोगिभोगासनासीनं ददृशुस्तं दिवौकसः ।
तत्फणामंडलोदर्चिर्मणिद्योतितविग्रहम् ॥ ३ ॥
श्रियः पद्मनिषण्णायाः क्षौमांतरितमेखले ।
अंके निक्षिप्तचरणमास्तीर्णकरपल्लवे ॥ ४ ॥
प्रबुद्धपुंडरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम् ।
दिवसं शारदमिव प्रारंभसुखदर्शनम् ॥ ५ ॥
प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम् ।
कौस्तुभाख्यमपां सारं बिभ्राणं बृहतोरसा ॥ ६ ॥
मुक्तशेषविरोधेन कुलिशव्रणलक्ष्मणा ।
उपस्थितं प्रांजलिना विनीतेन गरुत्मता ॥ ७ ॥
योगनिद्रांतविशदैः पावनैरवलोकनैः ।
भृग्वादीननुगृह्णंतं सौखशायनिकानृषीन् ॥ ८ ॥
प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयित्रे सुरद्विषाम् ।
अथैनं तुष्टुवुः स्तुत्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥ ९ ॥
नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु बिभ्रते ।
अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधा स्थितात्मने ॥ १० ॥
रसांतराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते ।
देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥ ११ ॥
अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थी प्रार्थनावहः ।
अजितो जिष्णुरत्यंतमव्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥ १२ ॥

हृदयस्थमनासन्नमकामं त्वां तपस्विनम् ।
दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥ १३ ॥
सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।
सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ १४ ॥
सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।
सप्तार्चिर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥ १५ ॥
चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ।
चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात् ॥ १६ ॥
अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।
ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ १७ ॥
अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।
स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥ १८ ॥
शब्दादीन्विषयान्भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः ।
पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्तितुम् ॥ १९ ॥
बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।
त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया इवार्णवे ॥ २० ॥
त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।
गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयः संनिवृत्तये ॥ २१ ॥
प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो मह्यादिर्महिमा तव ।
आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥ २२ ॥
केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः ।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि ॥ २३ ॥
उदधेरिव रत्नानि तेजांसीव विवस्वतः ।
स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते दूराणि चरितानि ते ॥ २४ ॥
अनवाप्तमवाप्तव्यं न ते किंचन विद्यते ।
लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः ॥ २५ ॥

महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संह्रियते वचः ।
श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥ २६ ॥
इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् ।
भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥ २७ ॥

Raghuvamsa X

XX

An old minister's advice to a young prince.

अथ सोऽप्याचचक्षे । देव मयापि परिभ्रमता विन्ध्याटव्यां कोपि कुमारः क्षुधा तृषा च क्लिश्यन्नक्लेशार्हः क्वचित्कूपाभ्याशेऽष्टवर्षदेशीयो दृष्टः । स च त्रासगद्गदमगदत् । महाभाग क्लिष्टस्य मे क्रियतामार्य साहाय्यकम् । अस्य मे प्राणापहारिणीं पिपासां प्रतिकर्तुमुदकमुद्धरन्निह कूपे कोऽपि निष्कलो ममैकशरणभूतः पतितः । तमलमस्मि नाहमुद्धर्तुमिति । अथाहमभ्येत्य प्रतत्या कयापि वृद्धमुत्तार्य तं च बालं वंशनाडीमुखोद्धृताभिरद्भिः फलैश्च पञ्चषैः शरक्षेपोच्छ्रितस्य लकुचवृक्षस्य शिखरात्पाषाणपतितैः प्रत्यानीतप्राणवृत्तिमापाद्य तरुतलनिषण्णस्तं जरन्तमब्रवम् । तात क एष बालः को वा भवान्कथं चेयमापदापन्नेति । सोऽश्रुगद्गदमगदत् श्रूयतां महाभाग । विदर्भो नाम जनपदः । तस्मिन्भोजवंशभूषणमवतार इव धर्मस्यातिसत्त्वः सत्यवादी वदान्यो विनीतो विनेता प्रजानां रञ्जितभृत्यः कीर्तिमानुदग्रो बुद्धिमूर्तिभ्यामुत्थानशीलः शास्त्रप्रमाणकः शक्यभव्यकल्पारंभी संभावयिता बुधान्प्रभावयिता सेवकानुद्भावयिता बन्धून्न्यग्भावयिता शत्रूनसंबद्धप्रलापेष्वदत्तकर्णः कदाचिदप्यवितृष्णो गुणेष्वतिनदीष्णः कलासु नेदिष्ठो धर्मार्थसंहितासु स्वल्पेऽपि सुकृते सुतरां प्रत्युपकर्ता प्रत्यवेक्षिता कोशवाहनयोर्यत्नेन परीक्षिता सर्वाध्यक्षाणामनुष्ठापयिता कृतकर्मणामनुरूपैर्दानमानैः सद्यः प्रतिकर्ता दैवमानुषीणामापदां षाड्गुण्योपयोगनिपुणो मनुमार्गेण प्रणेता चातुर्वर्ण्यस्य पुण्यश्लोकः पुण्य

वर्मा नामासीत् । स पुण्यैः कर्मभिः प्राप्य पुरुषायुषं पुनरपुण्ये प्रजानामगण्यतामरेषु । तदनंतरमनंतवर्मा नाम तदायतिरवनिमः तिष्ठत् । स सर्वगुणैः समृद्धोऽपि दैवाद्दंडनीत्यां नात्यादृतोभूत तमेकदा रहसि वसुरक्षितो नाम मंत्रिवृद्धः पितुरस्य बहुमतः प्रगर वाचमभाषत । तात सर्वैवात्मसंपदभिजनात्प्रभृत्यन्यूनैवात्रभवति लक्ष्यते बुद्धिश्च निसर्गपट्वी कलासु नृत्यगीतादिषु चित्रेषु च काव्यविस्त प्राप्तविस्तारा तवेतरेभ्योः विशिष्यते । तथाप्यसावप्रतिपद्यात्मसंस्क मर्थशास्त्रेष्वनभिसंशोधितेव हेमजातिर्नातिभाति बुद्धिः । बुद्धिहीं हि भूभृदत्युच्छ्रितोऽपि परैरभ्यारुह्यमाणमात्मानं न चेतयते । न शक्तः साध्यं साधनं वा विभज्य वर्तितुम् । अयथावृत्तश्च कर्म प्रतिहन्यमानः स्वैः परैश्च परिभूयते । न चावज्ञातस्याज्ञा प्रभवति प्रजानां योगक्षेमाराधनाय । अतिक्रांतशासनाश्च प्रजा यत्किंचनव दिन्यो यथाकथंचिद्वर्तिन्यः सर्वाः स्थितीः संकिरेयुः । निर्मर्यादश्च लोको लोकादितोऽमुतश्च स्वामिनमात्मानं स भ्रंशयते । आगमदीप दृष्टेन खल्वध्वना सुखेन वर्तते लोकयात्रा । दिव्यं हि चक्षुर्भूतभवत् विष्यत्सु व्यवहितविप्रकृष्टादिषु च विषयेषु शास्त्रं नामाप्रतिहतवृत्ति तेन हीनः सतोरप्यायतविशालयोर्लोचनयोरंध एव जंतुरर्थदर्शनेष्व सामर्थ्यात् । अतो विहाय बाह्यविद्यास्वभिषंगमागमय दंडनीतिं कुल विद्याम् । तदर्थानुष्ठानेन चावर्जितशक्तिसिद्धिरस्खलितशासनः शाधि चिरमुदधिमेखलामुर्वीमिति ।

Dasa-kumáracharit.

XXI.

Chanakya's soliloquy.

चाणक्यः । कथय क एष मयि स्थिते चंद्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति

आस्वादितद्विरदशोणितशोणशोभां
संध्यारुणामिव कलां शशलांछनस्य ।

जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात्स्फुरन्तीं
को हर्तुमिच्छति हरेः परिभूय दंष्ट्राम् ॥ ९ ॥

(शिष्योपनीत आसन उपविश्य नाट्येनात्मगतम्) । कथं प्रकाशतां गतोऽयमर्थः पौरेषु यथा किल नन्दकुलविनाशजनितरोषो राक्षसः पितृवधामर्षितेन सकलनन्दराज्यपरिपणनप्रोत्साहितेन पर्वतकपुत्रेण मलयकेतुना सह सन्धाय तदुपगृहीतेन च महता म्लेच्छराजबलेन परिवृतो वृषलमभियोक्तुमुद्यत इति । (विचिन्त्य ।) अथवा येन मया सर्वलोकप्रकाशं नन्दवंशवधं प्रतिज्ञाय निस्तीर्णा दुस्तरा प्रतिज्ञासरित्सोऽहमिदानीं प्रकाशीभवन्तमप्येनमर्थं न समर्थः किं प्रशमयितुम् । सोऽहमिदानीमवसितप्रतिज्ञाभारोऽपि वृषलापेक्षया शस्त्रं धारयामि । येन मया भुवो हृदयशूला इव नव नन्दाः समुत्खाताः सरसि कमलिनीव च मौर्ये लक्ष्मीः स्थिरपदा कृता । अथवा अगृहीते राक्षसे किमुत्खातं नन्दवंशस्य किं वा स्थैर्यमुत्पादितं चन्द्रगुप्तलक्ष्म्याः । अहो राक्षसस्य नन्दवंशे निरतिशयो भक्तिगुणः । स खलु कस्मिंश्चिदपि जीवति नन्दान्वयावयवे वृषलस्य साचिव्यं ग्राहयितुं न शक्यते (प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा) । साधु अमात्य राक्षस साधु । साधु श्रोत्रिय साधु । साधु मन्त्रिबृहस्पते साधु । कुतः

ऐश्वर्यादनपेतमीश्वरमयं लोकोऽर्थतः सेवते
तं गच्छन्त्यनु ये विपत्तिषु पुनस्ते तत्प्रतिष्ठाशया ।
भर्तुर्ये प्रलयेऽपि पूर्वसुकृतासङ्गेन निःसङ्गया
भक्त्या कार्यधुरं वहन्ति कृतिनस्ते दुर्लभास्त्वादृशाः ॥२॥

अत एवास्माकं त्वत्संग्रहे यत्नः कथमसौ वृषलस्य साचिव्यग्रहणेन सानुग्रहः स्यादिति । तन्मयाप्यस्मिन्वस्तुनि न शयानेन स्थीयते यथाशक्ति क्रियते तद्ग्रहणं प्रति यत्नः । कथमिव । अत्र तावद्वृषलपर्वतकयोरन्यतरविनाशेनापि चाणक्यस्यापकृतं भवतीति विषकन्यया राक्षसेनास्माकमत्यन्तोपकारि मित्रं घातितस्तपस्वी पर्वतक इति

सचारितो जगति जनापवाद । लोकप्रत्ययार्थमर्थ्यनार्थस्याभिव्यक्तये पिता ते चाणक्येन घातित इति रहसि त्रासयित्वा भागुरायणेनापवाहित पर्वतकपुत्रो मलयकेतु । शक्य खल्वेष राक्षसमतिपरिगृहीतोपि व्युत्तिष्टमान प्रज्ञया निगृहीतुम् । न पुनरस्य निग्रहात्पर्वतकवधोपन्न राक्षसस्यायश प्रकाशीभवत्प्रमार्ष्टुमिच्छामि । प्रयुक्ताश्च स्वपक्षपरपक्षयोरनुरक्तापरक्तजनजिज्ञासया बहुविध देशवेषभाषाचारसचारवेदिनो नानाव्यजना प्रणिधय । अन्विष्यते च कुसुमपुरवासिना नदामात्यसुहृदा निपुण प्रचारगतम् तत्तत्कारणमुत्पाद्य कृतकृत्यतामापादिताश्चन्द्रगुप्तसहोत्थायिनो भद्रभटप्रभृतय प्रधानपुरुषा । शत्रुप्रयुक्तानां च तीक्ष्णरसदायिनां प्रतिविधान प्रत्यप्रमादिन परीक्षितभक्तय क्षितिपतिप्रत्यासन्ना नियोजितास्तत्राप्तपुरुषा । अस्ति चास्माक सहाध्यायि मित्रमिन्दुशर्मा नाम ब्राह्मण स चौशनस्या दडनीत्या चतु षष्ट्यगे ज्योति शास्त्रे च पर प्रावीण्यमुपगत । स मया क्षपणकलिंगधारी नदवशवधप्रतिज्ञानतरमेव कुसुमपुरमपनीय सर्वनदामात्यै सह सख्य ग्राहितो विशेषतश्च तस्मिन्राक्षस समुत्पन्नविश्रम । तेनेदानी महत्प्रयोजनमनुष्ठेय भविष्यति । तदेवमसक्तो न किंचित्परिहास्यते । वृषल एव केवल प्रधानप्रकृतिष्वस्माभिरारोपितराज्यतन्त्रभार सततमुदास्ते । अथवा यत्स्वयमभियोगदु खैरसाधारणैरपाहृत तदेव राज्य सुखयति । कुत ।

स्वयमाहृत्य भुजाना बलिनोपि स्वभावत ।
गजेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च प्राय सीदति दु खिता ॥ ३ ॥

Mudrarakshasa I.

XXII.

Sarasvati cursed by Durvásas

पुरा किल भगवान् स्व लोकमधितिष्ठन् परमेष्ठी विकासिनि पद्म

विष्टरे समुपविष्टः शुनासीरप्रमुखैर्गीर्वाणैः परिवृतो ब्रह्मोदिताः कथाः कुर्वन्नन्याश्च निरवद्या विद्यागोष्ठीर्भावयन् कदाचिदासाचक्रे । तथासीनं च तं त्रिभुवनप्रतीक्ष्यं सर्वे दक्षचाक्षुषप्रभृतय सप्रजापतयः सर्वे च सप्तर्षिपुरःसरमहामुनय सिषेविरे । विद्याविसंवादकृताश्च तत्र तेषामन्योन्यस्य विवादाः प्रादुरभूवन् । अथातिरोषण प्रकृत्या महातपा मुनिरत्रेस्तनयस्तारापतेर्भ्राता नाम्ना द्वितीयेन मन्दुनाम्ना मुनिना सह कलहायमान साम गायन् क्रोधान्धो विस्वरमकरोत् । सर्वेषु शापभयप्रतिपन्नमानेषु मुनिषु देवी सरस्वती तच्छ्रुत्वा जहास । दृष्ट्वा तु तां तथा हसन्तीं स मुनिरा पापे दुर्गृहीतविद्यालवावलेपे दुर्विदग्धे मामप्युपहससीत्युक्त्वा कोपतरलिताङ्गुलिना करेणाक्षमाला निक्षिप्य कामण्डलवेन वारिणा समुपस्पृश्य शापजलं जग्राह ।

अत्रान्तरे स्वयम्भुवोऽभ्यासे समुपविष्टा देवी सावित्री आः पाप क्रोधोपहत दुरात्मन्नज्ञ ब्रह्मबन्धो मुनिखेटक कथमात्मस्खलित विलक्ष सकलसुरासुरमुनिमनुजवन्दनीयां त्रिभुवनमातरं सरस्वतीं शप्तुमभिलषसीत्युक्त्वा वृसीमपहाय समुत्तस्थे । ततो मर्षय मर्षय भगवन्नभूमिरेषा शापस्येत्यनुशास्यमानोऽपि तापसैरुपाध्याय स्खलितमेकं क्षमस्वेति बद्धाञ्जलिपुटं प्रसाद्यमानोऽपि शिष्यैः पुत्र मा कृथास्तपसः प्रत्यूहमिति निवार्यमाणोऽप्यत्रिणा रोषावेशविवशो दुर्वासा दुर्विनीते व्यपनयामि ते विद्यावलेपविशेषजनितामुन्नतिमधस्ताद्गच्छ मर्त्यलोकमित्युक्त्वा तच्छापोदकं विससर्ज । ततः प्रतिशापदानोद्यता च सावित्रीं सखि संहर कोपं मस्तुतमतयोऽपि जात्यैव द्विजन्मानो माननीया इत्यभिदधाना सरस्वत्येवान्यवारयत् । अथ तां तथा शप्तां सरस्वतीं दृष्ट्वा पितामह सधीरमुवाच । वत्स नैव साधुमैनितोऽयं पथा येनासि प्रवृत्त । पुरस्तादुद्दामप्रसृतेन्द्रियवाजिसमुत्थापितं रज कलुषयति दृष्टिमनक्षजिताम् । कियद्दूरं वा चक्षुरीक्षते । विशुद्धया

धिया पश्यंति कृतबुद्धयः सर्वानसतः सतो वा । निसर्गविरोधिनी चेयं पयः पावकयोरिव एकत्र धर्मक्रोधयोर्वृत्तिः । आलोकमपहाय कथं तमसि निमज्जसि । क्षमा हि मूलं सर्वतपसाम् । परदोषदर्शनदक्षा दृष्टिरिव कुपिता न ते बुद्धिरात्मनो दोषान्पश्यति । क्व महातपोभारवैषयिकता क्व पुरोभागित्वम् । अतिरोषणश्चक्षुष्मानपि अंध एवाजनि । नहि खलु कोपकलुषिता विमृशति मतिः कर्तव्यमकर्तव्यं वा । कुपितस्य हि प्रथमांधकारिणी भवति विया ततो भ्रुकुटी । आदाविंद्रियाणि रागः समास्कंदति चरमं चक्षुः । आरंभे तपो गलति पश्चात् स्वेदसलिलम् । पूर्वमयशः स्फुरति अनंतरमधरः कथं चेत विषपादपस्येव लोकविनाशाय वल्कलानि जातानि । अनुचिता खल्वस्य मुनिवेषस्य हारयष्टिरिव वृत्तमुक्ता चित्तवृत्तिः । शैलूष इव वृथा वहसि कृत्रिमोपशमम् । अनेनापि लघिम्ना चाद्याप्युपर्येव प्लवसे ज्ञानोदन्वतः । न स्वल्वेडमूकान्धा एडा जडा वा सर्वे एते महर्षयः । रोषदोषनिषेव्ये स्वहृदये निग्राह्ये किमर्थमसि निगृहीतवाननागसं सरस्वतीम् । एतानि तान्यात्मस्खलितवैलक्ष्याणि यैर्याति वाच्यतामविदग्धो जनः । इत्युक्त्वा पुनराह । भद्रे सरस्वति मा गा विषादम् । एषा त्वमनुयास्यति सावित्री । विनोदयिष्यति चास्मद्विरहितां त्वाम् । आत्मजमुखकमलावलोकनावधिश्च ते शापोऽयं भविष्यतीत्यभिधाय विसर्जितसुरमुनिमंडलः समुचिताह्निककरणायोदतिष्ठत् । सरस्वत्यपि शप्ता किंचिदधोमुखी सह सावित्र्या गृहमगात् ।

Harshacharita.

XXIII

Miscellaneous verses.

वेदांतेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी
यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।

अंतर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते
स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः ॥ १॥

अर्थातुराणां न गुरुर्न बंधुः कामातुराणां न भयं न लज्जा ।
विद्यातुराणां न सुखं न निद्रा क्षुधातुराणां न रुचिर्न वेला ॥ २ ॥

कनकभूषणसंग्रहणोचितो यदि मणिस्त्रपुणि प्रणिधीयते
न स विरौति न चापि स शोभते भवति योजयितुर्वचनीयता ॥ ३ ॥

निःस्वो वष्टि शतं शती दशशतं लक्षं सहस्राधिपो
लक्षेशः क्षितिपालतां क्षितिपतिश्चक्रेशतां वांछति ।
चक्रेशः पुनरिंद्रतां सुरपतिर्ब्राह्मं पदं वांछति
ब्रह्मा शैवपदं शिवो हरिपदमाशावधिं को गतः ॥ ४ ॥

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निघर्षणच्छेदनतापताडनैः ।
तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते श्रुतेन शीलेन कुलेन कर्मणा ॥ ५ ॥

यांति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यंचोऽपि सहायताम् ।
अपंथानं तु गच्छंतं सोदरोऽपि विमुंचति ॥ ६ ॥

स हि गगनविहारी कल्मषध्वंसकारी
दशशतकरधारी ज्योतिषां मध्यचारी ।
विधुरपि विधियोगाद् ग्रस्यते राहुणासौ
लिखितमपि ललाटे प्रोज्झितुं कः समर्थः ॥ ७ ॥

अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल मास्म तात दृप्यः ।
ननु संति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥ ८ ॥

गुणाढ्योप्यसन्मंत्री नृपतिर्नाधिगम्यते ।
प्रसन्नस्वादुसलिलो दुष्टग्राहो यथा ह्रदः ॥ ९ ॥

उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्विभागे
विकसति यदि पद्मं पर्वतानां शिखाग्रे ।
प्रचलति यदि मेरुः शीततां याति वह्नि-
र्न चलति खलु वाक्यं सज्जनानां कदाचित् ॥ १० ॥

उपेक्षित क्षीणबलोपि शत्रु प्रमाददोषापुरुषैर्मदान्धै ।
साध्योपि भूत्वा प्रथम ततोऽसावसाध्यता व्याधिरिव प्रयाति ॥ ११

गुणवदगुणवद्वा कुर्वता कार्यमादौ
परिणतिरवधार्या यत्नत पण्डितेन ।
अतिरभसकृताना कर्मणामाविपत्ते
र्भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाक ॥ १२ ॥

वृक्ष क्षीणफल त्यजति विहगा शुष्क सर सारसा
पुष्प पर्युषित त्यजति मधुपा दग्ध वनात मृगा ।
निर्द्रव्य पुरुष त्यजति गणिका भ्रष्टश्रिय मंत्रिण
सर्वे कार्यवशाज्जनोऽभिरमते कस्यास्ति को वल्लभ ॥ १३॥

सदादान परिक्षीण शस्त एव करीश्वर ।
अदान पीनगात्रोपि निंद्य एव हि गर्दभ ॥ १४ ॥

मदोन्मत्तस्य भूपस्य कुजरस्य च गच्छत ।
उन्मार्ग वाच्यता याति महामात्रा समीपगा ॥ १५ ॥

हर्तुर्याति न गोचर किमपि श पुष्णाति यत्सर्वदा
ह्यर्थिभ्य प्रतिपाद्यमानमनिश प्राप्नोति वृद्धि पराम् ।
कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधन विद्याख्यमन्तर्धन
येषा ता प्रति मानमुज्झत नृपा कस्तै सह स्पर्धते ॥ १६ ॥

हे राजानस्त्यजत सुकविप्रेमबन्धे विरोध
शुद्धा कीर्ति स्फुरति भवता नूनमेतत्प्रसादात् ।
तुष्टैर्बद्ध तदलघु रघुस्वामिन सच्चरित्र
क्रुद्धैर्नीतस्त्रिभुवनजयी हास्यमार्ग दशास्य ॥ १७ ॥

वार्ता च कौतुकवती विमला च विद्या
लोकोत्तर परिमलश्च कुरङ्गनाभे ।
तैलस्य बिन्दुरिव वारिणि दुर्निवार
मेतत्त्रय प्रसरति स्वयमेव लोके ॥ १८ ॥

पत्रं नैव यदा करीरविटपे दोषो वसन्तस्य किं
नोलूकोऽप्यवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणम् ।
धारा नैव पतन्ति चातकमुखे मेघस्य किं दूषणं
यत्पूर्वं विधिना ललाटलिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः ॥ १९ ॥
को न याति वशं लोके मुखे पिंडेन पूरितः
मृदंगो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम् ॥ २० ॥
वह्निस्तस्य जलायते जलनिधिः कुल्यायते तत्क्षणा-
न्मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः कुरंगायते ।
व्यालो माल्यगुणायते विषरसः पीयूषवर्षायते
यस्यांगेऽखिललोकवल्लभतमं शीलं समुन्मीलति ॥ २१ ॥
अन्यस्मान्लब्धपदो नीचः प्रायेण दुःसहो भवति ।
रविरपि न दहति तादृग्यादृग्दहति वालुकानिकरः ॥ २२ ॥
क्वचिद्वीणानादः क्वचिदपि च हाहेति रुदितं
क्वचिद्विद्वद्गोष्ठी क्वचिदपि सुरामत्तकलहः ।
क्वचिद्रामा रम्या क्वचिदपि जराजर्जरतनुः
न जाने संसारः किममृतमयः किं विषमयः ॥ २३ ॥
कौशेयं कृमिजं सुवर्णमुपलाद् दूर्वापि गोरोमतः
पंकात्तामरसं शशांक उदधेरिंदीवरं गोमयात् ।
काष्ठादग्निरहेः फणादपि मणिर्गोपित्ततो रोचना
प्राकाश्यं स्वगुणोदयेन गुणिनो गच्छन्ति किं जन्मना ॥ २४ ॥
गोष्ठारो मत्सरग्रस्ता प्रभवः स्मयदूषिताः
अबोधोपहताश्चान्ये जीर्णमंगे सुभाषितम् ॥ २५ ॥
तृणानि नोन्मूलयति प्रभंजनो मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः ।
स्वभाव एवोन्नतचेतसामयं महान्महत्स्वेव करोति विक्रमम् ॥ २६ ॥
गुणायन्ते दोषाः सुजनवदने दुर्जनमुखे
गुणा दोषायन्ते किमिति जगतां विस्मयपदम् ।

यथा जीमूतोय लवणजलधेर्वारि मधुर
फणी पीत्वा क्षीर वमति गरल दु सहतरम् ॥ २७ ॥
दलति हृदय गाढोद्वेग द्विधा न तु भिद्यते
वहति विकल कायो मोह न मुचति चेतनाम्।
ज्वलयति तनुमतर्दाह करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृतति जीवितम् ॥ २८ ॥
यस्मिन्कुले य पुरुष प्रधान स सर्वयत्नै परिरक्षणीय
तस्मिन् विनष्टे स्वकुल विनष्ट न नाभिभगे ह्यरका वहति ॥ २९ ॥
इक्षोरग्रात्क्रमश पर्वणि पर्वणि यथाविशेष ।
तद्वत्सज्जनमैत्री विपरीतानां च विपरीता ॥ ३० ॥
क्षते प्रहारा निपतत्यभीक्ष्ण धनक्षये वर्धति जाठराग्नि ।
आपत्सु वैराणि समुद्भवति छिद्रेष्वनर्था बहुलभिवति ॥ ३१ ॥
पिबति नद्य स्वयमेव नाभ स्वय न खादति फलानि वृक्षा ।
नादति सस्य खलु वारिवाहा परोपकाराय सता विभूतय ॥३२॥
घृष्ट घृष्ट पुनरपि पुनश्चदन चारुगध
छिन्न छिन्न पुनरपि पुन स्वादु चैवेक्षुदडम्।
दग्ध दग्ध पुनरपि पुन काचन कातवर्ण
न प्राणाते प्रकृतिविकृतिर्जायते ह्युत्तमानाम् ॥३३॥
क्षण बालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिक
क्षण वित्तैर्हीन क्षणमपि च सपूर्णविभव ।
जराजीर्णैरगैर्नट इव वलीमडिततनु
नैर सप्रारात विशति यमधानीजवनिकाम् ॥ ३४ ॥
प्रतिपक्षेणापि पति सेवते भर्तृवत्सला साध्व्य ।
अन्यसरिता शतानि हि समुद्रगा प्रापयत्यब्धिम् ॥३५॥
उदयमयते दिङ्मालिन्य निराकुरुततरा
नयति निधन निद्रामुद्रा प्रवर्तयति क्रिया ।

रचयतितरां स्वैराचारप्रवर्तनकर्तन
बत बत लसत्तेज:पुंजो विभाति विभाकरः ॥ ३६ ॥
गंगेवाघविनाशिनी जनमनःसंतोषचंद्रिका
तीक्ष्णांशोरपि सत्प्रभेव जगदज्ञानांधकारापहा ।
छायेवाखिलतापनाशनकरी स्वर्धेनुवत्कामदा
पुण्यैरेव हि लभ्यते सुकृतिभिः सत्सगतिर्दुर्लभा ॥ ३७ ॥
उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन्
शैलशेखरगतो दृषत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥ ३८ ॥
वहिःसर्वाकारप्रगुणरमणीयं व्यवहरन्
पराभ्यूहस्थानान्यपि तनुतराणि स्थगयति ।
जनं विद्वानेकः सकलमभिसंधाय कपटै-
स्तटस्थः स्वानर्थान्घटयति च मौनं च भजते ॥ ३९ ॥
किं क्वापि प्रलयानलैर्विटपिनो निर्दह्य भस्मीकृता-
किंस्विद्दैवगजेन पंकजवनं निष्कंदमुन्मूलितम् ।
किं वा हंत कृतांतकेसरिभयात्यक्तो मदः कुंजरै-
र्येनास्मिन् विरसे करीरकुसुमे हा भृंग विश्राम्यसि ॥४०॥
इहानेके सन्त्यं सततमुपकारिण्युपकृति
कृतज्ञाः कुर्वंतो जगति निवसन्त्येव सुधियः ।
कियन्तस्ते सतः सुकृतपरिपाकप्रणयिनो
विना स्वार्थं येषां भवति परकृत्यव्यसनिता ॥ ४१ ॥
आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरंगाकुला
रागग्राहवती वितर्कविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी ।
मोहावर्तसुदुस्तरा प्रकटितप्रोत्तुंगचिंतातटी
तस्याः पारगता विशुद्धमनसो नंदति योगीश्वराः ॥४२॥
प्रथमवयसि पीतं तोयमल्पं स्मरंतः
शिरसि निहितभारा नालिकेरा नराणाम् ।

उदकममृतकल्प दद्युराजीवितात
न हि कृतमुपकार साधवो विस्मरति ॥ ४३ ॥
मज्जतोऽपि विपत्पयोधिगहने नि शकधैर्यावृता
कुर्वत्येव परोपकारमनिश सतो यथाशक्ति वै ।
राहोरुग्रकरालवक्त्रकुहरग्रासाभिभूतोप्यल
चद्र किं न जन करोति सुखिन ग्रासावशेषै करै ॥ ४४ ॥
अतिमलिने कर्तव्ये भवति खलानामतीव निपुणा धी
तिमिरे हि कौशिकाना रूप प्रतिपद्यते दृष्टि
गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्ति परत एव सभवति ।
स्वमहिमदर्शनमक्ष्णोर्मुकुरतले जायते यस्मात् ॥ ४५ ॥
दीनाना कल्पवृक्ष स्वगुणफलनत सज्जनाना कुटुबी
आदर्श शिक्षिताना सुचरितनिकष शीलवेलासमुद्र ।
सत्कर्ता नावमता पुरुषगुणनिधिर्दक्षिणोदारसत्वो
ह्येक श्लाघ्य स जीवत्यधिकगुणतया चोच्छ्वसतीव चान्ये ॥ ४६ ॥
चाचल्यमुचै श्रवसस्तुरगात्कौटिल्यमिदोर्विषतो विमोह
इतिश्रियाऽशिक्षि सहोदरेभ्यो जाने न कस्माद्गुणवद्विरोध ॥ ४७ ॥
गधाढ्या नवमाल्लिका मधुकरस्त्यक्त्वा गतो यूथिका
तां दृष्ट्वाशु गत स चदनवन पश्चात्सरोज गत ।
बद्धस्तत्र निशाकरेण सहसा रोदित्यसौ मदधी ।
सतोषेण विना पराभवपद प्राप्नोति सर्वो जन ॥ ४८ ॥
स पुमानर्थवज्जन्मा यस्य नाम्नि पुर स्थिते ।
नान्यामगुलिमभ्येति सख्यायामुद्यतांगुलि ॥ ४९ ॥
भजते विदेशमधिकेन जितस्तदनुप्रवेशमथवा कुशल ।
मुखमिंदुरुज्ज्वलकपोलमत प्रतिमाच्छलेन सुदृशामविशत् ॥ ५० ॥
बृहत्सहाय कार्यांत क्षोदीयानपि गच्छति ।
सभूयांभोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥ ५१ ॥

भय तावत्सेव्यादभिनिविशते सेवकजन
तत प्रत्यासन्ना द्रवति हृदये चैव निहितम् ।
ततोऽप्यारूढाना पदमनुजनद्वेषजनन
गति: सोच्छ्रायाणां पतननुकूल कलयति ॥ ५३ ॥
भेतव्य नृपतेस्तत सचिवतो राजस्ततो वल्लभा-
दन्येभ्यश्च वसति येऽस्य भवने लब्धप्रसादा विटा ।
दैन्यादुन्मुखदर्शनापलपनै पिंडार्थमायस्यत
सेवा लाघवकारिणीं कृतधिय. स्थाने श्ववृत्ति विदु ॥ ५४ ॥
दोषाकरोऽपि कुटिलोऽपि कलङ्कितोऽपि मित्रावसानसमये विहितोदयोऽपि ॥
चद्रस्तथापि हरवल्लभतामुपैति नैवाश्रितेषु महता गुणदोषशङ्का ॥५५॥
लावण्याकरमि मप्रतापनरिमग्यमेनरे त्यागिना
देव त्वय्यावनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधना ।
इदुः किं घटित किमेष विहित पूषा किमुत्पादित
चिंतारत्नमहो मुधैव किममी सृष्टा कुलक्ष्मभृत ॥ ५६ ॥
मृदुघटवत्सुखभेद्यो दुःसधानश्च दुर्जनो भवति ।
सुजनस्तु कनकघटवद् दुर्भेद्यश्चाशुसधेय ॥ ५७ ॥
पादन्यास क्षितिधरगुरोर्मूर्ध्नि कृत्वा सुमेरो
क्रात येन क्षपिततमसा मध्यम धाम विष्णो ।
सोय चद्र पतति गगनादल्पशेषैर्मयुखै-
रत्यारूढिर्भवति महतामप्यपभ्रशनिष्ठा ॥ ५८ ॥
गागमबु सितमबु यामुन कज्जलाभमुभयत्र मज्जत ।
राजहस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥ ५९ ॥
कुमुदवनदल पुल्लाभोज सरोभिरलकृता
मरकतमणिश्यामा शष्पैर्विहाय वनस्थलीम्
स्पृशति करभो यद् वृक्षाणा चरन्मरुधन्वना
परिचयरति सा दुर्वारा न ना गुणवैरिता ॥ ६० ॥

आपुष्पप्रसवान्मनोहरतया विश्वास्य विश्वं जनं
हहो दाडिम तावदेव सहसे वृद्धिं स्वकीयामिह ।
यावन्नेति परोपभोगसहतामेषा ततस्तां तथा
ज्ञात्वा ते हृदय द्विधा दलति यत्तेनातिवयो भवान् ॥ ६१ ॥
अगुरुरिति वदतु लोको गौरवमत्रैव पुनरह मन्ये ।
दर्शितगुणैव वृत्तिर्यस्य जने जनितदाहेऽपि ॥ ६२ ॥
भानुः सकृद्युक्ततुरग एव रात्रिंदिवं गगनेह प्रयाति ।
शेषः सदैवहितभूमिभारः षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः ॥ ६३
हस्त इव भूतिमलिनो यथा यथा लघयति खलः सुजनम् ।
दर्पणमिव त कुरुते तथा तथा निर्मलच्छायम् ॥ ६४ ॥
शमयति गजानन्यान्गन्धद्विपः कलभोपि सन्
भवति सुतरां वेगोदग्रं भुजगशिशोर्विषम् ।
भुवमधिपतिर्बालावस्थोऽप्यलं परिरक्षितु
न खलु वयसा जात्यैवायं स्वकार्यसहो भरः ॥ ६५ ॥
सृजति तावदशेषगुणाकरं पुरुषरत्नमलंकरणं भुवः ।
तदपि तत्क्षणभङ्गि करोति चेदहह कष्टमपण्डितता विधेः ॥ ६६ ॥
धवलयति समग्रं चन्द्रमा जीवलोकं
किमिति निजकलङ्कं नात्मसंस्थं प्रमार्ष्टि ।
भवति विदितमेतत्प्रायशः सज्जनानां
परहितनिरतानामादरो नात्मकार्ये ॥ ६७ ॥
केनादिष्टौ कमलकुमुदोर्न्मीलने पुष्पवन्तौ
विश्वं तोयैः स्नपयितुममी केन वा वारिवाहः ।
विश्वं नदोपचयचतुरो दुर्जनानां दुरापः
श्लाघ्यो लोके जयति महतामुज्ज्वलोऽयं निसर्गः ॥ ६८ ॥

NOTES.

— o —

I

तस्यामेव this very night. यस्यास्ति सर्वत्र गतिः he who has access everywhere, i. e. he who can go anywhere. कस्मात् why

तदायुः क्षयोऽस्ति if therefore, life is to end, i. e. if we are destined to die

जीवति lives, remains alive. कृतयत्नेऽपि (कृत प्रयत्नः यस्मै and not यत्न) though efforts be made for him though well taken care of. सुखेन happily

II

उद्धृत्य having spared. विश्वासमुत्पाद्य having created confidence in him with respect to me. चरित्र conduct, character

एतावता to such an extent, so much (said ironically). व्रत a vow, for a full explanation See M. R. Apte's Edition of हितोपदेश. परस्परं विवदमानानाम् mutually conflicting, at variance with one another. अत्र on this point. जिज्ञासा inquiry search

III

पादुकापरिभोगेन by being used as wooden shoes or sandals

गुप्तनीता was secretly carried off or removed

संबंध matrimonial alliance

आघातदुःसह very difficult to contend with on account of the sudden attack.

परिरिक्षु wishing to save or preserve

सफलीकृतभर्तृपिण्ड who proved true to his master's salt

इमे काषाये गृहीते I put on these red garments

अनाचक्षाणया in not telling. नैःशब्द्यम् silence

परिणमते being realized or fulfilled

IV

स्त्रीषु सौभाग्यफला &c for the beauty (of women) has for its fruit the securing of the attachment or favour of their lover, i. e. beauty which succeeds in winning the heart of lovers

अवन्ध्यरूपतां कर्तुं to make her beauty not fruitless (or fruitful)

मुनिव्रतात् from such penance as is performed by sages,

ईप्सितार्थस्थिरनिश्चय (मन) ईप्सितार्थे स्थिरः निश्चयः यस्य=firmly bent upon gaining the desired object. कदाचित् once upon a time. फलोद-

यात्राय ending with the appearance of the fruit the penance ending when the desired object should be accomplished अभिनिवेश determination विलोलयष्टि the moving sticks or folds (of the necklace) बालारुण the young or morning sun स्पर्श &c , the close contact of which (with the body) was interrupted by the protuberance of her breasts निवर्तित: taken away or withdrawn from, not used or applied to. प्रणयी fond of, accustomed to wear उपधायिनी using as a pillow दृक (दृश) a look glance घटस्तनप्रस्रवणै –घटा एव स्तनौ in the case of trees, and घटाविव स्तनौ in the case of Guha

येषा पुत्रवात्सल्य the maternal love (of Pârvati) for whom स्फुरणताभगवती (lit in close contact with) the bark of trees as an upper garment नेत्रप्रतिघातिनी (प्रभा) dazzling the eyes अभिप्रसव the desired fruit or produce in general पर्णवृत्तिता living on leaves of trees &c

V.

यज्ञशरणात् from the place of sacrifice, being engaged in performing a sacrifice

वैरहारस्थ being in Vaidas (name of a place)

उपावर्तते to return (at the end of a year).

गृहीत was seized or captured,

अपरिक्षिप्त without delay, without losing a single moment.

VI

निर्मलरजत &c like the fluid of molten silver

क्षणनष्टदृष्ट: invisible this moment and visible in the next राष्ट्र realm, kingdom

अस्तंगत: has taken his way (to the forest) or has remained silent

वृत resorted to or obscured by.

करसंहति the collection of rays (or taxes)

विद्युद्गुण &c with their middle parts fastened with ropes in the form of lightning

आकारित invited called out to

असत्पुरुषकृत &c like an obligation conferred on a bad man

अत्यन्तसंतप्त internally heated to an excessive degree.

नवधनी who has acquired wealth for the first time विचरति is darting about, proudly moving about

VII

व र्यपर्वणी the daughrer of वृषपर्वन king of Asuras अजनयत gave birth to

अकालेनैव even before it was time, prematurely.

त्वद्वयसा by means of your youth

चादयामास asked or commanded चचार enjoyed

विश्वाची the name of a nymph समदृशे of him who looks on all things equally.

निर्द्वंद्व free from the two, viz good and evil, heat and cold &c

VIII.

दुहितृनिर्विशेष not differing in treatment from one's own daughter

कर्माणि acts of treatment, अभिविनीततया on account of her polite or good behaviour

कृतमिश्रमगामा who had made a bow befitting a person of noble birth

सर्वविश्रम्भेषु in all confidential affairs

IX

अध्वगवेषा habited like a traveller

प्रियप्राया for the most part kind

अनवगीत unimpeachable, blameless.

पुरोवा &c the flavour (interest) of which is unchanged (unabated) either before or afterwards, i e which is at all times equally pleasing and unchangeable अनुपारि without interruption.

का पुनरत्रभवतीमवगच्छामि whom should I know your ladyship to be? Whom have I the honour of addressing? सामविदः knowing how to chant the Sāma Veda

निगमान्तविद्या i.e Vedānta, पुराणब्रह्मवादिने the old or primeval expounder of Brahma. पारायण (n) reading through.

स्तन्यत्यागमात्रके (वयसि) at an age when a child ceases to suck its mother

सरहस्य attended with mystical spells (with which they are discharged or withdrawn)

त्रयीवर्ज्ञ except the three Vedas.

अतिपटुमेधसा of very bright intellect or parts

शक्ति करोति imparts strength to or sharpness the power of knowing

आकस्मिकप्रत्यभाता suddenly inspired

शाश्वती समा for eternal years, for all time to come

शब्दब्रह्मप्रकाश the light of Brahma consisting (in the form of words of वागारम्भाणि अमाणि below विर्तिं result

नातिपण्डित संसार world (worldly people and not ascetics than has grown wise

प्रासङ्गिकाया विषय कथानाम् the subject of occasional conversation

न (अस्माभि) by us निर्माणभाग the lot of creation, i e fat

कठोरीभूतो दिवस the day is full grown, i e it is quite noon

कण्डूयनविघट्ट &c falling down by the shaking caused by the rubbing of the fleshy parts of the itching temples of elephant

छायापतितकोटर &c the barks of which have the small insect therein pulled out by the mouths (beaks) of birds &c scratching the ground under the shade

कुलायद्रुमा: trees used by birds to build their nests on.

X.

उत्तरेण to the north of (gov acc case)

बद्ध formed or constructed of

मानस the name of a lake to which the swans are said to resort at the approach of the rains

व्यपगतदु:ख free from grief or uneasiness

नेत्र governs एका एव: अपर the one (Asoka)—the other (Kesara or Bakula).

अनतिप्ररूढवंशप्रकाश having the lustre (appearance) of bamboos not full-grown

शिञ्जद्वलयसुभग charming on account of the tinkling bracelets

क्षामच्छाय diminished in lustre, looking gloomy or dismal

कलभतनुता गता having become as small as the cub of an elephant

[illegible]

XI

सांयात्रिक a sea trader प्रवहण here of course means a boat see पोत below मृगेन्द्र a lion

धात्रीत्वे नियोजिता appointed as a nurse

अजनि an impersonal construction—the child became capable of &c किमभवत् what became of &c

XII.

प्रणव. the sacred syllable om

देहमाश्रित having assumed a body.

सर्वातिरिक्तसारेण qualifies आत्मना (with his body)

आकारसदृशप्रज्ञ whose intelligence was like (worthy of or suitable to) his form so is सदृश to be interpreted in the next three lines of the verse

उदय success, fulfilment of a desired object [illegible]

आमनोः since (the time of) Manu

नियन्तृ means a ruler or regulator (of men) and also a charioteer.

नेमिवृत्तय acting like the rims of wheels

उत्स्रष्टुं to return or give back increased a thousand fold.

फलानुमेयाः प्रारम्भाः his undertakings were to be inferred from their fruits or results

गुणा &c. thus his good qualities being associated with (other) good qualities (of an opposite nature), seemed to be derived from a common source

जन्महेतवः the authors of their being

गां दुदोह milked the earth (levied taxes

शब्दे स्थिता remained in (was confined [illegible] word itself (and not in reality)

वेलावप्रवलयां whose circular ramparts were the sea coast lines

दाक्षिण्यरूढेन become current (among the people) on account of her politeness

XIII

अभिभूयमान being overcome or overpowered

मनुष्यसुलभो लघिमा lightness natural to humanity, [illegible] a very small portion

क्व showing disparity between two things

[illegible] crowded by various gods and demigods

दुर्निवार irresistible nature

आत्मीयां कुर्वते make as their own, i. e. subdue or overpower (the subject being [illegible], understood) such a form not fit to be affected by them

शरीरवान् an embodied being

अलीकप्रकृतिजिह्मचेतसा of a crooked mind by reason of his hypocrite disposition.

उदायुधैः with the weapons lifted up or raised to strike, उद्गतानी आयुधानि येषां तैः.

अभीष्मद्रोणे devoid of Bhishma and Drona.

कथं भवेत् what will be the stae of. ?

अभ्युदीक्षमाणः waiting.

प्रणय a desire or request.

XVI.

धृतायुधयशोभ्या—धृतमायुधमेव यशो याभ्याम्. अभियुक्तैः by persons of acknowledged merit.

कार्कश्यं hardnes firmness as opposed to मार्दव just below यत् since.

स्वभुजगुरुबलः whose great strengh consists in his own arm (बाहुमात्रसहाय.)

अधिकवया. older in age (than a boy) i. e. youthful or old.

संग्रामाध्यवसितः (समरभारः) is determined to be undertaken.

भवता कृतपरिकरः when equipped as a General by you.

प्राक्परिकल्पितोऽयमर्थोऽङ्गराजस्य this offce has been already promised to Angarâja.

अद्य शेषे निशां you will sleep to night.

निःसोमकम् deprived of kings of the lunar race.

नृपकाननातिगुरुः very heavy on account of the forest in the form of kings.

शस्त्रजनाधिक्षेपेण not by reviling warriors.

गुरुशाप alludes to the curse pronounced upon Karna by Parasurâma with whom the former lived for the sake of acquiring the knowledge of war in the disguise of a *Brâhmana.*

स्तुतिवंशकीर्तनविदां versed in panegyrics and descriptions of families विक्रमैकरसः solely devoted to heroism (said ironically)

यदि शस्त्रं &c. construe thus: यद्यपि (मैं) शस्त्रं उज्झितं (तथापि) अशक्यापनयेऽपि (ते) उदायुधात् भवतो न निवर्तयिष्ये किम् (अपि तु निवर्तयिष्येव)

उदासितं he remained inactive or indifferent.

भुजबलदर्पाध्मायमानस्य being elated with the pride of the might of your arm.

कर्णेरिताः &c. the meaning is-if cowards, being contemptuously treated, be not punished by brave persons, they begin to boast of their prowess.

वाम पथा contrary course

स्वबलप्रधानविरोधस्य of the enmity between the chiefs of ones own army

नायेस्मिन while he is the leader of the army

सेत्स्यति will be accomplished

XVII

मार्दवं भजत becomes soft प्रहरिष्यन intending to strike

हिमसेकविपत्ति blighted by the fall of snow

पूर्वं प्रथम भावनिबन्धना based on sincerity

भृगरुच black like bees.

त्वदुपावर्तनशङ्कि full of doubt as to your moving

चलितालक the curls of which are waving

विभान्त विरत ceased इति and so, therefore गत गमन movement अर्पित placed, laid

अवेक्ष्य मां having taken me (my state) into account

कृतदोहद whose desire (of being struck with the foot) was fulfilled by you

स्मरता qualifies अशोकेन.

एकरस of unchanging love, exclusively devoted to one

व्यवसाय प्रतिपत्तिनिष्ठुर and yet your act (of abandoning me) is cruel by reason of its determination एतावत् only so far, ending here

करुणार्थग्रथित strung with a pathetic or piteous meaning i e lamenting in a piteous manner

शाखारस the sap or juice exuding from the branches तदल्पमंडना whose last decoration was the celestial flowers themselves (तद्=दिव्यकुसुमं) अनलाय विसृष्ट consigned to fire

नृपति सन् protector or lord of men as he was

वाच्यदर्शनात् perceiving the censure (to which he would be exposed)

XVIII

अभानुभेद्य not to be penetrated or dispelled by the sun

गर्भेश्वरत्वं being born in the purple or with silver spoons in one's mouth

एकैक even one taken singly.

मधुराण्यापतन्ति are regarded as pleasant

सुखं easily, निर्भर ardently, firmly

यथा यथा दीप्यते &c the meaning is that the more the desire for wealth is cherished, the more it leads one to commit dark or black deeds आप्यान filled up

व्यसनशतशरण्यतामुपयान्ति become the marks of (exposed to) hundreds of calamities

गुणपक्ष the side of merits, representing even vices as virtues

आत्मनात्मदृश्यन्ति consider as their relative सुहृत्कृतत्वम् has compelled me to speak out

खलीकरोति causes to act like a wicked person

सिद्धादेश whose commands are obeyed (or whose predictions are fulfilled)

XIX

सूर्योपस्थान attendance on or service of the sun

प्रत्यादेश a rival, an obscurer or eclipser

यदृच्छादृष्ट seen or met by accident

अवलेपात् from the violence or outrage

प्रकृतिं नापन्ना did not regain her consciousness

स विजयेन वर्धयति congratulated him upon his victory

रहस्यदुर्ग the fortress in the form of his secret

प्रतिष्ठान name of the capital of Pururavas

तिरस्करिणी (= अन्तर्धानविद्या) a lore or charm by means of which to make oneself invisible

अर्धस्फुटदर्शनमत्र एव भवत

यदि नाम &c., if oh lord, I were really towards you who are attached to me what you think me to be (i. e indifferent) then why should even the cool Nandana breezes scorch my body ?

तुल्यानुरागपिशुन indicative of equal love

त्वरयोर्वशीम् ask Urvasi to make haste

नियुक्त entrusted to

वैफल्य fruitlessness (there being no Urvasi)

तत्राक्षरार्थ the meaning of the letters inscribed on it

सलोप्त्रगृहीत caught with the stolen property, caught in the act or red handed

अभिनीयमाने Being represented

भवितव्यतानुविधायीनीन्द्रियाणि the organs of sense obey (act according to) what is destined to happen

भूमिकायां वर्तमाना acting the part of

प्रयोगावसाने at the end of the performance

परिवृत्तिमित changed or transformed.

निर्मुक्ते मत्स्ये &c. when the fish breaking loose from his hand escapes, the dejected fisherman says I shall be charitable or to make virtue of necessity

आत्मनः सुखावसानेन even at the cost or expense of my own happiness मनोरथसम्पत्त्या by the acquisition of his desired object प्रतिपद्य Having acquiesced.

XX.

निर्ध्यातः longingly gazed at

असहना intolerant, jealous

अप्रतिपद्यमाना not accepting

काननोपान्तवर्तिलताभावेन &c her form was changed into that of a creeper which (then) stood at the skirts of the forest. दिष्ट्या fortunately

तिथिविशेषः a special day, i e a day of particular auspiciousness

दुकूलोत्तरच्छदे तलपुटाधारे in a basket of Tâla leaves with a coverlet of silk thereon

आत्मनो वधमाहर्ता bringing destruction upon himself

अपराधोचितं प्राप्य having got his due for his crime

वर्णविचारक्षमा able to discern letters or characters

ऐल=पुरूरवस् (the son of Ila)

नैमिषेयसत्रादन्यत्र except when I was at the sacrificial session held at Nimisha forest

गृध्रलक्ष्यवेधी hitting the mark in the form of the vulture

वात्सल्यं बध्नाति feels or entertains affection

निर्यातय हस्तन्यासम् return or give back the deposit

अवितृष्णा not satisfied, the more eager to see her.

महेन्द्रसङ्कीर्तनम् mention of Mahendra.

समयः condition अप्रकाशम् secretly. प्रत्यर्थिता obstacle to

सुलभविप्रयोगा &c dependence, wherein separation is easy, can't allow a man to do what is dear to him.

प्रभावदर्शी who sees by means of his superhuman power.

परवानस्मि देवेश्वरेण I am helpless before the lord of Gods, I must bow to his orders.

परस्परविरोधिन्योः qualifies श्रीसरस्वत्योः

संगतं union, companionship.

सतां भूतयेऽस्तु may tend to or bring about, the welfare of the good for the idea of the whole verse compare: नितरां मिथः परस्परमेकत्रसहवासनमिदं श्रीश्च सरस्वती च

XXI.

आत्मनः पदं his own footstep, i. e. the sky, (it being the second footstep of Vishnu in the dwarf incarnation).

शब्दगुण having sound for its peculiar property, cf शब्दगुणमाकाश
अपांनाथ the atmosphere
न पूर्वं (सगरपुत्रैः)आत्तगाधा whose pride was humbled
धर्मोत्तर मध्यमे a neutral sovereign, pre eminently righteous
आविर्भाव &c the rise of the star Agastya is said to make turbid waters quite pure
परिप्लव swimming or floating
पेशल delicate, tender
वंधुर bent, inclined
नाम्ना &c Sutirahana (very stern) by name, but calm by deeds ऋ[illegible] has devolved on श्रयस्त as if they were their own
विदूरभावात् appearing small on account of its being at a great distance
प्रवर्तयामास caused to flow
कालागुरुदत्तपत्रा in which there are lines of painting drawn by means of agallochum
निधानाधिप of the lord of the Niddhis, i e Gula

XXII

कार्पण्य miserable state, meanness
सति विदेहे having become bodiless, i e killed
मूलबल principal forces
दुहितृस्नेहितया on account of my not knowing anything about my daughter
अपवीक्रय having lessened or forgotten

XXIII

य सनातन पितरमुपागमत्स्वयं whom the eternal being (Vishnu) himself accepted as father (स्वयं पितृत्वेनाश्रयोत्)
जुष्ट served or waited upon by
दृढधीषे of sharp or bright intellect
अवहसेव स्थितौ ridiculed, i e far surpassed
मतम् honoured
विपाकिमसातसारी whose course of knowledge was fully matured or developed, or according to some was acquired as the result of acts of his former instruction
सुतानुबंधं कर्म a rite calculated to beget sons निष्ठा end, destruction
दक्षिणासभस्त्रावे which gratified the Brahmans in the assembly with its (rich) gifts
विधिवित् performed according to rites.

उद्वेजयन् causing to tremble, terrifying

अहंयु proud शुभंयु fortunate, blessed.

मया त्वमात्मनः शरणं you were found as a saviour by me (आप्ध 2nd pers sing Passive Aor of आप्, so अप्स्महि 1st pers pl)

मा मा परिभूः do not despise me (by refusing my request)

XXIV.

आत्तसत्क्रिये who had met with a hospitable reception (or who had got a reward, Mallinath.)

वनसानवासिनां पत्यौ the lord of foresters (वनचराधिप) श्रियं prosperity.

ततस्या अपाकृती &c being unable to curb the feeling of injuries or insults received from them मन्युप्रशमापदेशिनीः words rousing his anger and energy

अनुशासन words of advice.

निरस्त &c the agonies of mind which cause me to set aside the usual practice of women, (of being modest and reticent).

अपवर्जित abandoned

तथाविधानसदृशान् &c for rogues enter into (get access to) and strike such straightforward persons, just as arrows penetrate and hit those who are not clad in armour.

धनाद्य even now उद्दीपित. excited, kindled

अमर्षशून्येन &c for people do not mind at all whether a person devoid of anger is friendly or inimical

रेणुरूषित. soiled by dust अकुप्य consisting of valuable metal

अगजौ wild, roaming over mountains

यमौ the twins (Nakula and Sahadeva),

धृतिसयमौ बाधितुं to throw off satisfaction and restraint of mind भूयः plentiful

रामणीयकमुपाहतं was made beautiful अन्धस् food

यशसा समं along with your fame

द्विषत्प्रयिता caused by the enemies.

अपर्यासितवीर्यसंपदां whose wealth of heroism has not been taken away by their enemies

भज संदीपि show the heroic lustre अद्य if

पश्येद् know, consider समीपमैश्वर्य the mark of sovereignty.

समयपरिरक्षणं observance of the contract. सदृश fit, proper.

छलेन adv. fradulently, deceitfully.

even those serpents (द्विजिह्व) also implies the sense of slanderers, who render it incapable of being resorted to by the good, its nobility passes description

अपनीतपरिमलान्तरके which has removed or set aside the talk of any other fragrance, the fragrance of which is unrivalled &c said ironically

सुषमा exquisite beauty, great splendour.

जनपदों जीवराशीनाँ causing affliction to collections of living beings,

स्थितुं न दधुः could not stand the idea is that now jackals are howling where formerly even furious elephants dared not stand.

लोचनगोचरता भवता &c if by you, when fortunately come within the range of his sight the kindness (said ironically) of throwing down hail stones be shown to him, then to whom shall we appeal ?

ज्वाल light, flame

कोप श्रीमदः what pride of wealth (copiousness of water) is this

गौरिं पराक्रम the high pride of greatness

अञ्जनविभेन वपुषा body which is (black) like a cloud,

अङ्गारनिकर a collection of charcoal, like burning rays तारकपुञ्ज

प्रल्ली f a stalk आसवैः enjoyed, derived

तदिह कृता दशा यदि when he is reduced to a miserable state.

चंचरीक a large black bee.

स्थिति मा दधतः do not stand.

विकारित caused to fly asunder, hence scattered or thrown about

गुरुगर्वगुम्फितः puffed up with much pride

भविता करेणुपरिशेषिता मही the earth will have only female elephants left as remainder

तरुकुलसमारोपणकृती well versed or skilled in planting a variety of trees.

स्वस्वव्यापृत &c on account of their being deeply engaged in their respective occupations (स्वधृति)

कपाट the leaf or panel of a door

मनोरथमय पीयूष nectar in the form of this ardent desire

मददन्तावल an elephant in ruts

दृगंचलं क्षिपतो throw side-long look obliquely

हरिदन्तेषु at the ends of quarters (दिगन्तेषु)

वाम मुख the face of lovely women

महाकविगिरां सर्वस्व the sole subject of description for great poets.

मधुप in the double sense of (1) a bee and (2) a drunk
परावर्तते go back, withdraw

आर्थितर्पणविधौ in the act of granting the request

काश्यपी the earth

अन्या strange extraordinary

गिरां दवीय everything of the good is farther from (the sc of) words i e is indescribable

महाशयचक्रवर्ती the lord (i e foremost) of the noble min

काश्मीरज saffron लोकत्रय filling the worlds

शारदाइटेत दुरे in the presence of persons who have ear plundered the plentiful treasures in the town of Sarada (Goddess of learning) i e very learned persons शालाइका dog

अलब्धशाणो कषणा without being rubbed on the touch stone

पशीरज मन् a sandal tree

अभेरे greatly काकोदर a snake

विवज्यते is shunned or avoided

महित honoured, worshipped, esteemed.

अन्धकारीकर the mass of darkness

गुणवत्ता, गुणजाल here गुण means good qualities and threads, छिद्राणि cavities, holes and weak points कर्णाश्च a spider

घर्मव्यथां वहति suffers the pain of heat

व्यक्तगुणत्व-शालभेणाय व्यक्त manifestly, clearly

बीजाङ्कु to sow seeds in

आनंदमानदाणि आनंद etc सुगतस्य सामयि ; so are the next t adjectives to be explained

अन्यथा कथं &c how otherwise (i e if the tongue of slandero persons be not considered to be a female serpent) do people litt ly it not live at all, if devoid of the use of spels (or proper counc

अमृतं the words of the benevolent are nectar in sweetne their mind the ocean, and fame the bright autumnal moonl gl t

चंद्रिर the moon गौविक a hunter, fowler

क्षणमात्रमपुरुषी the beauty of flowers pleasant only for t time being.

सदः Nom sing of सदस् n an assembly, meeting

संतो गुणाः good qualities if they exist

चमूर्घोषित drinks up

आपातमात्रमधुरं bitter only for the moment or time being (be

SECOND SERIES.

I

अस्मान मृतवत् संदर्श्य feigning or pretending to be dead

स्वकीय goes with वन his own forest or his own self or [illegible] (आत्मान)

विशेष special, peculiar

आधिपत्य प्राप्त obtained supremacy

प्रकाशित recognized, exposed

सन्निधाने near him

II

न शान्तिमगम enjoyed no rest or repose was not at ease

बहिर्गन्तुमिच्छया with the desire of going free therefrom

शीतरक्षा protection from cold

सगर्व proud, swollen or charged with water न व्यरमत् did not cease prattling went on prattling

अनम्रं नमते दारु &c the wood which cannot be bent will not bend nor can razor work on a stone

III

दीनानामनुरक्षण protection of the poor that may come कृपण poor helpless.

धर्मेन समाचरेत will act contrary to the precepts of religion

महावातहत &c as frail or transitory as the lines of clouds dispersed by strong winds

अति सविश्रम having entered into having gained the confidence of

निश्वासैर्नै sent forth or emitted along with the breath

सत्कृतिं प्रयच्छति display good actions

देवास्त नरविग्रहा they are gods in the form of men

आनुक्रमणैः by means of actions befitting learned men (सज्जन) or by modest actions.

प्रत्युद्गम rites of hospitality (सत्कार)

स्वात्मै प्रवर्तनाय acts (of kindness) towards one's own persons

तदिच्छानुसारिण acting conformably to their wishes

IV.

देहली the threshold of a door उत्तरीय upper garment.

सुख हि दुःखान्यनुभूय शोभते happiness enjoyed after (suffering) miseries appears pleasant or agreeable cf [illegible]

मधवियजन, supplicants.

संशुष्कसांद्रमदराज the copious lines of rut on which are dried up

अर्थकस्यवतो these insignificant or worthless riches,

बरटा a wasp or a variety of it शोकविह्वलः engrossed in grief

वैरमप्रं unsurpassed or unequalled enmity. (अविद्यमानं परं यस्मात्)

को गुणो देवेष्वर्चितेषु what is the benefit or use of worshipping gods or when gods are worshipped ?

किं विचारितेन enough of hesitation.

मातृ a divine mother.

निर्वर्तय नि finish, complete.

V.

अवगाहस्व गा to bathe in

नीलराज्य the dark-blue or black lines (of darkness).

मणिप्रकारा varieties of diamonds.

विशुष्ककण्ठोद्गतशीकरांभस्. from whose dried up throats (trunks) spray-water is issuing forth. फणातपत्रस्य having his hood for an umbrella

रविकरसंवलित blended or mixed with the rays of the sun.

उत्पादयन्ति inspire very great fear. शरभ (n) a fabulous animal considered to have 8 legs and stronger than a lion.

ऋजुगति walking straight.

तिरस्कृत &c. which is as pure (bright) as a newly blossomed Kusumbha flower and which has the lustre of Sindûra (red lead)

परिणत grown old

कन्दरात् from the lurking or hiding place.

प्रत्याख्यानपारुष्यं the unpleasantness or harshness of refusal.

कारणविलंबी who delayed for some reason.

जातः turned out to be. अत्यर्त pained, distressed very much.

दिष्टदोषात् on account of ill-luck.

दग्धा wretched, accursed.

हतजीविताकृष्टा drawn by the desire of saving her wretched life.

निरत्यये safe, free from injury.

तव वयोवस्थामनुगतेन would have attaired to your age; would have grown as old as you.

VII.

अश्रुपूर्ण etc. अश्रुपूर्णे अत एव आकुले ईक्षणे यस्य तं.

कश्मलं lowness or depression of spirits.

विषमे in this difficulty. समुपस्थितं has overtaken.

अनार्यजुष्टं not practicised by respectable people, discarded by the good.

अस्वर्ग्यं not leadin to or procuring heaven.

धर्मसंमूढचेताः with my mind perplexed as to what my duty is (on this occasion).

गुडाकेशः a name of Arjuna अनुशुच् to mourn over.

प्रज्ञावादान् wise or considerate words.

एनं viz the soul; so अप &c. stand for the soul.

स्थाणु firm, immoveable. अविकार्य unchangeable.

अथ even if, supposing that &c.

अव्ययाम् everlasting, eternal.

येषां बहुमतो भूत्वा being highly esteemed by whom.

VIII.

श्रुतिविषयमापतितमेव must have come to or fallen into (your) ears.

दक्षात्मजाद्वितयसंभवं born from the two daughters of Daksha (i. e. मूर्ति and अहिंसा).

अधिको गुणैः surpassing in virtues or qualities. समाचार. rites.

त्र्यम्बकप्रतिबिम्बकानि the pictures or likenesses of Tryambaka (drawn by Pârvati on stones).

कृत्तिकानाम् &c. resembling thegroup of stars known as Krittikâ

अक्षीणता inexhaustible nature.

त्रिभुवनाद्भुतरूपातिशयः whose excess of beauty is extrordinary in the three worlds.

मुनिमायामयः in the guise of a sage.

कौशलाभ्यासः कृतः practised the skill required to create his matchless form.

अभिभूतानङ्गप्रभावेन दूरीकृतमदनव्यापारेण who has overcome the influence of Love.

मा निक्षिपता in making me enamoured of him. अलं able.

परिस्पन्दित नि sports, workings.

मदजननतया मधुमासस्य because the vernal month tends to produce intoxication.

अविनयबहुलतयाभिनवं वयस्य because blooming youth abounds in immodest acts.

विदितत्वात् being predestined.

कामप्यवस्थामन्वभवत् experienced some indescribable state of mind.

लज्जया सह गलिता the rosary had dropped down along with his modesty i. e. both dropped down together.

असंप्राप्तमेव भूतलं before it had reached the ground.

नवग्रहः newly caught क्षुद्रजनक्षुण्णः trodden by the mean. प्राकृतजन इव like an insignificant, vulgar (illiterate) person. आवेगः agitation, perturbation.

शैशवानुशासनं instructions received in youth.

रागवेगैः by the influence or effects of passion.

प्रमादैः acts of carelessness, i. e. failings, errors.

अक्षमालामेव as for the rosary, it has indeed been taken away.

अलीककोपकान्ति charming on account of feigned anger.

उपदिष्टालापमिव engaged in speaking.

IX.

शिथिलप्रायोऽपि though nearly enfeebled.

विगलितपौरुषे thought his bodily lustre or energy is gone.

मत्तेभेन्द्र &c. who has fixed his desire solely on making mouthfuls of the torn temple of intoxicated lords of elephants. गुरुत्वं befitting one's weight.

चाटुशतैः after hundreds of sweet and agreeable words (have) been uttered or addressed to him). सुप्तेषु supply सिंहेषु after it.

विक्रमरसिकः liking to show pre-eminent valour.

कौस्तुभं च वक्षसि keeps hid within his bosom.

वज्राग्निस्फुरण &c. unbearable on account of the darting up of several flames (of fire)

वरमिति &c. the meaning is that it would have been far better for Maināka (the son of Himālaya) to get his wings clipped by

Indra, rather than throw himself into the waters of the ocean, when his father was in trouble

पादः goes with रवेः, इनकान्त - the sun stone

X.

राजधर्मानुवृत्तिपरस्य intent on conforming to the duties of a king, wishing to be true to the duties of a king स्ववृत्तिं त्यजति leaves, abandons.

परार्थवत् etc if a king were to pay more regard to the interests of others than to his own, then he becomes dependent on others, and how can one dependent on another get a taste of happiness!

प्रतिपन्नमेव अनुगत accepted or agreed to follow, as a sun

सुगाङ्ग name of the royal palace

न खलु . . वञ्चित I hope the reverend Chanakya has not deprived the spectators of a very pleasant object of their sight.

अकृतविघ्नकार्यम् without interfering with your work or in a way in which there will be no obstruction to your business

अलक्षित secretly प्रद्वेषराग a feeling of hatred

अगणितराजराजेश्वरैः who (the Nandas) cared not for even the king of kings (or Kubera in point of wealth) कुबेरस्यापि

सदृश fit, worthy अनुवर्धय add to or increase

अलमनेन प्रश्रयेण enough of this courtesy

विज्ञापनीयानां of persons to be requested.

स्वैरवृत्तय uncontrolled tastes

प्रवृत्ति action, proceeding.

सम्यगधिगतमनेन you have understood it rightly, or correctly.

शुश्रूषा मां मुखरयति the desire to hear what you have to say by way of explanation prompts me to ask or speak.

अर्थशास्त्रकाराः the writers on royal policy

प्रयोजनान्वेषण seeking to know the cause of.

कोपोत्पादनसमर्थाः fit or liable to excite anger.

XI

निरुद्धचेष्टाप्रसरस्य the course of whose actions is restrained or fettered

स्वयमनभियुक्तानां or those who do not apply themselves to their work (but get it done by others)

ममाज्ञाव्याघात (अस्मदाज्ञाव्याघात obedience to (lit. non infringement of) my orders; in Chanakya's speech the word is आज्ञाव्याघात and not अज्ञाव्याघात as in this.

कायस्थमचलं the Kāyastha (man of the writer caste) by name Achala

अपराग disaffection प्रतिविहितं acted against

प्रयोजनापेक्षा the expectation of some business to be accomplished

अनुगृहीतास्मत्पक्ष who has taken our adherents into his own favour

राक्षसोपदेशप्रवण intent on following the advice of Rakshasa

अयं व्यायामकालः this is time for exertions

द्वयी गतिः two courses would be possible

स्वहस्तो दत्तः स्यात् proof would be given (by ourselves)

प्रतिपादन giving or handing over

कृतघ्नतामात्रफलं स्यात् will have for its only fruit (the sin of) ingratitude

अत्यन्तविश्वासे enjoying the perfect confidence of

अन्तःकोप internal dissatisfaction

हृच्छेशय rankling in the breast

विक्रमगृहीत captured by bravery or force

वसति he dwelt

कृत्वा पदं नो गले planting (his) foot on our neck, i e in defiance of us

अस्मद्बलानां made by our forces

व्यामोहमापादिता being infatuated or bewildered

स्वेषु वर्गेषु in our own adherents,

प्रतिज्ञां कृत्वा having made a vow

नवनवति शतद्रव्यकोटीश्वराः extremely wealthy (lit lords of 99 hundred crores) cf the Marāthi expression नवकोटनारायण

पर्यायभूताः in succession, successively

मामभिभवितुमिच्छसि wish to exercise power over me, hence wish to treat me with contempt.

परीतः कालेन brought under sway, overtaken by time (death)

अलमुत्तरोत्तरेण enough of bandying words (giving reply to reply)

चाणक्यतश्चलितभक्तिं estranged or alienated from Chānakya

भेद the means of dissension

दूषणं प्रत्याययति will tend to your conviction will tend to prove you guilty

भूमिपार्थिवाः प्रतिबोध्यन्ताम् let them be made to understand &c , let it be announced to them &c.

निरुपपदमेव चाणक्यमिति Oh ! he speaks of Chānakya without an epithet (of respect such as आर्य)

स्वगृहीत: withdrawn (from Chanakya) or assumed by himself
असत्कुरुते does wrong, acts wrongly
व्यालवाच्यतां याति comes to be censured as a vicious elephant
एवमस्मासु गृह्यमाणेषु while I am looked upon in this light, i e acting independently of Chanakya
लङ्घितगौरवस्य who have overstepped the bounds of respectfulness
भुविवर मिवेच्छति प्रवेष्टुम् is ready to enter, as it were, the hollow of the earth, being unable to show itself out of shame
अतिसन्धयति offend or disrespect

XII.

द्वितीयादर्शनो दर्शनम् so as to prevent his being seen by his companion अ न नवृतपदः pacing very slowly
आर्थनामिव दर्शयन् as if expressing a request
अविसंवादिना consistent with your inward feelings
काहं महाराज what am I before you or in comparison with you ?
अभ्यर्थमान if requested प्रच्छन्नम् secretly, privately.
दूर मुक्तालतया &c there is a pun on the epithets मुक्तालतया दर्शिताशा and मानसजन्मा, मुक्तालता means (1) the necklace of pearls (मुक्तावली) and (2) a creeper bright like pearls so दर्शिताशा (1) fed with hopes and (2) to whom the direction is shown (for setting forth) and मानसजन्मा (1) the mind born i e love and (2) born in the Manasa lake
अस्थगितया भूमौ on the bare ground.
वाचोऽत्र नालमर्थविषयमवतरन्ति त्रपया words do not, for very shame, come ready to convey the sense (intended to be expressed by him), i e I cannot speak for very shame
संस्कार full of उपदेशा a part of the instruction given in religious and ritualistic matters
समुत्पन्नवितर्क in whom had arisen a doubt as to what course should be followed
अनभ्यस्तेन to which (separation) I was not accustomed.
धैर्यस्खलनविलक्ष ashamed by reason of the tottering or failing of natural strength of mind
नानानर्थानाशङ्कमान suspecting various evils or calamities befalling him.
स्पृहणीयचरित of an enviable conduct. इतर इव like an ordinary mortal as distinguished from a Rishi.
अस्खलित not liable to temptation.

आयततर नि श्वस्य bearing a deep (long) sigh

अप्रबुद्ध illiterate, uneducated

निस्त्रिंशलता=खड्गलता a sword

विषयेषु etc he is indeed a fool who thinks of deriving happiness from the objects of enjoyment etc

प्रतिपक्ष्मातरालप्रवृत्तबाष्पोघ from every eyelash of which a stream of tears was *flowing*

सुखी त्वमसि etc you are indeed happy in as much as you have not yet fallen within the range of the arrows of love which are as painful as the effect of a serpent s poison सुख easily

अप्रतिभूत supported or sustained without effort

ज्ञानावष्टम्भसमय time for showing knowledge and restraint of mind

भवन्तमन्तरेण except you अवगुण्ठित covered over with

अपरिहार्य necessity has become an imperative necessity सव्याज *under some pretext*

किंचिन्मात्रम् to some extent at least

एतावदेव ... this is the utmost that I can do

संरुद्ध *blocked by attendants chamberlains etc*

their masters (do not become disrespectfully talkative in replying)

नापराधं गृह्णते do not take offence, or become offended

गृहादपि सुखं more happily than even at home कुणय cripples with withered arms

स्वात्मना by themselves

VX.

अर्थान्नापकर्षन्ति do not draw away from the desired object न कामात् not through wilfulness

व्यवस्यन्ति tries, endeavours

मत्यनुग in conformity with, suitable to, worthy of his intelligence

अनीशान weak, powerless न दौरात्म्यात् from wickedness अनुत्सेक not conceited or overbearing,

मन्त्रविस्रव disclosure of secret counsel or royal policy

वशीकृति=वशीकरण a means of winning over

XVI

विराजते shines very much

अतिक्रमो misuse, abuse रभसे with rash people

दृति a leathern bag for holding water पखाल in Maráthi

कामयान lustful libidinous.

प्रयोजक an employer

व्यसनोदय resulting in miseries.

कृतमूल =रूढमूल firmly established in the realm

पूर्वनिमित्तानि prognostics कौलेय nobility of birth

वेश्म abode in the form of the body

स्थूणा the post or pillar of a house

क्षेत्रज्ञ (1) one knowing the locality (2) soul

मात्रा measure of strength

श्रयति resorts to, visits

युक्त being intent or assiduous

बलस्थ a soldier

अनर्थक useless, vain

नावसीदति does not sink in spirits

विप्रकृत failed, missed

कुल्य nobly born, of a high birth

निविष्ट intent on ardently devoted to

XVII

सपरिवार accompanied by followers.

हर्ष the younger brother of राज्यवर्धन the son of प्रभाकरवर्धन शर a m.ss le an arrow

विससृपे spread arose

दुःखासिका a feeling of pain

विमथित troubled, oppressed

मध्यमभो the middle part of the sky.

उपनिम्ये displayed, discovered

परिबर्हे furniture wealth attendants.

XVIII.

उत्थाप्य having awakened

प्रत्याश्वस्त refeshed, revived

त्वत्सनाथे गवाक्षे in a window having you in it in a window where you will have remained.

वक्तुं goes with मन्द्र मेघ स्तनितवचनै with thunder for words य भ्रुवाह .

त्वरयति hastens, urges on

अबलावेणि &c eagerly wishing to loosen the braid of hair of their wives.

उत्कण्ठोच्छ्वसितहृदयां with heart cheered up or expanded with eagerness.

अस्मात्परं all after that, the whole of the actual message

सुहृदुपनतः received from, or brought by, a friend

आत्मनश्चोपकर्तुं to benefit yourself, i. e to gratify yourself by obliging others

पूर्वाभाष्यं &c for, this (कुशल) is the first thing to be asked by those beings who are *easily* subject to miseries

शब्दाख्येयं etc, that your beloved, who in the presence of your female friends, was anxious through a desire to touch (kiss) your face, to whisper in your ear even that which could be loudly) spoken in words

उत्कण्ठा etc the words of which (message) were put together with anxiety.

श्यामास्वङ्गं etc I fancy your body (to be) in the Shâmâ creepers, i e I imagine those creepers to be like your body on account of their tenderness suppleness &c., so are the other locatives to be interpreted

न त्वत्सादृश्यं etc i there is nothing which can bear (perfect) resemblance to you (your beauty is matchless)

प्रणयकुपिता angry through love, pretending to be angry कर्तुं- to draw, paint

तस्मिन्नपि even in that picture

भित्त्वा having burst open or expanded.

तत्क्षीरस्रुते the flow of their sap or juice

दक्षिणेन in a southerly direction

आत्मानमवलम्बे I support (sustain) myself

बहु विगणय्य thinking variously (to myself)

कस्यात्यन्त &c. to whose lot does perpetual happiness or perpetual misery fall ?

दशा state or condition of life नीचैः down.

उपरि up गुणित multiplied, revolved in, or recalled to, mind over and over again.

निर्वेक्ष्याव we (two) shall enjoy

अविश्वासिनी diffident, having no confidence

स्नेहानाहुः etc. they say (but it is not true) that affections die away during separation, but owing to absence of enjoyment they are turned into a pile of love (grow into intense love), their taste for the desired object being heightened by separation

उद्दाम strong, intense कूट summit or peak of a mountain

प्रात कुन्दप्रसव the morning Kunda flower

प्रत्युक्तेन etc. I do not think that you are grave (धीर) only when you reply, i. e I take for granted that you have undertaken my business even if you remain silent

प्रत्युक्तं हि etc for in the case of the good, the accomplishment of the desired object of supplicants is itself an answer (to their request.)

प्रार्थितानां who make request,

XIX.

अवलोकिता name of an attendant of Kamandaki.

लज्जां निर्जित्य etc. having overcome (all sense of) shame, warded off decorum of manners and at once rooted out strength of mind.

मन्दविवेक slow in forming judgement, it qualifies मन.

विस्मय ... मन that heart which was steady through wonder and from which every other feeling (that of wonder) had disappeared. तत्कालनिर्वेदितनैर्वे

अभिलाषे-अभिप्राय meaning, significant movements

वृन्त the stalk

परिच्छेदातीत etc, which transcends definition or determination (cannot be defined or determined), is beyond the scope of all words (is indescribable) and which was never before experienced in this life गहन increased or intensified

जडयति stupefies

अतथाभावविरसे unpleasant on account of its unreality (the remembrance is not accurate)

निष्ठाशून्य void of fixity

किमप्यालिखति describes or portraits something

अभिष्वङ्ग intense attachment,

मलीमस सविकारघना clouded by the affection of evil passions

यस्मात्कामश्च etc. since Cupid has stricbed his bow string (also has manifested his influence) so also blooming youth has shown its power.

नेदीयसी भूत्वा having drawn near or approached.

कुसुमापीड a chaplet or garlant of flowers

श्लक्ष्णगुणतया महार्घता there is a pun on some words here —

गुण (1) a string and (2) virtues

सुश्लिष्ट (1) well placed and (2) befitting each other

सुमनसां ((1) of flowers and (2) of good hearted persons,

कुतूहलिनी (1) full of curiosity and (2) full of love longing

कुसुमेषु व्यापार (1) कुसुमेषु व्यापार dealings with flowers, and (2) कुसुमेषुव्यापार working of the flower arrowed God (कुसुमेषु व्यापार being one word).

वैदग्ध्य (1) skill in weaving the garland and (2) skill in creating Madhava or Malati

स्रष्टृ (1) the weaver of the garland and (2) the Creator.

सरस (1) fresh and (2) loving

स्रज् (1) garland (2)Madhava

कण्ठावलम्बनमहार्घता the invaluable state (1) of being worn round the neck and (2) of being embraced by the neck

अपर्याप्तनिर्वहणमागस्य any respect that may be shown cannot be sufficient, too much respect cannot be paid.

विहस्ततया being made powerless or unfit for the work of properly weaving the garland

यात्राभंग *the breaking up of the assembly come together for the festival.*

विघटित separated from me.

XX.

किमपि indescribable (अनिर्वचनीय).

सौभाग्यं beauty. charmingness.

खंडपरशोः of S'iva (खंडः परशुर्यस्य).

सुमनसां of gods सुधासौंदर्य having the beauty of nectar.

आविद्याद्रुम the tree of wordly illusion. (माया) (आ up to and अविद्या illusion).

सरणिः line, row. आलंब support, prop.

स्फुरदतनुगर्वेण (मया) whose great pride is manifest

अवज्ञासरणि नीताः despised, made light of.

प्राज्य large, great prosperous.

विलोलद्वानीरं where there are reeds waving about.

श्रितवतां adj. of जनानां who have resorted to your bank.

सुधातः स्वादीयः sweeter than nectar.

परिहसति निर्वाणपदवीं ridicules the course of final beatitude (they are not even for the pleasure of मोक्ष).

समुदेति goes with स्वांतं स्वांतं mind.

प्राणप्रांते at the close of my life.

निमाज्य an oblation, a sacrifice.

अमर्षम्लानायाः dejected through anger (of jealousy)

गिरिसुतोऽनुनयं विहाय leaving off consoling Párvati. परिणतः borne fruit.

अप्रायश्चित्त etc. those (sinners) who are beyond the range (reach) of every kind of expiation of sins.

निर्जर a god.

कृतक्षुद्रेनसः those who have committed slight sins.

संतप्तमनसः whose minds are stung with remorse.

मातर्विश्व etc.=जननीविश्वदुरितविरताधरणीयू.

स्वीकर्तुं to admit (to your favour), take under your shelter

कुधियां of bad or wicked thoughts.

पुष्पधनपुरंदर्पतिपुरह.

कंदर्पप्रतिभट the antagonist or foe of कंदर्प, that is, the god S'iva

पुरारेः त्रिपुरं=पुरारिः of S'iva, of the destroyer of the three cities

कामानां जननी the producer or mother of desires, i. e. the fulfiller of desires.

वैवस्वतनगर=यमपुरी

विदलयति दिवौकसां पदवीं blocks up the path of Gods

यदवधि from the time when,

यस्याकृतिविधौ तीर्थानि त्रपन्ते whom all holy waters feel ashamed (by reason of their inability) to save from sin

आलीढा taken in, or drunk with the eyes

न्यक्कार a matter of shame or disgrace

लोकार्थघटका striving for (or bringing about) the interests of the people

प्रणयिन longing for, seeking to go to

व्रात्य a man of the first three castes who does not perform the necessary Samskaras and hence depraved, fallen off

यथा-एव-अस—so the meaning is that just as you cannot leave off your nature to purify even the worst sinners, so I cannot leave off the inborn tendency to commit sins, for human nature cannot be changed

उपाधिः cause (हेतु) स्वभावत naturally, without any cause, irrespective of any consideration

जनाहसन laughing at the people (under the pretext of their full blown flowers)

XXI.

वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् because (on that hypothesis) the charges of injustice (inequality of dispensaton) and cruelty would attach to him

पृथग्जन इवेव like that of an ordinary mortal अवधारित affirmed,

स्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविलोप प्रसज्येत and the loss or disppearance of the attributes of god, such as goodness &c will take place.

एव प्राप्ते ब्रूमः to this (argument) we reply

सापेक्षत्वात् because he is bound by extraneous regards or considerations (i. e the merit and demerit of individuals)

असाधारणानि सामर्थ्यानि the peculiar power (contained in seeds).

XXII.

दुग्धोदधिपुण्डरीक=दुग्धे उदधिरेव पुण्डरीक तस्मिन्, चञ्चरीक a large blackbee

पाथोनिधि the ocean क्षति loss, diminution, लुण्टनाय प्रगुणीभवति Become ready to plunder

कुंठत्व मायाति becomes dull or blunted.

किं कुर्यात् what can it do?

टंकिका a hatchet, पार्थपर्णप्रणय fond of the plant पार्थपर्ण.

पुड्रक a variety of sugarcane (red variety).

चंद्रखंडविपाण्डुरा white like a portion (digit) of the moon.

अलौकिकोल्लेखसमर्पणेन by giving (it) uncommon rubbing.

विपश्चित्.कषपट्टिकासु परीक्षिते tested on the touch-stones in t form of the minds of the wise.

चारुचारित्र pleasing conduct.

मान्या भविता will become esteemed.

आधास्यसिंधुसंबंधिनी मृद् clay belonging to the heavenly river.

XXII.

पटान्तलग्नतृणक like a blade of grass sticking to the skirt of h garment. गुरोः आज्ञया at the command of his father, Dasaratha.

स्वाधीन who remained master of himself (was not agitated nervous) *in the matter of bending the bow of Siva*.

विभीषणाग्रजनिहा the destroyer or killer of the elder brother Bibhishana (Râvan)

रुचिमेति becomes palatable.

अर्थं वागनुवर्तते words follow (conform to)the sense, i. e. the

यस्याः &c. this verse gives the names of some of the importan Sanskrit *poets*—चोर, मयूर, भास, कालिदास, हर्ष and बाण.

यस्याः=कवितारूपकामिन्याः चिकुर the hair of the head.

हृदयवसति goes with बाण and poison.

साधुवृत्त (1) of round from; (2) well-behaved.

अस्थायिन्. not permanent short lived

दोषान्वहति *possesses the qualities (in the least degree.)*

यमिताः restrained curbed.

सत्त्वे भवति नोकरणे depends upon the inherent power (of person) and not upon the helping instruments or materials.

श्रीकंठ S'iva.

प्राणैरेव &c. who do not turn away their face from any suppli cant that may come, even at the cost of their lives.

कियन्त how many such men are there i. e. very few.

पदार्थे एव may be resolved into पदार्थे एव or पदार्थं एव.

संभृत accumulated, caused.

किं कूर्मस्य &c. does not the tortoise feel the pain of the weight on his body simply beause he does not throw down the earth ? (*of* course he feels it).

खादति पृष्ठमांसं bites the flesh on the back, or practises backbiting or slandering.

मायाप्यनर्घो गुण your invaluable quality (i. e. sweet warbling) not yet appeared सङ्कट full of.

सकुल may qualify काल. or त्व and may mean full of or surrounded by

वल्गितैः graceful or slow gaits.

आरवैः howls.

कोपाटोप &c. , गर्जित but that is really roaring which is uttered in the hum sound, resounding like the sea, of the lion the hairs of whose mane stand fearfully erect through the pride of ...es, bursts for th (falls upon their ears).

पाथाजिनी a lotus pond.

पङ्किलयत rendering turbid or dirty

अन्त्यादयदरेन &c here पतन (fall) and उन्नति (rise) are used in a figurative sense also.

वेत्रलतावितानगहने densely crowded with thickets of cane creepers (crowded with rows of cane bearers)

भूभृत्कटक the slope or side of a mountain, and residence of a king

यथानुन्धनिवा

धन्या. वगतमात्र &c blessed are these barks honoured (by you) only with your company (and not with fruits and shade), since the hatchet did not fall on you without their being (first) cut down

परापरपोरहानानभिज्ञ ignorant of the art of distinguishing friend from foe

जलमभूत् was turned into water.

कादल the fruit of the plantain (केळफूल).

अलं completely, entirely.

शाखोटक name of a tree

वैराग्यादिव & वैराग्यादिव वाक्य—दाधुवादत—कस्मादद—कथ्यते these are the four sentences in the line

पीडा (1) squeezing, (2) pain भग (1)breaking and (2) insult. विकार (1) change of form, (2) change of mind. अगुण्या. worthless

प्रकृतिनियत-यरकृतक not artificial being fixed by nature किं why

उदितहासत्य rising अनुराग love and redness

पत्रच्छाये etc. the trees, as it were, walk before the sun in the morning out of love and respect, but turn back when his disc rests on the setting mountain

स्मरहराभावे समुन्मीलति when the absence of the destroyer o Cupid began to be felt.

पयःपारावार-क्षीरसमुद्र परमपुरुष Vishnu

XXIV.

मौनान्मूकः if he remains silent, he is (called) dumb

द्वेषच्युतानां devoid of hatred

व्यापारैः etc certain ruin attends their various failings or errors (but it is doubtful) whether they will succeed or not.

शङ्किनीः accompanied by danger or uncertainty.

फलार्थी etc here a king is compared to a gardner दान (1) gifts and (2) cutting, pruning.

मान (1) respect and (2) measuring

अन्तःस्थैर्गुणैः शुभ्रैः on account of the white or burning wicks in side (the lamp), or on accont of the inherent bright good qualities

सम्भावनागुणम् the result or effect of the honour (paid to them by their masters)

दास्येन निर्विद्यते beccomes disguised with slavery or gets tired of subordination

त्याजयेत cause to lose

कालस्य time, the destroyer (Death)

क्षेमेण याति comes off safe or unhurt

प्रत्यासन्नविपत्तिमूढमनसां whose minds are infatuated by approaching calamities

विदुषा वस्तव्यं . . . नरे a wise person should stay even with a wicked fellow waiting for time

मत्स्यभवने in the house of Virata, king of Matsyapura, where the Pândavâs lived incognito for one year

येन-प्रविणा युज्यते प्रतिकर्तुं it would be right to retaliate upon him but not to borrow his rays (to hold his feet)

क्षीणेन (1) being on the wane, waning, and (2) destitute of means, impoverished

अस्त्वेतत् &c never mind that (i e your utter shamelessness) but this is indeed folly (possession of cold) that you still proudy show yourself in the sky

अम्भः पालीः lines or large quantities of water

खलसत्त्वात् of a wicked nature, or in which there are wicked creatures,

हर्षितोऽभवत् was delighted.

अप्राप्तानर्घो गुण your invaluable quality (i e sweet warbling) has not yet appeared सकट full of.

सकुल may qualify काल or त्व and may mean full of or surrounded by

वल्गिते graceful or slow gaits

आढकै bowls

कोपार्जित &c. गर्जित but that is really roaring which is uttered when the hum sound, resounding like the sea, of the lion the points of whose mane stand fearfully erect through the pride of anges, bursts for th (falls upon their ears)

पाथोजिनी a lotus pond

पंकिलयत rendering turbid or dirty

अस्थानपतनेन &c here पतन (fall) and उन्नति (rise) are used in a figurative sense also

वेत्रलतावितानगहन densely crowded with thickets of cane creepers (*crowded with rows of cane bearers*)

भूभृत्कटक the slope or side of a mountain, and residence of king

षमामृश्वनिना

एता बगातमात्र &c blessed are these barks honoured (by you) only with your company (and not with fruits and shade), since the hatchet did not fall on you without their being (first) cut down

परापरपरिज्ञानानभिज्ञ ignorant of the art of distinguishing friend from foe

जलमभूत् was turned into water.

कादल the fruit of the plantain (कलफूल).

अलं completely, entirely

शाखोटक name of a tree

वैराग्यादेव & वैराग्यादेव वाक्य—ज्ञानवर्ती—कल्पादर—कल्पत these are the four sentences in the line

पीडा (1) squeezing (2) pain भङ्ग (1) breaking and (2) insult विकारः (1) change of form, (2) change of mind. अगुणाया worthless.

प्रकृतिनियत अपरकृतक not artificial being fixed by nature किं why

उज्जिहानस्य rising अनुराग love and redness

पश्चाद्वये etc. the trees, as it were, walk before the sun in the morning out of love and respect but turn back when his disc rests on the setting mountain

विपज्जाल जटिलान qualifies कामान् pleasures which are full of snares in the form of adversity.

उदितचिंतामणिगुणे where the properties of the wish-giving gem have arisen

क्लेशकलिल a large heap of pain of affliction,

नलिनीदलगतजलतरलं which (life) are compared to (or like) water on the leaf of a lotus.

द्रविणमदान्धैः धनमत्तैः who are infatuated with the possession of wealth

यत्र गृहे here गृह means (1) a square on the dice board (Mar. सोंगट्याचा पटावरचें घर) and (2) house, where, first there may be several dice men, and afterwards only one, or there may be at first only one, afterwards many and in the end, none शार a piece

लीन hidden or concealed in

धैर्यसमाधिसिद्धिसुलभे easily to be secured by the accomplishment of firm and steady meditation

रहस्यमधुना now is the hour of privacy

ह्रियत्ता rising (from sleep).

निर्दौवारिकनिर्दयोक्त्यपरुष which is devoid of these heartless words of door keepers and is, therefore, not unpleasant

उदन्वज्जला भूः the earth is bounded by the ocean (i e has a specific limit)

स्फुटदृढसीमामुद्राकलिता closed with the seal of distinctly visible boundaries, contracted within distinct boundary marks

प्रज्ञोन्मेषः the light or flash of intelligencer

THIRD SERIES.

I.

उपढौकयामः offer as a present.

किं मे सिंहानुनयेन what have I to do with pleasing the lion? वार turn. बलात्कृतः detained by force.

निपातितः killed, slain.

II.

सन्तिष्ठ भावेन रुद्यित remain sighing.

सम्पत्त तप्त is closely impending

रोहिणीशकटं भित्त्वा यास्यति S turn will pass through the cart of Rohini (the constellation called रोहिणी being figured by a cart); it is supposed that the passage of Saturn and other planets through this constellation portends evil (drought, famine &c)

स्वल्पजलाशयानां living in those tanks, and lakes the water in which is scanty.

नोद्धरिष्यति for the lake will not preserve here even their seed as a remainder

तत्र विश्वासमापन्नाः having placed confidence in what he had proposed

व्यञ्जनस्थाने करोमि shall use as a condiment शिलाभृत collected on the stone

स्थले न प्रभवति will not prevail (be able to do anything) on land,

पश्चादायात have come back or returned,

कुशलकारणं तिष्ठति is there any cause (which makes you return) concerning our welfare ?

निवेदयसि viz. to tell us what brings you back.

कृतक्षणाः lying in expectation

III.

ब्रह्मण्य friendly or hospitable to a brâhmana

प्रतिभासित dazzled or frightened

कथायोगेनोपविष्ट sitting engaged in close conversation

बालपुत्रस्य whose son was very young

छिद्रे the weak point (of blindness)

अतिवर्तितुं to remove, rectify

त्यागः abandoning or relinquishing

सकृदंशो निपतति (rightful) partition of property takes place but once

सकृदाह ददानीति I give it-this is said but once with regard to a certain thing (it cannot be given again to any one) अनुरुध्यमान being pressed or importuned प्रणय request, solicitation

परिच्छद Paraphernalia

सन्न्यस्य having given up or abandoned

भाविनी noble or virtuous.

व्यवसायकृत &c. for resolution has caused it and resolution will be the cause (of its fulfilment)

ध्रुवेच्छः of a firm or unshaken resolve

गुरूनामन्त्रयस्व take leave of or ask the permission of, the elders.

IV.

शिरसि वेदना जज्ञे his head began to ache

पतिवाक्यपरायणा Intent on obeying her husband s orders

वशं गतं being under his control, helpless
यावद्गम्य गतं त्वया you have gone as far as you could go.
अनात्मवंतः not wise निवर्तं is used for निवर्तस्व
ईप्सित पर is highly desirable.
हितावह beneficent, calculated to do good.
कृतेन granted, fulfilled.
निकामया as you like
तावान् to that extent, so much.
कुलोद्वह a son नानुवर्तेथाः do not entertain.
आर्यजुष्ट practised or observed by the respectable. भाषसे for भाषसे.
धर्मसंहित conformable to duty
वरातिसर्गो दत्त the grant of a boon has been made प्रोष्य having gone abroad.
व्यवगाहते pervades, prevails.
क्रूराभिभाषिन् dreadfully or furiously sounding
अभिद्रुत pursued or persecuted.

V.

विहिता prescribed by usage
पारिहर चिन्ता cease to think of.
स्फुटतर distinctly visible, quite clear.
न मुञ्चत्याशामिषं desire does not leave the flesh (i. e. human body)

VI.

अर्थवान् significant.
सिद्धिमत. those who have the accomplishment of their objects in their own hands
मिथः समयात् through a private understanding arrived at between you two
चिरस्य वाच्यं न गतः has, after a long time, not incurred censure (the creator being often blamed as असदृशसंयोगकारिन्)
एकैकमत्र चरिते &c the, affair having been transacted quite privately, what has each one to say to the other
किमिदमुपन्यस्तम् what is this an introduction to?
ज्ञातिकुलैकवासम् residing exclusively in her kinsmen's family
सांप्रतं right, proper
कृतकार्यद्वेषात् on account of dislike to a deed (previously) done.
आशङ्काकलुषप्रश्न inquiry or question of evil suspicion

मूर्छति take effect, prevail, wax strong.

अनध्यवस्यन् not deciding or determining.

अंतस्तुषारं filled with dew.

अभिव्यक्तसत्त्वलक्षणा in whom the signs of pregnancy are distinctly visible,

कथं प्रतिपत्स्ये how shall I act towards, or proceed with regard to her?

शेविग a (nominal) husband.

दूराधिरोहिणी soaring very high, i. e. aspiring to the dignity of his queen

कृताभिमर्शां सुतामनुमन्यमानः approving of his daughter who had been seduced (with whom you had carnal intercourse).

स्वमर्थं शकुंतला. पात्रीकृतो दस्युरिव are, like a thief, regarded as a worthy recipient (of the gift). सत्यप्रतिवचन a convincing reply.

अवस्थान्तरं गते has been reduced to this changed condition.

व्यवसितं settled, quite certain.

समुदाचार: a proper, mode of address.

स्वभावोत्तानहृदयं naturally open-hearted, whose heart is by nature unreserved.

इमं जनं this person (i. e. myself).

व्यपदेशं the (whole) family (of Puru).

उदार: कल्प: a fine remedy or proposal.

इदं तत्......यदुच्यते this is what is said (thus is proved the truth of the popular saying).

VII.

उपच्छन्दित: उदकेन was enticed (near you) by means of water, i. e. was coaxed to drink water.

आत्मकार्यनिर्वर्तिनीनां accomplishing or serving their own purpose,

अशिक्षितपटुत्वं untaught cunning or cleverness.

अमानुषीषु in females of the lower animals,

प्रतिबोधवत्य. endowed with reason.

धर्मकंचुकप्रवेशिन. putting on the garb of virtue.

अनुकृतं प्रतिपत्स्यते will act in imitation of.

अकैतव: unfeigned.

वृत्तं रह: प्रणयमप्रतिपद्यमाने not admitting that love had privately been formed (between us).

भेदाद्भ्रुवोः &c. Sakuntalá is said to break the bow of Cupid by the contraction of her eye-brows in anger.

मुखमधोर्हृदयस्थितविषस्य having honey on the tongue but poison in the heart.

चापल a rash or hasty act.

अप्रतिहते. when not counteracted or prevented.

वैरीभवति turns into enmity.

संभृत collected or heaped together.

श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरं you have certainly learnt in a contrary way, (i. e. to consider good as bad and vice versa); or it may mean, have you (the members of the court) heard this base or mean reply?

पराभिसंधान......आप्ताः let those who have studied how to deceive others as if it were an art, be considered as trustworthy.

विनिपातः hell, perdition.

अभ्युपगम is admitted to be.

करुणपरिदेविनी lamenting piteously or bitterly.

प्रत्यादेशपरुषे cruel by having repudiated (her).

पितुरुत्कुलया by her who brings disgrace on the family of her father.

अथ तु but if. परपरिग्रह the wife of another.

यदा—तदा since-because, so therefore.

अन्यसंगात् by reason of union with another (wife).

गुरुलाघवं relative importance or greatness, i. e. which would be the more or less sinful course.

तल्लक्षण=चक्रवर्तिलक्षण. अवस्थित certain, settled.

VIII.

स्फीतः large, extensive.

सुविभक्तमहापथा in which the large streets were well separated or divided.

दुर्गगम्भीरपरिखा with impassable (inaccessible) and deep moats.

कूटागार an apartment on the top of a house.

अष्टपदाकारा being in the form of a dice—board.

त्रिवर्ग the collection of the three धर्म, अर्थ, and काम, the objects of worldly existence.

अल्पसारनिचयः possessing a small stock.

आद्यचतुर्षु in the first four.

क्षत्र ब्रह्मप्रमुखं आसीत् Kshatriyâs had Brâmbanâs for their leaders guides.

IX.

प्रथमोपगतस्य(नरस्य) to him who approaches him for the first time.

असहिष्णु unbearable.

करतला.........आलोकयतः looking at the whole universe as if it were placed on the palm of their hands.

अवनितलकमलयोनिः the lotus-born God (Bramhan) of the world the earth. एनम् is the object of समुपहसते.

महाभूतानामपि &c. the elements themselves find it hard to resist his) lustre, since &c. (असद्ग्रह) bad ideas or notions.

अदत्तावकाशो मत्सरस्य not giving malice a place (in his heart), i. e. above malice.

असंमतो दैन्यस्य not disposed to meanness (of spirit).

चन्द्रक bright spots.

मृणालकलापाशङ्किभिः mistaking it (the mane) for a cluster of lotus—stalks.

गंडस्थलीभाजि resorting to. seated on, their temples. भगवतः goes with तस्य.

X

अजिन the hairy skin of an elephant or antelope used as seat

आषाढ a staff used by ascetics.

प्रथमाश्रम=ब्रह्मचर्याश्रमः.

आतिथेयी hospitable or kind to guests.

साम्येऽपि though there be an equality of position (both being) ascetics).

अतिगौरवः attended with great respect, excessively respectful

क्रम order of propriety or decorum.

संभूत produced. अनुवर्धि thriving, growing apace.

ममतापहारिणि snatching away out of attachment.

पापवृत्तये न रूपं a lovely form does not tend to a sinful behaviour.

विकीर्णसप्तर्षिबलिस्मिताभिः smiling with the scattered offerings of flowers made by the seven sages.

न मां परं संभावयितुमर्हसि you should not look upon me as a stranger.

स्वजातिप्रागल्भ्यात् with a boldness (of inquiry) natural (to a Brâhmana).

अमृग्य need not be sought

प्रतिपत्ति course of conduct, action

विचारमार्गप्रहितेन set a thinking(lit set to the course of thought .)

अलभ्यशोकाभिभवा incapable of being affected or subjected by grief,

पराभिमर्ष outrage or assault

पक्षपातरत्नसूचय= ॰ सूचितपक्षपातार्थे

अरुणाय कल्पते is fit for (receiving) Aruna

अथापपतारं =यदि उपपतारं मार्गयसि if you seek for a husband

प्रार्थितदुर्लभ =प्रार्थितः सन् दुर्लभः

अहो स्थिर Oh ! how stern or hard hearted!

गते adj of कपोलदशे

चतुरावलोकिन *having a lovely or charming look*

न करोति लक्ष्य अस्य चक्षुष who does not make his face an object of this eye (who does not at once show himself to you).

प्राविश्य having penetrated into her inmost thoughts

विवर्तितानञ्जननेत्र so as to turn (towards her) her eyes which were devoid of collyrium

चतुर्दिगीशान् lords of the four quarters, i e इन्द्र, वरुण, यम, and कुबेर

स्वय कृतसंवृद्ध planted by herself

प्ररोहाभिमुख ready to shoot up into a sprout (while the trees have put forth even fruits)

प्राप्तिनिमित्तसंभव having for its object

अस्रगर्भ वीक्षिता looked at (by her friends) with tears in their eyes

वृषा name *of Indra* सीता *ploughed ground*

तदवग्रह drought caused by him (Indra)

अगूढसद्भावम् in a manner in which her candour (frankness of mind) *was manifested.*

अप्रकटितहर्षलक्षण without manifesting any sign of joy or delight

चिरप्रवृत्तव्याहृतिवाक् who had long settled (in her mind) the *words to be spoken*

उच्चै पदलङ्घनतृष्णः desirous of reaching a high position (in the form of securing g'rva as my husband)

मनोरथानामगतिर्न विद्यते there is nothing (no place) to which desire will not go (one may desire to get anything, howsoever unattainable)

असमञ्जसाचाररति taking delight in foul practices

[illegible] to approve [illegible] put on, tied round

[illegible] of the feet (usually) set on luster of flowers in a hall.

[illegible] being married. [illegible] smiling.

[illegible] a body with ugly (odd) eyes.

[illegible] want of any knowledge of birth

[illegible] indicated [illegible] even one (of these things) taken separately.

[illegible] from an evil desire

[illegible] holy (lit. according to Vedic rites) consecration as of a sacrificial post [illegible] were turned obliquely [illegible] red at the corners.

[illegible] an auspicious thing is resorted to. [illegible] without hope or desire, indifferent

[illegible] &c. what is the use of these which disturb the state of mind through hope?

[illegible] a cemetery. [illegible] with his crown or head [illegible] though intending to imply a fault. [illegible] of known origin.

[illegible] entirely, fully.

[illegible] whose upper and lower lips are throbbing (whose lower lip is excessively throbbing according to Mallinātha).

[illegible] &c. pl [illegible] dropped, slipped.

[illegible] &c. like a river agitated by the obstruction of a hill in its course.

[illegible] quickly, at once.

[illegible] brings on freshness (makes one refreshed).

XI.

[illegible] bent, inclined towards.

[illegible] the life of the king of the Vatsas is attractive to the people.

[illegible] what orders are to be executed?

[illegible] I am not conscious even of myself.

[illegible] longing about the desired object.

[illegible] when propitious or favourable

[illegible] by (putting on) the dress befitting what is to be done next.

अमृग्य need not be sought

प्रतिपत्ति course of conduct, action

विचारमार्गप्रहितेन set a thinking(lit set to the course of thought ,)

अलभ्यशोकाभिभवा incapable of being affected or subjected by grief,

पराभिमर्श: outrage or assault

पत्रगारस्तसूचय = ○ सूचिग्रहणार्थं

अरुणाय कल्पते is fit for (receiving) Aruna

अथोपयन्तारं = यदि उपयन्तारं मार्गयसे if you seek for a husband

प्रार्थितदुर्लभ = प्रार्थित: सन् दुर्लभ

अहो स्थिर Oh ! how stern or hard hearted!

गतं adj of कपोलदेश

चतुरावलोकिन *having a lovely or charming look*

न करोति लक्ष्यं अस्य चक्षुषः who does not make his face an object of this eye (who does not at once show himself to you).

प्रविश्य having penetrated into her inmost thoughts

विवर्तिताञ्जननेत्र so as to turn (towards her) her eyes which were devoid of collyrium

चतुर्दिगीशान् lords of the four quarters, i e इंद्र, वरुण, यम, and कुबेर

स्वयं कृतप्रसव *planted by herself*

प्ररोहाभिमुख ready to shoot up into a sprout (while the trees have put forth even fruits)

कामैकलक्ष्य having for its object

अस्रैः समीक्षिता looked at (by her friends) with tears in their eyes

वृषा name of Indra सीता ploughed ground

तदवग्रह drought caused by him (Indra)

अगूढसद्भावम् in a manner in which her candour (frankness of mind) was manifested

अव्यञ्जितहर्षलक्षण without manifesting any sign of joy or delight

चिरव्यवस्थापितवाक् who had long settled (in her mind) the *words to be spoken*

उच्चैः पदलंघनोत्सुक desirous of reaching a high position (in the form of securing S'iva as my husband)

मनोरथानामगतिर्न विद्यते there is nothing (no place) to which desire will not go (one may desire to get anything, howsoever unattainable)

अमङ्गलाभ्यासरति taking delight in foul practices

अनुमन्तुं कर्तुं to approve अमुक्त put on, tied round

चतुष्कपुष्पप्रकरचकोशियो पादयो of the feet (usually) set on cluster of flowers in a hall.

उद्वाह being married. स्मेरमुख smiling.

विरूपाक्ष a body with ugly (odd) eyes

अज्ञातजन्मता want of any knowledge of birth

निवेदित indicated एकतमपि even one (of these things) taken separately

असद्भिलाषात् from an evil desire

वैदिकीपूतसंस्कार holy (lit according to Vedic rites) consecration as of a sacrificial post तिर्यगहिते were turned obliquely अपाङ्ग red at the corners.

मंगल (निषेव्यते an auspicious thing is resorted to निराशिष without hope or desire indifferent.

किम् &c. what is the use of these which disturb the state of mind through hope?

पितृवन् a cemetery मौलिना with his crown or head विवक्षत though intending to imply a fault ज्ञातान्वय of known origin

अशेषम् entirely, fully.

स्फुरितोष्ठाधर whose upper and lower lips are throbbing (whose lower lip is excessively throbbing according to Mallinatha).

स्रस्त Acc. pl शिथ dropped, slipped

मार्गाचल &c. like a river agitated by the obstruction of a hill in its course

अभ्यधिकदृष्टि quickly, at once

नवतां विधत्ते brings on freshness (makes one refreshed)

XI

अवनिमते bent, inclined towards.

नाहं हरि च वत्सराजचरितं the life of the king of the Vatsas is attractive to the people

को नियोगोऽनुष्ठेयः what orders are to be executed!

आत्मानं च न वेद्मि I am not conscious even of myself

अभिमत प्रसूते brings about the desired object.

अभिमुखे when propitious or favourable

अनन्तरकरणीयानुरूपवेष by (putting on) the dress befitting what is to be done next

XII.

गीर्वाणवर्त्मनि in the sky. प्रकृतिमागत restored to reason, come back to senses महाश्वेताव्यतिकर connection with Mahasvetâ.

चरितार्थो न भवति will not be significant or true द्विरुक्त repetition

स्थित is to remain. धिक् an exclamation of anger.

यस्य च सतावृत्ययास्यसि whose conveyance you will become

प्राक्तनादनुरागसंस्कारात् from the effect of former love.

XIII.

भूतविशेषसमूह the collection of various beings

किरीटिन putting on a kuffa or crown

परमपद the highest or supreme word.

समुद्वेगेन with increased speed

लेलिह्यसे ग्रसमानो लोकान् while devouring the worlds you frequently lick (the corners of the mouth)

XIV.

किमस्या &c. what of hers is not desirable or agreeable if only- (Râma meant to say if only her separation were bearable, but he is unable to complete the idea, and hence leaves it off and says) but as for separation, it is simply unbearable. रणरणक anxiety, regret

भावना idea, thought

अर्थवाद praise, eulogy. उपप्लव disturbance प्रशमित removed, expiated.

दीपितं made to shine, maintained, displayed.

चारित्र life, character of the family

मत्संबन्धात् &c if on my account a foul scandal should arise in (attach itself to) that family &c

मतस्य approved by

गर्भ &c. in whose womb is throbbing the pure progeny of Raghu's line.

अभिमत dear to, liked by.

दूरवृत्ते which occurred at a great distance.

अपृथगाशयां whose heart (or abode if we accept आलय as the reading) was not different from mine. शौनिक a butcher.

शनैः slowly, gently.

अपूर्वकर्मचाण्डालं a Chandâla or villain of unprecedented deeds.

पर्यवसित at an end over.

मर्मोपघातिभिः &c. the firm (immoveably fixed) vital airs (life) have acted like adamantine nails, piercing the vital parts. कोनामाहं - माख्याने what right have I &c. ?

गृहीतनामानः mentioned by name.

भारक्लान्त &c. bowed down by the (weight of the) fully developed foetus trembling on account of (her) fear.

अपश्चिम last.

गोत्रमंगल the auspiciousness (i. e. auspicious being) of the family.

आत्मनः प्रभविष्यामि have mastery over myself, be mistress of myself.

XV.

आवेशित personated.

गमनेन by the departure (from this place).

परिग्रहेण by the possession निर्माणं form.

चिरन्तनवैधव्य the long existing child-widow hood.

चारित्र purity of conduct, chastity.

ज्ञापयामि inform you of.

विहाय कालहरणं without loss of time.

वरण choosing, asking for.

मातृबंधु a relative on the mother's side.

स च वत्सः i. e. Laksmana.

XVI.

सवनं a sacrifice.

प्रणिधानात् goes with विज्ञातवान्.

अभिषंगग्रस्तं विज्ञातवान् who knew him to be overpowered by (sudden) grief or calamity.

शिष्येण through his pupil.

विद्वानपि though knowing or aware of.

पथच्युतं who have swerved from your usual course.

मयि वर्तते is entrusted to me.

लघुसंदेशपदा containing a short message.

सत्त्वसार pre-eminance of courage.

पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः in the three steps of the unborn (principal) being i. e. in all the three worlds.

निष्प्रतिघेन unimpeded, unobstructed.

मनुष्याविष्कृत &c. who showed before him charming amorous *movements*

शमवेला &c—शम एव वेला (मर्यादा)तस्याः प्रलयोर्मि प्रलयकालतरंगरूपेण, the destructive wave to the boundary in the form of self restraint

उपनता having bowed down to him, seeking his protection.

क्षितिरपृश कृतवान् condemned her to dwell on earth till the sight of heavenly flowers

उपलब्धवती having obtained विरत predic adj

विपद्धन्तिमताप्रमुपात्तवता death awaits those who are born

मदवाच्यं censure consequent on pride or intoxication

श्रुत knowledge, effect of education

तत् = श्रुत रुदता कुत एव much less by weeping

स्वकर्मनिर्मितयो भिन्नपथा the fates or destinations (births in other lives) have different ways according to their actions (in this world)

निवपनाञ्जलिभि by cavityfuls of water (given to the manes)

कुशलहेतुतया as being a means of (as tending to)his well being

श्रुतवद् न वियदि are known to be subject to union and separation, or rather subject to the reverse of union, i e separation

बाह्यविषयविरह separation from external objects (such as wife children, wealth &c)

XVII

मदिरायतेक्षणा —मंदिरे च ते आयते मदिरायते तादृशे ईक्षणे यस्या सा प्रतिष्ठिता placed

अवधार्य having consulted

स्ववृत्तिकरेण by your incident, by seeing your condition.

कश्चन is the object of प्रेषितवान

सा नर्तकी goes with the predicate विसर्जिता

XVIII

यथाकृत्यं भवेन्नृप as to how a king should act

समय origin मन्त्र संस्कारैः पूतेन having undergone the purificatory (संस्कार) initiating (one) to the study of the Vedas, i e being invested with the sacred thread

मात्रा निर्हृत्य having drawn out portions or essences (अंशानाकृष्य)

दुरुपसर्पिन who unguardedly or carelessly draws near

विभक्त कुरुत shows himself in various aspects (शत्रु मित्र उदासीन च भवति)

पद्मा श्री the goddess of wealth (in general).

धर्म rule, course of conduct. इष्टेषु in regard to desired objects. व्यवस्येत् might lay down.

अनिष्ट धर्म a prohibitive rule.

न विचालयेत् should not break or transgress

धर्ममात्मज a son in the form of Dharma (duty) itself.

भोगाय कल्पन्ते become fit to enjoy (their respective rights &c)

यथार्हतः as may be deserved, as is fit त दडम्

सम्नयेत् should inflict

स राजा पुरुषो दड॰ —construe स दड एव (वस्तुतो) राजा पुरुष. &c.

प्रवर्तेताधरोत्तरं the order of things would be topsy-turvy (upside) down) what is at the bottom would rise to the top.

दडजित. held in check (controlled by punishment).

निपीडिता. controlled, restrained.

विप्रणात् by the non—infliction of

नेता inflictor of the punishment

विषम॰ not evenhanded, or passionate.

दुर्धरश्चाकृतात्मभिः is difficult to be (properly) used by those whose minds are not well trained (in duty).

XIX.

निदाघार्त scorched by heat.

छायावृक्ष a tree that affords shade.

अप्याक्षेप absence of delay.

तत्कणा &c. whose body was irradiated by the resplendent (lit. casting rays upwards) gems on his several hoods.

क्षौमान्तरितमेखले whose [zone(worn round the loins) was hidden under her silken garment (so as not to hurt his soft feet).

प्रबुद्धपुडरीकाक्ष &c. (1) प्रबुद्धे पुडरीक इव अक्षिणी यस्य (2) प्रबुद्ध पुडरीकमेव अक्षि यस्य.

बालातपनिभांशुक (1) बालातपनिभ अशुकं यस्य. (2) बालातपत्वाज रूप अशुक यस्य.

प्रारम्भसुप्रदर्शन (1) प्रारब्धा. योगिन (प्रकृष्ट आरम्भो येषा) तेषां सुप्रदर्शन (2) प्रारम्भे सुप्रदर्शन

लक्ष्मीविभ्रमदर्श serving as a mirror for Lakshmi to see her graces in.

शेषाविरोध antipathy to Sesha (the lord of serpents).

सौखशायनिक one who asks another person whether he has slept well or has had comfortable sleep.

अवाङ्मनसगोचरं *beyond the range of words and mind* (*i. e.* indescribable and inconceivable)

त्रेधा in three different capacities, viz, that of the creator, that of the protector and that of the destroyer of the universe.

एकरस of one taste (sweet)

गुणैस्त्रेव &c. so you assume different states in the different qualities (i e you become the creator in the satvaguna, protector in the rajoguna and destroyer in the tamoguna)

अनर्थी free from desire प्रार्थनावह fulfiller of requests or desires

अव्यक्तो व्यक्तकारण being indeterminate (*extremely subtle*) *you* are the cause of the determinate or developed (world).

चतुर्वर्गफल ज्ञान knowlebge leading to the acquisition of the four, viz. धर्म, अर्थ, काम and मोक्ष. कालावस्था periods of time.

पथानः सिद्धिहेतव the means of accomplishing the ends of human existence

अभूय स नैवृत्तये not to return (to wordly life) again, i. e. to obtain final beatitude.

दुराणि indescribable and inconceivable, inscrutable.

महिमान &c that our words, having extolled your greatness are curtaild (fall short), is either through our exhaustion or inability (*to describe*), and not because your merits are limited.

XX.

भयगद्गद with words faltering through fear or fright.

निष्कल an old man नाली tube.

शरक्षेपोच्छ्रितस्य of the height of a bow shot

वदान्य bountiful

बुद्धिमूर्त्योरुत्थानशील disposed to activity, or energetic both *mentally and physically*

प्रभावयिता investing with authority

अपभावयिता degrading or humiliating

अतिनदीष्णः very proficient, कल्प a precept.

कृतकर्मणां सह वराणां अगण्यतामरेषु was gathered to the gods.

तदपत्यः his descendant

सर्वात्मसम्पद् &c every self-excellence, such as nobility of birth is seen to be complete in you.

अशिक्षितशस्त्रशास्त्रमर्थशास्त्रम् without being trained in the science of polity.

अयथावृत्त. acting wrongly.

संकरिष्यति will cause intermixture or confusion

आगमदीपदृष्टेन perceived by the lamp in the form of scriptural knowledge

दिव्यं हि चक्षुः &c Sastra (scriptural knowledge) is indeed heavenly eye, its course being unobstructed in the past, present, and future, as well as hidden, and other kinds of things

आवर्जितशक्तिसिद्धिः having secured the accomplishment of the three royal powers.

XXI.

शोण red. परिपणन plighting, promising

उपगृहीत supported, favoured.

सर्वलोकप्रकाशम् in the presence of all people, in such a way as to be seen or heard by all people

शस्त्रं धारयामि retain office (as minister).

अगृहीते राक्षसे so long as Rakshasa is not won over

निरतिशय unsurpassed, unexcelled

कश्चिदपि जीवति नन्दान्वये so long as any member of the family of the Nandas is alive.

सव्यग्रताम् &c. looking into space as if Rakshasa were actually present.

ईश्वर a rich person, a master, a lord.

पुनस्तत्प्रतिष्ठाशया in the hope of his restoration to prosperity.

पूर्वसुकृतानुरोधेन in consequence of (the remembrance of) former benefits त्वादृशा बहवो दुर्लभाः many like you it is hard to find.

अवहितेन (सावधानेन) attentively, vigilantly

राक्षसेन goes with सञ्चारित and not with ...न as it naturally seems to do. सञ्चारिताः circulated, ventilated

अस्यैवार्थस्याभिव्यक्तये and in proof of this same object.

राक्षसमतिपरिगृहीतोऽपि although influenced by the advice or thoughts of Rakshasa

समुच्छ्रित इव though being elevated

अन्तर्निविष्टः goes with तनुः

आचारव्यवहार manners and modes of dealing

प्रचरित doings, movements.

कृतानुप्रियाः have been kept pleased or satisfied.

समानवृत्तयः companions (but whose prosperity follows that of him whose adherents they are)

स्वस्थमनसोऽपि should be written अस्वस्थमनसोऽपि, though their minds be not in their usual (calm) mood, though agitated in mind

पुरस्तात् first अनवक्षितात्मा of those who have not curbed their senses.

आलोक light (here of course of knowledge) as opposed to तमस् (ignorance).

वैयधिकता the state of being connected or united with.

वृत्तमुक्ता (1) having round pearls (in the case of हारयष्टि), and (2) devoid of righteousness or rectitude in the case of चित्तवृत्ति.

शैलूष an actor; a danger.

एडमूक deaf and dumb. एड deaf.

निगृहीतवान् have punished, chastised.

XXIII.

एकपुरुष the sole or supreme Being.

अनन्यविषय: not having any one else for its scope, i. e. not applicable to any one else.

अन्तर्मृग्यते is inwardly sought or meditated upon.

स्थिरभक्तियोगसुलभ: easily accessible by the application of firm devotion.

भवति योक्तरि दोषः the setter is to blame, the blame rests with the setter.

चक्रेशता mastery or lordship over realms.

आशान्तं को गतः who has (really) all his desires fulfilled (lit. who has gone to the end of his desires) ?

अपथाने गच्छन् following a bad way or course.

सुदारुणाना मुख. the foremost of the most dreadful; the words are addressed to दानवेन्द्र.

यूथश: in large numbers.

न विषयम् is not accessible or approachable and hence useful.

साध्य means (1) capable of being vanquished or subdued (as an enemy), and (2) curable (as a disease).

गुरुलघुतया whether good or bad, (important or not).

पर्युषित stale, not fresh.

उन्मार्ग astray (figuratively also).

महामात्र a great officer of state, a chief minister.

हर्तुर्याति न गोचरं cannot be seen or possessed by a thief (lit. one that means to take it away) किमपि indescribable.

प्रतिपाद्यमानं being imparted or given away.

सुकृतपरिपाकप्रणयिन liking to unfold their good actions परकृत्यव्यसनिता attachment to doing good to others

धैर्यद्रुमध्वंसिनी destroying the trees in the form of courage This refers to the well-known fact that rivers when they swell with water destroy the trees growing close to their banks

नराणां goes with दृष्टु

नि शङ्कधैर्य इव possessed of unflinching courage

अलं fully, completely, entirely

रूप प्रतिपद्यते recognizes forms

प्रतिपत्ति perception, consciousness, knowledge

स्वमहिम etc the eyes can see their own largeness only in a mirror

शीलवेलसमुद्र —शीलमेव वेला तद्युक्त समुद्र

अधिकगुणतया on account of his preeminent quality

अन्ये श्वसन्ति others only breathe, that is are only alive, so called because they do nothing useful

उच्चै श्रवस् name of Indra's horse (born from the ocean along with Lakshmi, the moon, deadly poison etc) शास्त्रबन्धुर्बन्धु ... स्यात् अधीहि (was learnt) etc कस्मात् स्वा अधीहि

सन्तोषरहित if void of contentment

अर्थवज्जन्मा born in the real sense of the word, truly born.

नाम्ना etc the enumeration does not proceed as far as the second or ring finger, in other words, the person must have no match to be counted along with his name

प्रजेत etc. a wise person if vanquished by a superior foe, either betakes himself to a foreign land, or enters into him, i. e. accommodates himself to his (foe's) will, hence the moon entered under the guise of reflection, the bright cheeks of the beautiful eyed women

महत्सहाय having a great person for his associate or companion.

सभ्रम goes with महात्मना

स्वामिन first सेवाद्भय the fear of the master.

परिजनात् भयं the fear of those who are about him.

अतः etc further, the position of those in high office produces hatred among evil persons, the condition of those who have risen high meets with an appropriate fall (one who rises is apt to fall)

दैन्यात् समुल्लददीन etc looking upwards piteously or entreatingly and concealments of his own feelings.

आयत्ततः acil सेवकस्य

दोषाकरः (1) a mine of faults, and (2) the maker of night.

श्लेष–there is a pun on the other adjectives also

समन्तात्प्रतापमहिमेति possessed of the greatness of valour

मध्यम धाम विरतो –आकाश

अधःपातनिष्ठा ends in a fall

मरकत. adj of तव.

चीयते न etc neither increases

महारण्यम् a wilderness

परिचयरागे etc it is the irresistible attachment to (liking for) what one is accustomed to and not hostility to (dislike for) merits

सहते वृद्धिं allow your growth

सहता नैति does not become capable of etc

अगुरुः—there is a pun on the word. It means (1) agallochum which, when burnt, diffuses its sweet fragrance (2) not great or important

षडंशभुजे of a king (lit of one who subsists on $\frac{1}{6}$ part of the net revenue of the kingdom given to him by the subjects, who are to keep the remaining $\frac{5}{6}$ for themeselves)

धूलिमलिन (1) soiled with ashes, and (2) stained with (the pride of) wealth

सुतरां वेगोद्धत excessively quick in circulating.

स्वकार्यक्षमता etc the pre eminence (of beings) sufficient for the discharge of their work arises from their very nature and not from age

अपण्डितता the absence of wisdom, in as much as he makes meritorious persons and things very short lived

पुष्पवन्तौ the sun and the moon

विस्तारदोषपटुः skilled in adding to